

AKADEEMIA

9. AASTAKÄIK

1997

NUMBER 2

Jaan Tõnisson ja <i>Postimees</i>	Krista Aru
Genotsiid ja apartheid Eestis	Enn Sarv
Noored partisanid	Juhan Sütiste
Mõistus õigustamas riike	Eero Loone
Filosoofia võimetus ja võimutus	Ülo Matjus
Hoiakuloogika	Anto Unt
Wilhelm Anderson	Piret Kuusk, Indrek Martinson
Uusi teateid Kazõmi sõjast	Art Leete
Mis meelde on jäänud	Arvo Mägi

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalialia</i>	Jaan Kangilaski Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalialia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

43 13 73, 43 11 17

Fax:

43 13 73

Arveldusarve nr 12301797 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1997

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19.
Tellimus nr 2272.

Trükiarv 2300.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

9. AASTAKÄIK 1997 NUMBER 2 (95)

Jaan Tõnisson tahtis <i>Postimeest</i> ja sai <i>Postimehe</i> Krista Aru	227
Genotsiid ja apartheid okupeeritud Eestis Enn Sarv	245
Noored partisanid: Katkendeid Juhan Sütiste	287
Mõistus õigustamas riike Eero Loone	297
Filosoofia võimus ja võimutus Ülo Matjus	326
Hoiakuloogika Anto Unt	344
Tartu astrofüüsik Wilhelm Anderson Piret Kuusk, Indrek Martinson	358
Uusi teateid Kazõmi sõjast Art Leete	376
<i>Arvustus</i> : Feliks Kinkar. <i>Eesti haridusseltside ajaloost</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996. Jaanus Arukaevu	385

Riigimees, kes kõndis kuristiku serval. Tuomo Polvinen.
J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 3. 1939–1944.
Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1995.

Kari Tarkiainen 392

Üks juhtiv õpetlaste riigist: Galilei, Bacon, Spinoza, Leib-
niz, Malebranche, Pascal, . . . Jakov Ljatker. *Descartes.*
* René Descartes. *Arutus meetodist.* Tallinn: Olion,
1995.

Helgi Kilp 396

Editorial note. Summaries 401

Mis meelde on jäänud: Episoode ja meeleolusid. VI

Arvo Mägi 413

JAAN TÕNISSON TAHTIS *POSTIMEEST* JA SAI *POSTIMEHE*

Krista Aru

JAAN TÕNISSONI TULEKU KÜSIMUS

1909. a ilmus Tartus *Postimehe* juubelialbum *Postimees 1857–1907*. Albumi toimetajaks oli tollane *Postimehe* toimetuse liige Anton Jürgenstein. Selles albumis ja ka kõikides hilisemates käsitlustes, kus kirjeldatakse Jaan Tõnissoni tulekut *Postimehe* juurde, rõhutatakse Tartu rahvusmeelsete haritlaste organiseerivat tööd selle heaks, et Karl August Hermann poolt müüdiv *Postimees* jääks rahvusmeelsete jõudude kätte ja et lehe etteotsa saaks just Jaan Tõnisson (vt Jürgenstein 1909: 64–65; *Jaan Tõnisson...* 1928: 40–42; *Jaan Tõnisson...* 1938: 39–41; *Jaan Tõnisson...* 1960: 29–32; *Jaan Tõnisson...* 1965: 14–15; Lumiste 1977: 162). Ent Jaan Tõnissoni kirjad Karl Koppelile, Karl August Hermannile, Jakob Ilvesele, Villem Reimanile, Oskar Kallasele ja vend Jüri Tõnissonile lubavad väita, et põhiline, kes ajalehe vastu huvi tundis, ostmist korraldas, lehe kohta plaane pidas ja toimetuse ülesandeid jaotas, oli Jaan Tõnisson. *Postimehe* toimetajana keegi teine üldse tõsiselt kõne alla ei tulnudki, sest ajalehte tahtis toimetada Tõnisson ise. Temal oli selleks tööks huvi ja tahtmist, mis teistel puudus. Reiman ja Kallas olid igati nõus toetama ja kaastööga abistama, mitte aga kogu koormat endale võtma. Jürgenstein vähendas 1907. a juubelialbumi kirjutamise aegu Tõnissoni osa *Postimehe* saamisloos poliitilistel

põhjustel. I Vene riigiduumaa saadikuna ja allakirjutajana Viiburi üleskutsele (nii nimetati suure osa saadikute protesti riigiduumaa laialisaatmise puhul) oli Tõnisson juba alates 1906. a 4. oktoobrist Liivimaa kuberneri Nikolai Svegingtsevi käsul eemaldatud *Postimehe* vastutava toimetaja ametist (*Pm* 1906, nr 227). Sellest kuupäevast alates oli vastutava toimetajana lehele alla kirjutanud Jaani vend Jüri Tõnisson. Pärast 1907. a 3. juuni valimisseadust, mis andis valimistel eelised kinnisvaraomanikele, seega eelkõige saksa aadlile, oli *Postimees* valitsuse tegevuse suhtes ettevaatlikult kriitiline. Juhtkirjadega, milles pidevalt tuletati meelde, et on olemas konstitutsioon, mis lubab kodanikuvabadusi, oli *Postimees* sattunud võimude erilise tähelepanu alla. Juhtkiri "Politilised õigused kadunud!?" (*Pm* 1907, nr 125) tõi lehele 1000 rubla trahvi. 25. juuni juhtkiri "Nendele, kes väsimuse ehk kartuse pärast lõdvad on" tõi aga endaga kaasa ajalehe sulgemise sõjaseaduse kestmiseni. Sellesisulise otsuse tegi Baltimaade kindralkuberner Sollogub 30. juunil. Teade *Postimehe* sulgemisest jõudis toimetusse 4. juulil kell 13.30. 4. juulil jäigi *Postimees* ilmumata ja tellijatele saadeti *Postimehe* lühendatud väljaanne *Elu*. See tõi ka teate *Postimehe* sulgemisest ja Tõnissoni kinnitussõnad: "Vana "Postimees" ei sure aga mitte. Kui mitte enne, siis tuleb tema vähemalt sõjaseaduse kadumise järele kindlasti jälle. Eesti rahvameelset edumõtet aga, mille kandjaks "Postimees" on, ei suuda ükski võim hävitada" (*Elu* 1907, nr 53). Tegelikult algaski juulist *Postimehe* asenduslehtede (nädalaleht *Elu*, *Sõna*, *Meie Aastasada*, päevaleht *Elu*) ajajärk, mis oli täis pidevat võitlust ja kombineerimist, et ühe lehe sulgemise juhuks oleks kohe asetäitja olemas. *Postimees* sai oma nime all taas ilmuda alles 1908. a 15. septembrist, kui tsaar Nikolai II ukaasiga 26. augustist kaotati Eesti-, Liivi- ja Kuramaal sõjaseadus. Soovides sellises keerulises olukorras kaitsta võimudele väga kahtlast *Postimeest* ja ka Jaan Tõnissoni näitas Jürgenstein Tõnissoni osa lehe juures teadlikult tagasihoidlikumas valguses. Hilisemad ülevaated on aga toetunud juubelialbumile kui algallikale.

Tõnisson tahtis olla ajalehe eesotsas juba enne Venemaale minekut, oli iga hetk nõus sealt ajalehe väljaandmiseks tagasi tulema ja tegi kõik, et ise ajalehe väljaandmist ja toimetust juhtida. Ja kui

Ado Peet ei oleks alt vedanud, oleks Tõnisson parema võimaluse puududes isegi Viljandi ajalehe *Sakala* ostonud.

SOOVID JA TEGELIKKUS 1893. AASTAL

1892. aasta 22. detsembril sõlmis J. Tõnisson töölepingu *Postimehe* omaniku, toimetaja ja väljaandja Karl August Hermanniga ja hakkas pärast jõulupühi *Postimehe* toimetuses tööle. Hermann oli Tõnissoni kutsunud ja Tõnisson võttis pakkumise vastu. "Hääd ei ole tingimised mitte, aga paremaid ei või esiotsa veel mitte nõuda, sest Doctor ei ole kindel, kas *Postimehe* lugejate arv endiseks jääb. Esiotsa annab tema mulle 50 rubla kuus ja igast lehest, mis pääle 3000 on, 25 (või viiskümmend kui pärastpoole näib) kopikat. Kui aga asi hästi läheb, siis lubab tema rohkem maksta," kirjutab Tõnisson oma sõbrale Oskar Kallasele (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 14). Peamiste põhjustena, miks ta *Postimehe* juurde tööle läks, nimetas Tõnisson soovi edasi õppida (Tartu ülikooli oli ta lõpetanud just 1892 ja seejärel sooritanud kandidaadikraadi kaitsmiseks vajalikud eksamid, 1893. a jaanuaris lootis ta valmis kirjutada kandidaaditöö), nii et ta koduseid oma rahamuredega ei vaevaks. Üks esimesi asju, millega Tõnisson *Postimehe* juures tegelema hakkas, oli uute kaastöölise otsimine. Ta õhutas sõpru ja kaaslasi Eesti Üliõpilaste Seltsist, et need lehele kaastööd teeksid, väites, et ainult nii võib *Postimehest* saada leht, milles kirjutamist ei pea häbenema. Toimetuses oli tal tegemist küllaga. Tema hooleks oli materjali paigutus ajalehes ja kriitika osa. Peale selle pidi ta hoolitsema juhtkirjade eest, vaatama üle kodumaa sõnumid, toimetama nalju, luuletusi, artikleid ning lugema viimast korrektuuri. Iga päev kulus selleks kuus-seitse tundi, sest Tõnissoni sõnade järgi oli Hermann väga aeglane ja rumalavõitugi, tahtis aga siiski ise kõigel silma peal hoida (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 21). Hermanniga polnud Tõnisson rahul ka seetõttu, et too katsus toimetuse pealt kokku hoida, lehest lootes ikkagi kasu saavat: "Doctor Hermann on suur egoist. Ta tahab, et *Postimees* tema ühe paari aastaga miljonäriks teeks, ilma et tema lehe jaoks paar tuhat rublagi väljagi annaks. See on MUST oma kasu puhtas särgis" (samas, lk 26). Tõnisson kinnitas, et ta ei ka-

vatsegi Hermannile toimetuse asjus hingerahu anda, vaid hoopis nõuda, et Hermann ajalehe eest rohkem hoolitseks. Isegi hoolimata sellest, et Hermann pruua juba kurtvat linnas tuttavatele Tõnissoni valjust Hermann suhtes.

Hermann tervis läks 1893. a kevadel aga õige viletsaks. Seda ei saa siiski tervenisti panna Ado Grenzsteini süüks, kes lakka-matult oma *Olevikus* Hermannis sõitles. Pigem tegi Hermann ise endale halba segaduses, mis teda tabas Eesti Kirjameeste Seltsi asjaajamise lõpupäevil (Tuglas 1958: 424–432). Igal juhul võttis Hermann enda lehetööst vabaks ja sõitis tervisepuhkusele. *Postimehe* tegevtoimetajaks määras ta 10. maist kuni 10. septembrini Jaan Tõnissoni. Väljaandja ja vastutava toimetajana kirjutas sel ajal lehele alla K. A. Hermann poolvend, Hermann trükikoja juhataja Micha (ka Misha, paberite järgi küll lihtsalt Mikk) Hermann. Lehe toimetuses oli 1893. a kevadel teisiigi muudatusi. *Postimehest* oli sunnitud lahkuma ja tsaarivõimude eest Soome põgenema Heinrich (Hindrik) Prants. Nimelt oli ta soome aja-lehes *Lappeenrannan Uutiset* avaldanud läbi kolme lehenumbri kirjutise Eesti asjadest, peatudes pikemalt Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemisel. Sellest kirjatükist kirjutas kohe ka *Olevik*, juhtides ühtlasi valitsusvõimude tähelepanu sellele, et niisugune riigivastane kirjatükk pärineb *Postimehe* ringkonnast (*Olevik* 1893, nr 22). *Postimehe* juurest läks ära, siirdudes tööle Venemaale, ka Oskar Brunberg. Uute meestena tulid tööle Eduard Vilde ja Peeter Grünfeldt. Esimene oli varem (1887 novembrist kuni 1888 maini) *Postimehes* töötanud. P. Grünfeldtil olid aga seljataga kaheaastased *Eesti Postimehe* tegevtoimetaja kogemused. *Postimehes* oli ta seni avaldanud ilukirjanduse tõlkeid. Tõnisson tegevtoimetajana püüdis hoida ja säilitada *Postimehe* kujunenud stiili ja joont. Lehe välisilmes me mingeid uuendusi ei märka. Vaid rubriik “Sõnumid Tartust” nimetati ümber “Sõnumiteks” ja veel veidi hiljem ilmus see sootuks nime all “Sõnumid Jurjevist”. Muidugi oli viimase juures ka selgitus lugejatele, et selline on Liivimaa kuberneri käsk: Tartu ametlik nimi peab leheski olema Jurjev (*Pm* 1893, nr 177). Ometi vabanes *Postimees* ilmselt täiesti vastuvõtmatust “Jurjevistki” üpris kiiresti, võttes ikka samasisuliste sõnumite koondnimetusena kasutusele “Kohalikud sõnumid”. Kuigi lehte

ei ilmu uusi rubriike ega valdkondi ega toimu märgatavat muutust materjalide paigutuses, võime leida uut tooni mõnes lehe juhtkirjas. Erinevalt Hermannist, kes viimastel aegadel oli püüdnud oma lehes hoiduda Eesti elu päevaküsimuste käsitlemisest, ei saanud Tõnisson neist mööda minna vaikides. Kohe mais asus ta lahkama Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse lõppemise ja lõpetamise tegelikke põhjuseid. Ta väitis, et selts oli seesmiselt haige ja see haigus tuli seltsi liikmetest, kes isiklikku auahnust rahuldades, igasugust kriitilist meelt ja asjadest arusaamist eirates unustasid eesti kultuuri ja kirjandusliku töö, seega kõik selle, milleks kord selts oli asutatud (*Pm* 1893, nr 100). Juba kirjutistes Kirjameeste Seltsi kohta, aga veelgi enam artiklites "Meie vabastuse 75-aasta mälestusepidust" avaldas Tõnisson arvamust vastavate teemade valgustamisest ajalehes *Olevik*. Esimesena märkis just Tõnisson tõsiasi, et Grenzsteini seisukohad rahvuse ellujäämisest ja arenemisest on aastaga teinud täispöörde ja on varem avaldatuga sügavas vastuolus (*Pm* 1893, nr 99). Vabastuspäeva tänulaulupidu, mille korraldamist *Olevik* pidas sobimatuks, soovitas Tõnisson ikkagi pidada (*Pm* 1893, nr 197, 199–202, 205–210). Tõnissoni kirjutised olid kohe oma "käekirjaga" ja selgelt äratuntavad. Kirjutaja poolt oluliseks peetavat mõtet või ideed korrati õige mitmel korral ja eri sõnastuses. Selgelt paistis välja kirjutaja soov kujundada lugeja arvamust just tema enda poolt õigeks peetavas suunas. Näiteks viieosalises kirjutises "Kombeline elu meie linnades" (*Pm* 1893, nr 114–118) rõhutas Tõnisson tungivalt mõtet, et kogu elu parandamiseks on kõigest olulisem inimese kõlbelise iseloomu, tema hingejõudude kasvatus ning kasvatuses nähtavat vaea ja tööd ei tohi kuidagi karta ega suureks pidada.

10. septembril oli Hermann tagasi lehe juures. Ja ta üllatas Tõnissoni, teatades, et tal on kindel soov ja tahtmine *Postimees* maha müüa. Lehele olevat ostjadki juba olemas. Kaks Tallinna meest. Hermann tahtvat lehe eest saada 10 000 rubla kohe kätte või 12 000 rubla jaokaupa (7000 kohe ja ülejäänud hiljem). Muidugi tekkis Tõnissonil selle jutu peale vaid üks mõte: ajaleht ise ära osta. Loomulikult ei arvanud ta, et ta seda üksinda teha suudab. Ta lootis nõusse saada Oskar Kallase ja Villem Reimani, et kolme peale seitse tuhat rubla kokku panna (EKM, EKIA, f 186,

m 75:24, lk 31–32). Varsti oli Tõnisson sunnitud tunnistama, et ka see plaan on ebareaalne. Ja ta tegi ettepaneku muretseda Hermannile paar tuhat rubla, et too saaks ikka edasi lehte välja anda, ja asuda selle summa eest Hermannile kompanjoniks. Kompanjoniks arvas ta sobivat Reimani, Hermanni kõrvale toimetusse tööle aga O. Kallase ja Karl Koppeli. Viimase seniks, kuni ta ise on kaheksa kuud soldat. Pärast vahetaks ta Koppeli välja. Peasi, et lehes sees ja ligi oldaks. Hermannile ei tahtnud ta toimetuses suurt sõnaõigust jätta.

Ühel septembrikuu esmaspäeval pididki Tartus kokku saama Jaan Tõnisson, Villem Reiman, Oskar Kallas ja Karl August Hermann, et ajalehe asjus kokku leppida. Narvas gümnaasiumiõpetajana töötav Kallas ei saanud aga tulla ja nii pidasid aru Tõnisson, Reiman ja Hermann. Kahe esimese pakkumine ja palve oli, et Hermann lehe müümisega veidi ootaks. Aasta või veel parem kaks. Ei andnud Hermann tol päeval veel mingit selget vastust. See tuli alles paari päeva pärast. Hermann lubas müümisega veidi kannatada, kui ta suurest rahahädast välja aidatakse. Reiman lubanud siis talle muretseda 1000 rubla, vastutuse summa eest jagasid Reiman ja Tõnisson pooleks. Nii tekkis võimalus ostmine veidi edasi lükata ja sel ajal raha otsida. Samal arvamusel oli ka Kallas, kes Tõnissoni lohutas: “Vist on asi nii kõige õigem, kuidas ta nüüd läinud on. Häa on, kui veel aega saame, võime raha nuuskida, võime ehk ka ääriveeri mööda teada saada, kas üks meist toimetajaks peaks kinnitatama” (EKM, EKIA, f 186, m 50, lk 207). Tõnisson aga tahtis oma seljatagust Hermanni vastu veidigi kindlustada seeläbi, et toimetuses mõni “oma mees” töötaks. Muidu võivat Hermann jälle hakata müümisplaanidega tegelema. Hermann olevat küll “tervemaks saanud, aga laisemaks läinud. Ei taha enam tööd teha, vaid elada” (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 39). Tõnisson pakkus toimetusse Karl Koppelit ja kaalus ka ise toimetusse jäämist. Kallas soovitas tal Hermanniga teha kindel kaup: nii mitu tundi päevas tööd ja nii palju raha. Nii olevat just soome lehtedes, pakkus Kallas ka selget eeskjuu (EKM, EKIA, f 186, m 50, lk 218). Tõnisson tahtis aga, et Hermann ta palka tunduvalt tõstaks.

Postimehe müümise plaani taheti küll saladuses hoida, kuid muidugi see ei õnnestunud. Ostjana tundis huvi ka Ado Grenzstein, kes pakkus lehe eest koguni 13 000 rubla. Nii tuli kõikide kokkulepetega kiirustada, et ajalehte eest ära ei ostetaks. Kauplemine Hermanniga polnud aga kergete killast. Oktoobri keskpaiku kurtis Tõnisson Kallasele: “Hega (K. A. Hermann — K. A.) pole veel midagi ära tehtud. Ta on üks tuhakott, mida vedada ei jõua. Tal raske mõlemaid (J. Tõnissoni ja K. Koppelit — K. A.) võtta! Ja siis vaatab ta kordamööda mõlemate pääle, ei tea keda nüüd võtta. Mind tahaks ta hää meelega, aga mina ei taha, kui ta meid mõlemaid Karlaga ei võta. Karlata aga ei taha ta esitsa” (EKM, EK1A, f 186, m 75:24, lk 44). 9. novembriks oli lõpuks kõik selge. Et Hermann pakkus Tõnissonile täie päevatöö tasuks 25 kopikat iga lehenumbri pealt (umbes 900 rubla aastas), pidas Tõnisson seda väheseks ega jäänud toimetusse tööle. K. Koppelit ei tahtnud Hermann ise, kartes, et Koppel ei oska lehele sobivalt kirjutada. Tõnissonil, kelle huvi *Postimehe* vastu säilis, jäi vaid üle loota, et Hermann müümisega paar aastat kannatab, ja siis on neil ostuesõigus.

TÕNISSON JA SAKALA

Novembrikuu alguses tuli Tõnissonile uus pakkumine. August Kitzberg andis Viljandist teada, et nädalaleht *Sakala* on toimetaja (Jüri Peedi) haiguse tõttu müüa. Esimest korda oli *Sakalast* möödaminnes juttu olnud juba 1893. a suvel, kuid et siis olid Tõnissoni mõtted veel *Postimehega* seotud, jäi *Sakala* kohe kõrvale. Sügisel haaras Tõnisson Kitzbergi jutust kinni ja tegi O. Kallasele ja V. Reimanile uue ettepaneku: ostame *Sakala*. Ta oli nõus kohe Viljandisse sõitma, et ostutingimustes kokku leppida. Ei Reiman ega Kallas sattunud uuest võimalusest sellisesse vaimustusse nagu Tõnisson. Ilmselt ka seetõttu hoidis Tõnisson vaheldumisi lehetegemise kavadega alles oma plaani sõjaväkke minna. See jäi siiski katki, sest detsembri alguses tuli Liivimaa kubernerilt luba korraldada 1894. a tänuulupidu, et tähistada 75 aasta möödumist pärisorjuse kaotamisest Liivimaal. Tõnisson valiti tollase Eesti Käsitöölise Abiandmise Seltsi esimehe Hein-

rich Koppeli ettepanekul laulupidu korraldava toimkonna kirja-toimetajaks. Samal ajal püsis Tõnissoni soov hakata oma sõprade kaasabil ajalehte toimetama. Tekkis sootuks uus olukord: Tõnisson kiirustas *Sakala* juurde ja Kallas ning Reiman püüdsid teda tagasi hoida, pidades *Postimehe* juurde jäämist igati õigemaks. Tõnisson oli nõus, et *Postimees* oleks parem, kuid pidas seda kättesaamatuks, kirjutades 5. detsembril 1893 Kallasele: “Ka mina olen selle plaani poolt, nagu ennegi. Aga nüüd ei saa teda mitte täita. Pääle mõne vähema asja oleks järgmised põhjused: 1) Kui Dr. H. (Hermann — K. A.) tingimisi tahame täita, siis peab meil neljal mehel (kui Micha H. (Hermann — K. A.) ka ühes tuleb) umbes 12 tuhat rubla olema — siis saame lehe hinna ära tasuda ja võime teda väljaandma hakata. Kui trükikoda ka tahame, peab meil paar tuhat rubla mehe päält juurde tulema. Aga kust meie iga mees 3000–5000 rubla võtame? Mina vähemalt ei saa nüüd nõnda palju kokku. Nii peaksime mõni paar aastat ootama. Ja ei tea, kas Hermann hinda ei kõrgendagi: kui ta näeb, et lugejaid rohkem tuleb? 2) *Postimehe* seisukoht ei ole praegu küll mitte määrav, koguni kindel ei ole ta aga ka mitte. Võtame meie lehe oma kätte, ega siis kindlust ei tule, sest meist ehk hakkavad mõned mehed rohkem halba arvama, kui Dr. Hermannist. Nii võiks ühel ilusal päeval leht kinni kukkuda — ja meie oleksime kahe kivi vahel. Sest kust võtaksime siis 3000–5000 teistele tagasi maksta? Et see lugu aega pidi kindlamaks läheb, peame ootama. 3) Toimetajaks ei saa Sina mitte, kui Sa koolmeister ehk koguni veel eradotsent oleksid. Dr. Bergbohm katsus ju “*Neue Dörptsche Zeitung*” kaastoimetajaks saada, aga mine võta näpust! Ja kui Sina seda luba paluksid, ütleksivad praegused võimumehed ülikoolis, et sedaviisi ju Eesti politikamehed ülikooli oma võimu alla saaksivad. — Jällegi peaksime mõnda aega ootama” (EKM, EK1A, f 186, m 75:24, lk 52). Kõigil neil põhjustel pidas Tõnisson õigemaks alustada *Sakala* väljaandmist, rõhutades ka arvamust, et *Sakalaga* väiksemalt ja väiksemalt alustades jõutakse end ette valmistada päevalehe tegemiseks. Tõnissoni kirjadest selgub muide üks seisukoht, mis iseloomustab kogu ta pikka ajakirjani-kutööd: halba päevalehte ei tohi teha. Päevalehte ei päästa ega

muuda heaks üks tugev kirjatükk, kui kõik muu lehes on halb ja täidetud tühjade sõnadega.

Sakala suhtes oli Tõnissonil väga selge ettekujutus, milline see peaks välja nägema. Kõigepealt oli ta soov, et seda antaks välja kolm korda nädalas. Lehe kaust võiks olla selline, nagu on ajakirjadel. Paber peaks olema kaunis ja sile, sisulehekülgedel kaaned ümber. Kuulutused paiknegu ainult tagumisel kaanel ja kui vaja, eraldi lehekülgedel, mitte aga sisuliste kirjatükkide vahel (neid põhimõtteid järgis Tõnisson hiljem *Postimehe* juures). Ta tahtis *Sakalast* kujundada pooleldi perekonnalehte, sisukamat ja mitmekesisemat kui ajakirjad *Oma Maa* (1884–1891) ja *Meelejahutaja* (1878–1887), mis Tõnissoni hinnangul olid liialt ühe- külgised. Vaid üks asi tegi Tõnissonile peavalu: Ado Peet, kes oli pärast Jüri Peedi surma kinnitatud *Sakala* väljaandjaks ja kelle kätte oli läinud ka trükikoja pidamise luba, nõudis trükikoja ja lehe eest 3500 rubla. Aga ta lootis sellest summast vähemalt tuhat maha kaubelda. Et 7. detsembril pidi Tõnisson Viljandis nagnii olema väeteenistuse kreisikomisjoni ees, uskus ta, et suudab siis ka A. Peediga kõiges kokku leppida. Omaniku ja väljaandja küsimuses pani ta Kallasele ja Reimanile ette järgmise jaotuse: “1) Meie oleme kolmekesi omanikud. 2) Mina olen avalikult ilma ees väljaandja ning pärast toimetaja, milleks ma kergesti võin saada. Sest ülemalt poolt ei ole mul midagi karta. 3) Kulud katsume pro rata kanda, aga kellel kergem raha saada, see muretseb tarvilisel silmapilgul seda ruttu. 4) Kasudest võetakse kõigepäält toimetuse väljaandmise kulud. Ka mina saan kui väljaandja (õieti toimetaja) säält umbkaudu kindla palga” (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 55). Kallas manitses Tõnissoni kannatlikkusele, mitte kiirustama *Sakala* omandamisega, sest tema meelest võis *Sakala* ikkagi vaid suure ajakirjandusliku töö hakatuseks olla. Pealegi ei uskunud ta, et *Sakala* suudaks neid kolme majanduslikult ülal pidada (EKM, EKIA, f 186, m 50, lk 240). Ent Tõnisson ei kannatanud ja kirjutas 1894. a jaanuaris *Sakala* ostulepingule alla. Lepingu järgi pidi Peet saama lehe ja trükikoja eest 3300 rubla. Sellest esimene maks, 800 rubla, pidi tehtama siis, kui Tõnisson kõrgemalt poolt lehe väljaandjaks kinnitatud ja ka trükikoda tema nimele üle antud. Ülejäänud 2500 rubla maksmise kohta oli

koostatud kindel graafik: iga aasta 1. aprillil 500 rubla. Tõnissoni ja Peedi omavahelise kokkuleppe järgi pidi Peet lehte seni ise välja andma, kuni Trükiasjade Peavalitsus kinnitab väljaandjaks Tõnissoni. Umbes samamoodi oli plaanitud teha ka trükikojaga: Peet oleks vastutanud trükikoja eest niikaua, kui Tõnisson trükikoja omamiseks nõutavad paberid ja loa korda saab. Tasu ajalehe väljaandmise ja trükkimise eest lubas Tõnisson Peedile maksta ajalehe tellimisrahadest. Juhul kui Tõnissoni mingil põhjusel väljaandjaks ei kinnitata, pidi leping tühistatama ilma igasuguste kahjutasudeta. Samm oli astunud. Kallas asus kohe Tõnissonile toeaks ja abiks ning hakkas lehele kaastöölisi otsima, küsides juba 7. jaanuaril 1894. a kirikuõpetaja ja literaadi Jaan Lellepi käest, kas viimane on nõus lehele kaastööliseks hakkama ja kas ta lubab lehes ära trükkida ka oma nime. Ajalehe sihtide kohta lisas Kallas järgmist: "Tahaksime "Sakalat" nii kui Eesti lehte hakata välja andma, kuni kael murtakse. Ilma ees on Tõnisson üksinda väljaandja, sest Reimani pärast oleks kisa suur ja minul ei ole koolmeistrina õigust toimetajaks hakata [---] tahaksime lehte just Eesti haritlaste leheks teha [---] Kaastöö eest tahame, niipea kui vähegi tuult saba alla saame, maksta" (EKM, EKIA, f 186, m 50, lk 262). Kuu lõpus teatas Kallas ka Tõnissonile, et on kaastööliste otsimist alustanud ja jätkab seda. Kallas kirjutas: "Asi on siis alatud ja tagasi astumist ei ole. Soovime tõine tõisele nüüd, et aasta kahe pärast lehe võtmisest tõine tõisele õnne võime soovida. Meie tahtmised ja püüdmised on puhtad ja auusad, meil on õigus Jumala õnnistuse pääle loota. Raske on tõesti nüüdsel ajal salarahnude vahelt läbi tüürida, ja ega kõik ilma rühkimata, tõukamata ka ei lähe, aga loodame!" (samas, lk 268). Esimese numbri ilmumisajaks oli Reiman pakkunud 1. märtsi 1894, kuid Kallas kahtles, kas selleks ajaks jõutakse kaastööliste ja kaastöödega ühele poole. Tema arvas, et esimene number võiks ilmuda 26. märtsil. Kallas informeeris Tõnissoni ka Karl Hellati ettepanekust (K. H. oli uue *Sakala* poolt ja nõus olema selle kaastööliseks): moodustada *Sakala* väljaandmiseks aktsionäride ühisus, mis kannaks lehe kasud ja kahjud. Ise ei osanud ta ettepanekust midagi arvata (samas, lk 278). Ja siis, kui peaaegu kõik osalised olid juba lehe omaks võtnud, olulised ettevalmistustööd lõppjär-

ku jõudnud, kukkus kogu plaan kokku. Ado Peet ütles, et tema üksinda ei olegi trükikoja omanik, vaid on seda ühes oma isa ja õega ning et viimased tahavad tema käest müümise korral kohe 1200 rubla kätte saada. Enne polevat nad tehinguga üldse nõus. See oli Peedi enda seletus, miks ta ei saa kaupa teha. Tõnisson kuulis aga Viljandis kohal käies hoopis teist varianti: Peet tahtvat lehte ühes trükikojaga hoopis Kampmannile müüa, sest lootvat viimase käest palju rohkem raha. Tõnisson seletanud siis Peedile, et ta tema käest tehingu katkestamise pärast tahab suurt kahjutasu saada (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 59). Viimast varianti kinnitas ka August Kitzbergi kiri Tõnissonile, kus oli veel kirjas, et Kampmann tahab *Sakala* rentida ja poole aasta trükikulud Peedile koguni ette ära maksta (ERA, f 1627, n 1, s 190). 2. märtsiks oli kõik lõplikult selge. Tõnisson kirjutas Kallasele: “Jäta kõik töötegemine ja kirjutamine Sakala jaoks katki! Meie ei saa lehte mitte — Peet murrab lepingu. Ta on Kampmanni toimetajaks palganud, kellele ta 20 rubla kuus maksab [---] Sellega on meie laul lauldud. Sakala plaanid on jälle vett vedamas. Viljandist antakse mulle nõuu, ma peaksin ülemale trükivalitsusele Peedi kelmusest teatama, nõnda et Kampmannile kinnitust ei tuleks. Kas sa pead seda õigeks? Mina ei oleks mitte selle poolt, sest see oleks nagu taga selja karistamine — ja see on mu meelest koguni halb. Kelmile Peedile läheks aga ehk sarnast karistust küll tarvis [---] Kui Kampmann kinnitust mitte ei saaks, siis oleks ehk Sakala tuleval aastal odavalt saada. Kas peame selle pärast kavalaid teesid käima? Ei vist? Kelmi vastugi ei tohi kelm olla!” (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 62).

Ja Kallas vastas: “Nõnda ütelda kättemaksvuseks Peedi pääle Peterburgi kaebada, ei aita. Kui meil aga õigust on, tema käest kahjutasumist nõuda, siis võiksime kelmi küll kohtu kätte anda. Kas oli kontrahis taganemise kartusest juttu? Aga kontrahidel ei ole ju ülejäänud nimed all — siis jääb ta küll ilma karistamata. Veel üks asi, nüüd kus see sahin selja taga, pane rehnung üles, palju sa lehe asutuse pääle kulutanud (Viljandi käigud nne). Kõige õigem küll oleks, et Rga (Villem Reimaniga — K. A.) mina kulud maksame (raha) ja Sina oleksid siis aja ja töö kaotanud.” Kallas lubas nüüd lehele leitud kaastööliste ära öelda ja lisis ilmses

kahjutundes juurde, et ta olla enesele juba isegi tindipoti ostnud, sest ta tahtnud "Eesti kirjanikuks hakata" ja lootnud, et lehest saab "Eesti hariduse, rahvuse nne ainukene ja pää-estvedaja ja tagantõukaja" (EKM, EKIA, f 186, m 50, lk 286). Märtsi lõpus pöördus Kallas taas Tõnissoni poole, küsides, kas Tõnisson on *Sakala* pärast nii kurb, et enam kirjutadagi ei jaks. Ning kinnitas, et tegelikult pole ju katki midagi: miks ei võiks nad kolmekesi hoopis uue lehe luba taotleda (samas, lk 294, 304).

UUESTI POSTIMEEST OSTMAS

Postimehe ostmise plaan polnud 1893. aastaga päevakorrast maha võetud. Jäädi ootama paremaid (rahakamaid) aegu ja ühtaegu loodeti Hermannil mõistlikkusele. K. A. Hermann toimetab *Postimeest* oma äranägemise ja tarkuse järgi edasi. Tõnisson, kes oli 1893. a lõpul Venemaale suundunud, polnud Hermannil tehtud *Postimehega* sugugi rahul, pidades seda sisult tühjaks ja märkides, et lehe lugematajätmine pole mingi kaotus, vaid pigem kergendus (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 73). Tõnissonil oli omamoodi õigus: *Postimehel* puudus neil aastail oma kindel ja selge joon. Isamaalisust, mis oli Hermannil südamel ja hingel, takistas avaldamast tsensuur ja Hermannil enda kartus pahanduste ja arusaamatuste pärast. Laulu ja mängu, keele ja hariduse kiitmine oli juba mitu aastat kestnud ja ennast mõneti ammendanud. Sajandi viimaseil aastail oli teojõulisena esile astunud Tartu ülikooli haridusega uus põlvkond, kes nõudis päevalehelt mingeidki seisukohti ja arvasi ühiskondliku elu ja rahva soovide kohta. Aga lisaks lehe sisule oli Hermannil raskusi isegi *Postimehe* toimetuse ja trükikojaga. Jõudumööda püüdis ta mõlemat poolt küll edendada, nagu tunnistab ka Hermannil kiri Tõnissonile 1895. a märtsist: "Kuni veebruari kuu keskele oli mul palju tööd ja talitust. Uus suur ja ilus trükimasin, millest ma enne üksnes und nägin, on nüüd mul käimas. Ta on kõikide siinsete masinameistrite ütelse järele kõige parem ja kõige suurem masin Tartus. Nüüd on mul veel lõikamise ja traadiga heftimise masin kauplemise all [---] Lugejaid on vaesest aastast hoolimata vist niisama palju kui enne [---] Üks asi on aga halvasti ja nimelt ei ole meil praegu

sugugi korralikku toimetajameest. Wilde on juba paar kuud haige, võib aga õnneks veel voodis kirjutada” (ERA, f 1627, n 1, s 190). *Postimees* kippus ajale jalgu jääma. Sellest sai aru ka Hermann ise. 9. märtsil 1896. aastal kirjutab ta Venemaal riigiteenistuses olevale Jaan Tõnissonile ja küsis, kas Tõnisson ei tahaks *Postimeest* osta. Ta pakkus Tõnissonile lehte juba 1. juulist, hinnaks 7000 rubla. Tõnisson teatas Hermannilt ettepanekust kohe Oskar Kallasele ja kinnitas, et tema on otsemaid valmis toimetaja kohale asumaks. Küll aga kahtles ta selles, kas neil (juttu on O. Kallasest, V. Reimanist, Karl Koppelist, Jakob Ilvesest ja Otto Virkhausist) raha jätkub, et ära osta ajaleht ühes trükikojaga. Nimelt ei piirdunud Tõnissoni plaanid ja tahtmised ainult ajalehe toimetamisega. Ta tahtis kindlasti ka trükikoda, et alustada ulatuslikumat rahvahariduslikku tööd: “Trükikoda ei tohi puududa, kui me lehe võtame. Sest mull on pääle lehe ka raamatukauplemise ja kirjanduse tõstmise kohta omad mõtted. Kui rohkem mehi kokku heidaks, võiks ühisuse kulul rändajaid raamatukauplejaid kõige nelja tuule poole välja saata, nõnda et kirjandus mitte ainult juhtumise kaup rahva keskele ei pääseks [---] Üle pää oleks kahju, kui minu nõu jäädavalt hallitama jääks, sest praegu on rahvahariduse eest rohkem tarvis hoolt kanda kui kunagi enne. Sest rahvahariduse suurim tugi — rahvakool — on ju meie vaenlaste politikameeste käes. Kodune haridus ja õpetus on praegu ainsaks abinõuks. Kui meie meestel natukene rohkem elu soontes oleks, kui nende silmad vähe kaugemale seletaksivad, siis ei kiruksivad nad suuremate ettevõtete juures väheste ja tühiste asjade pärast” (EKM, EK1A, f 186, m 75:24, lk 83–84).

Jürikuu alguseks oli Tõnisson arutelude esimese ringi lõpetanud. Reiman vastas Tõnissonile: “Südamega oleksin kõigest väest ostmise poolt. See on alati mu hinges liikunud, et meie auusa, tubli lehe saaksime, mis meie mõtete eest kostaks, mis iga haritud inimese laua pääl võib olla, ilma et häbi pärast tarvis punaseks minna, nagu seni tihti seks asja olnud. Ja rahvas igatseb ka tubli sisuga, taolist töö tegemise lehte. Seda rohkem on süda ostmise poole, et kui Sina ei osta, siis leht viimaks v-te [venemeelsete — K. A.] kätte läheb, mis kahju enam pärastpoole ükski vägi ei jõua parandada [---] Päevalehe asutamisel on kahesugune

jõuu puudus karta, raha põud ja kaastöölise põud. Aktsionäridest ei tule midagi välja. Palju tahtmisi, aga vähe ohvrimeelt. Nii ei jõua kaugele. Parem oleks, kui kolm neli meest kokku heidaksid, kõige parem, kui Sina üksinda lehe peremeheks saaksid. Raha kokkusaamisel see palju vahet ei tee. Laenatud peab ikka saama [---] Aga kust see sisu peab tulema? Kui palju meil haritud kaastöölisi tuleb? Nimesi võime terve rea üles panna, aga kui paljud kirjutavad tõesti?" (ERA, f 1627, n 1, s 29). Jakob Ilves kirjutas: "Ajalehe asjus oleks mu nõuu: mida varem, seda parem. Hääd lehte on nüüd vaja. Kelle poolt muidu peaks see leht tulema, kui mitte meie poolt? On ju meie "sõbruskond" ikka veel kõige suurem, vist ka kõige tugevam. Teda tuleb tööse panna, siis tuleb kasu teistel ja kasu temal enesel ka" (ERA, f 1627, n 1, s 190). Tõnisson saatis juba aprillis V. Reimani ja O. Kallasele küllalt konkreetse plaani, kuidas võiks hakata lehte välja andma, kuidas toimetus kokku panna ja kuidas seda kõike finantseerida. Aktsiaseltsi Tõnisson ei pooldanud. Üksi ta lehte osta ei tahtnud. Tema pakkumine oli, et nad lehe ostaksid kolmekesi: Tõnisson, Kallas ja Reiman. Ta nägi sellisel väikesel kogul mitut head omadust: üksteist tuntakse ja usaldatakse, tahtmised ja arusaamised käivad omavahel kokku, asjaajamine on lihtsam, vihavaenu ei ole karta. Et *Postimeest* 1. juulist kuni 1. jaanuarini 1897 välja anda, oli Tõnissoni meelest vaja vähemalt 8000 rubla (summa sisse oli arvestatud 3750 rubla trükikuludeks, toimetaja palk 600, abitoimetaja, kolme kaastöölise, Viljandi ja Tallinna abikontorite palgad ja ülalpidamise kulud). Toimetajana nägi Tõnisson ennast ja Jakob Ilvest või Karl Koppelit (viimased muidugi teise toimetajana). Väljaandjana ennast ja Kallast (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 87–90). Reimani meelest oli Tõnisson oma arvestustes plaaninud väljaminekud toimetajate ja kaastöölise peale liiga suurejooneliselt. Reiman arvas, et rahapuuduses peavad kõik toimetuseliikmed tööd tegema suure ohvrimeelega ning kaastöölisele honorari maksmine võib kõne alla tulla alles siis, kui lehel rahasjad kindlamad. Esialgseteks kuludeks arvestas Reiman üldise kokkuhoiu juures 5800 rubla. Samas kinnitas Reiman veel, et tema kirikuõpetajana ei saa kuidagi lehe omanikuks hakata: vaenulikkus eesti rahvusest õpetajate vastu muudab selle

võimatuks. Tema aitab rahaga, kuid omanikud olgu ikka Tõnisson ja Kallas (EKM, EKIA, ERM, m 6:37, lk 26). Kõige muuga Reimani kirjast oli Tõnisson nõus, ainult mitte sellega, et toimetuse pealt tuleb kokku hoida. Tähelepanu toimetusele ja veendumus, et kui tahad head tööd, tuleb ka vääriliselt maksta, oli tollases ajakirjanduselus midagi täiesti uut. See eristas Tõnissoni tol ajal kõikidest teistest lehetoimetajatest ja kindlustas Tõnissoni algusaastate *Postimehele* kiire edasimineku. “Minu mõte on, et meie kohe alustusest pääle täie jõuga tööle peame asuma — muidu ei võida me uueks aastaks uusi sõpru ja lugejaid, vanad vastased aga sööksivad meid varsti ära. Kaastöolistega ei tohi silma nähtavat kasu taga ajama hakata. Mida rohkem lehe sisu pääle kulutame, seda rohkem võidame. Kõige paremaks tunnistuseks on Hermanni toimetis: tema lüpsab juba aastate kaupa usaldust, mis rahval tema vastu oli, ilma et ta seda usaldust tegudega oleks kinnitada jõudnud: tema kooris aastate viisi *Postimehe* kaerapõldu, ilma et ta maale mingisugust väge ehk rammu oleks püüdnud anda — ja nüüd näeb ta, et seda viisi enam edasi ei saa. See on selge Raubwirtschaft, mille eest kohe hakatusest hoida katsume” (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 94–95).

Nii Tõnisson, Reiman kui ka Kallas katsusid raha tuttavate ja tuttavate kaudu laenata, kuid see ei õnnestunud. Kes oleks andnud, sel ei olnud, ja kellel oli, see ei tahtnud anda. Ei jäänud muud üle, kui *Postimehe* ostmine sügise peale edasi lükata. Ja samas hoolitseda selle eest, et Hermann lehte kellelegi teisele ei müüks ja seda sügiseni välja annaks ikka ise. 1896. a juunis sõitis Tõnisson Tartusse laulupeole. Ühtlasi lootis ta *Postimehe* asjus selgust saada. 20. juunil õnnestus tal K. A. Hermanniga Oskar Kallase, Karl Koppeli ja enda nimel sõlmida tunnistajate juuresolekul (Carl Heinrich Niggol ja Otto Virkhaus) tempelpoognale fikseeritud leping. Selles oli kirjas, et osapool, kes suusõnalist kokkulepet 1. oktoobriks ei taha kirjalikult maha teha, peab teisele poolele 750 rubla kahjutasu maksma. Suusõnaline kokkulepe tähendas lubadust *Postimees* Tõnissonile, Kallasele ja Koppelile müüa ning seni ise *Postimeest* välja anda (samas, lk 101–104). Tõnisson pidi samal ajal muretsema politseilt tunnistuse oma poliitilise usaldatavuse kohta ja hankima Trükiasjade Peavalitsuselt

loa ja kinnituse ajalehe toimetaja kohale. 1. oktoobriks polnud ikka veel raha ega mitte ka vajalikku luba. Tõnisson kirjutas Hermannile, püüdes selgitada, et too peab ikka veel ootama. Et Tõnisson oli vahepeal Venemaal sooritanud vanema kohtuameti kandidaadi eksami, asus ta 1. oktoobril tööle kohtu-uuriija abina. Seniks kui lood selguvad ja jalgealune kindlamaks saab, selgitas ta sõpradele. Kirja teel püüdis ta kiirendada iseenda kinnitamist toimetajaks. Osavalt õnnestus tal ka Hermannile selgitada, et osaliselt on Hermann ise süüdi kõikides tekkinud viivitustes (ajas *Postimehe* hinna liiga kõrgeks!). Kuid pika ootamise peale hakkasid mõned senised kindlad toetajad kogu ettevõtmises kahtlema: "Lükkame, kui tarvis peaks olema asja või kuni tuleva suveni edasi ehk jäägu ta või esiotsa katki, aga tühja tuult ei maksa ka mitte tallama hakata [---] selleläbi kui meie oma ettevõtet mitte läbi teha ei jõua (rahapuuduse pärast) asja enesele palju kahju teeme ja ka sellepääle peame mõtlema, et meie võõra rahaga asja toime panna tahame. Pääga läbi seina jooksta ei saa. . ." kirjutas Tõnissonile Harkovi kubermangust Karl Koppel (ERA, f 1627, n 1, s 190). Kui selgus, et viivitus põhjustab Liivimaa kuberner, suutis Tõnisson Hermanni ka selleni viia, et Hermann käis ise Riias kubeneri jutul, kus talle kinnitatud, et nendel pole Tõnissoni vastu midagi. 1. novembriks olid paberid lõpuks korras. Ja juba 2. novembril oli Tõnisson teel kodumaa poole ning 8. novembriks oli ta Tartus. Hermann tahtis vähemalt osa lehe müügi rahadest kohe, hiljemalt 11. kuupäeval, kätte saada. Tal olid kaelas suured võlad (üle nelja tuhande rubla, paberi eest). 5500 rubla sai ta kätte 10. novembril (selle summa olid muretsenud O. Kallas, V. Reiman, C. H. Niggol) (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 115). Kirjalik leping *Postimehe* ostu-müügi kohta sõlmiti 1896. a 16. novembril. J. Tõnisson, O. Kallas ja K. Koppel kohustusid *Postimehe* eest maksma 9250 rubla. Sellest 5500 kohe, 2000 rubla hiljemalt 1897. a 20. jaanuariks ja 1750 rubla 1898. a 20. jaanuariks. Kahe viimase summa eest kohustuti maksma 6% aastas; 16. novembril polnud seda raha veel olemaski. Lepingu järgi tuli *Postimeest* ühe aasta vältel trükkida K. A. Hermanni trükikojas, kusjuures selle eest tuli maksta järgmiselt: 3500 eksemplari trükkimise eest 13 rubla; kui trükitakse rohkem kui 3500, siis iga järgmise 500 ek-

semplari eest makstakse üks rubla, ja edasi üks rubla iga tuhande eksemplari eest (ERA, f 1627, n 1, s 189). 16. novembrist 1896 oli *Postimehel* kaks vastutavat toimetajat ja väljaandjat — Jaan Tõnisson ja Karl August Hermann. 2. detsembrist oli vastutavaks toimetajaks ja väljaandjaks Jaan Tõnisson.

Nüüd seisid Tõnissoni ees hoopis uued probleemid. Nendest kõige tõsisem ja murettekitavam oli Hermanni trükikoja vilets ja aeglane töö, mida Tõnisson kurtis Oskar Kallasele juba 3. detsembril: “Täna ainult nii palju, et H. trükikoda hirmus halvasti tööd teeb ja mitte sugugi oma kohuseid ei täida. Tänapäevani ei ole leht veel mitte kordagi õigeaks ajaks postile saanud. Eila õhtul oli meil vana Doktori ja Micha Hermanniga herra Niggoli juuresolemisel suur seletus. Ma andsin kõik süüid vanale ette ja seletasin, et toimetus kontrahi järele nüüd trükikojast ära võib minna: kui trükikoda soovib, et meie lehega veel tema juurde jääme, siis katsugu oma kohust täita” (EKM, EKIA, f 186, m 75:24, lk 117–118). Teatavasti lõppes see rahulolematuus oma trükikoja asutamise juba 1897. aastal. Vajadus oma trükikoja järele oli tõesti suur, sest ajalehe tiraaž kasvas jõudsalt. Juba 1897. a märtsi lõpul trükiti *Postimeest* 3500 eksemplari, kusjuures tellijaid oli 2900 (EKM, EKIA, f 186, m 65:28, lk 9/18). *Postimehe* edasine arenemiskäik on juba iselugu. Kuid nii kindla tahtmisega, nagu Tõnisson oli sada aastat tagasi *Postimehe* toimetajaks ja väljaandjaks saanud, niisama kindlakäeliselt juhtis ta ajalehte ka järgnevatel aastakümnetel, suutes eri aegadel ja erinevates oludes ikka ja alati nii lugejatele kui ka võimumeestele selgeks teha, et *Postimees* pole mitte tavaline ajaleht: “Meie ei ole mitte oma ülesandeks pidanud ainult ajalehte kirjutada, et inimesele kasulikku ajaviidet ja äratust pakkuda. Vaid *Postimees* on tahtnud TULD visata, MÖTTEID algatada, inimeste meeltes RAHUTUST parema järele sünnitada, inimeste ENESETUNNET selgitada ja ISETEADVUST tõsta, inimesi tõsisteks ISIKUTEKS kasvatada ja RAHVAHULKASID KULTURARAHVAKS tõsta avitada” (*Pm* 1911, nr 44).

Kirjandus

- Jaan Tõnisson: Tagasivaateid ja mälestusi tema 60. a. sünnipäevaks.* 1928. Tartu: E. K-Ü Postimees
- Jaan Tõnisson töös ja võitluses: Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul.* 1938. Tartu: E. K-Ü Postimees
- Jaan Tõnisson: Koguteos tema 90. sünnipäeva tähistamiseks.* 1960. Stockholm: Vaba Eesti
- Jaan Tõnisson.* 1965. Geislingen/Steige
- Jürgenstein, Anton 1909. *Postimees 1857–1907: 50-aastase kestuse mälestuseks.* Tartu: E. K-Ü Postimees
- Lumiste, Leho 1977. *Eesti ajakirjanduse ajalugu.* Stockholm: Vaba Eesti
- Tuglas, Friedebert 1958. *Eesti Kirjameeste Selts.* Tallinn: Eesti Raamat

KRISTA ARU (sünd. 1958) lõpetas Tartu ülikooli ajakirjandusosakonna 1981. a, magistritööd kaitses 1992. a ("Kirjandus Eesti ajakirjanduses 1896–1907"), praegu Tartu ülikooli doktorant, Eesti Kirjandusmuuseumi direktor.

GENOTSIID JA APARTHEID OKUPEERITUD EESTIS

Enn Sarv

SAATEKS

Käesolev kirjutis avaldatakse tutvustamaks peatselt ilmutavat raamatut, mille pealkiri on "Õiguse vastu ei saa ükski" ja alapealkiri "Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus".

Selles raamatus vaadeldakse rahvusvahelise õigusega määratletud kohustusi, mis me oleme endale võtnud, ning seda, mis on meie riigi õigused, kuidas me täidame oma kohustusi ja kuidas kasutame õigusi. Juhitakse tähelepanu paljudele vähetuntud, unustatud või mahavaikitud asjaoludele, nende hulgas mitmele Eestis ratifitseeritud rahvusvahelisele õigusaktile, mille olemasolu meie riigi ametnikud on kas eiranud või rahvale tutvustamata jätnud.

Raamatu üheksast peatükist valis *Akadeemia* toimetus avaldamiseks kolm kõige valusamat (IV, VI ja VII), kus kirjeldatakse eestlaste kallal toime pandud rahvamõrva, selliste kuritegude käsitlemist rahvusvahelises õiguses ja vastavate normide vägagi puudulikku kajastamist Eesti kriminaalkoodeksis. Autor ise peab raamatu tuumaks pikka III peatükki, kus antakse ülevaade Eesti—N. Liidu suhteid korraldanud ja N. Liidu poolt rikutud rahvusvahelistest lepingutest, kirjeldatakse Eesti Vabariigi okupeerimise käiku ja Eestis vägivaldselt kehtestatud nõukogude korra olemust ning esitatakse peamiselt välismaise allikmaterjali alusel põhiväited, mis tõestavad Eesti riigi järjekestvust rahvusvahelise õiguse seisukohast ja põhjendavad 50-aastase okupatsiooni ning "inkorporeerimise" mittetuñustamist maailma demokraatlike riikide poolt*.

*Toimetus on autoriga täiesti ühel nõul III peatüki kandvuse kohta raamatus. Et aga meie maht ei võimaldanud Enn Sarve kogu teose avaldamist "järjejutuna" enne k.a sügist, sestap valisime publitseerimiseks peatükid, milles kirjutatud pole meie ajakiri ega teisedki väljaanded

Rahvusvahelise õiguse seisukohast on Eesti riik loodud rahvaste enesemääramisõiguse alusel. Kogu maailma ulatuses kehtestati see küll alles 1941. a Atlandi Hartaga ja 1945. a ÜRO põhikirjaga, kuid Eesti puhul tunnustas enesemääramisõiguse printsiipi ennetavalt meie 1920. a rahuleping N. Venemaaga. Nii on selle lepingu II artikkel siimaani jäänud eesti rahva aegumatuks vabaduskirjaks. Sellelt aluselt on kõige lihtsam kummutada ka "sotsialistliku revolutsiooni" müüti, mille kujundamisega on kannuseid teeninud nii mõnigi praeguse Eesti tähtis tegelane. Eesti rahva, eriti metsavendade ja koolinoorte massiline vastupanu võõrvõimule ning 1970. aastatel alanud avalike märgukirjade esitamine rahvusvahelistele organisatsioonidele moodustavad enesemääramisõiguse teostamiskatsete katkematu ahela Eesti okupeerimiseni kuni N. Liidu kokkuvarisemiseni. See muudab tühiseks kõik N. Liidu järglasriigi Vene Föderatsiooni taotlused käsitada ENSVd mingi "vabatahtliku ühinemise" tulemusena. Riikluse aluseks on rahvas ja rahva enesemääramisõigus jääb igas olukorras kustumatuks, juhtugu riigiga mis tahes.

Sissejuhatavas (I) peatükis tutvustatakse Eesti riikluse eesmärke ja "põhiseaduse vaimu" ning II peatükis selgitatakse rahvusvahelise õiguse olemust. V peatükis kõneldakse inimõiguste rikkumise hüvitamisest, juhitakse tähelepanu üksikisiku võimalustele nõuda oma kannatuste eest kompensatsiooni ning kirjeldatakse rahvusvahelises õiguses ainsat konventsiooni, mis lubab rahvusliku ja rassilise diskrimineerimise tagajärgi inimkooslustele ka kollektiivses korras hüvitada. Need võimalused on Eestis kahjuks unarusse jäetud. VIII peatükk esitab ülevaate rahvusvahelise õiguse nõuetest välismaalaste ja vähemusrahvuste kohtlemisel ning nende nõuete järgimisest Eestis. Pikem lõpupeatükk (IX) käsitleb rahvusvahelise õiguse peegeldusi Eesti sisepoliitikas ja on ehk kõige kriitilisem.

Ent jäägu need peatükiid siinkohal lähemalt vaatlemata, sest lihtsam on soovitada austatud lugejale tutvumist raamatu endaga, kui see kunagi ilmub.

Eestis siiani puudutanud — seega panime rõhu materjali uudsusele ja originaalsusele. Kolmandas peatükis käsitletut oleme oma 8 ilmumisaasta jooksul jõudumööda tutvustanud mitmes originaal- ja tõlkeartiklis, ehkki mitte nii kokkuvõtvalt ja kompaktselt kui Enn Sarv. *J. I.*

ÜLEVAADE OKUPANTIDE RAHVUSPOLIITIKAST EESTIS

Okupantide eesmärgid ja meetodid

N. Liit oli ilmselt oma eesmärgiks seadnud Balti ruumi lõpliku liitmise Venemaaga igaveseks ajaks ning selle puhastamise rahvastest, kes olid siin suurvene imperialismile hulk sajandeid tüliks olnud. Puhastusviisidena olid ette nähtud rahvaste füüsiline hävitamine, hajutamine teiste rahvaste sekka Siberi avarustesse, rahvaste sihikindel venestamine ja ülejääkidele lõpu tegemine väljasuremist soodustavate ja iivet pidurdavate elutingimuste pealesurumise teel. Stalini eluajal olid ülekaalus kaks esimest viisi, kuid tõhusalt rakendati ka neljandat.

Hruštšov loobus pärast oma võimuletulekut peatselt vägivaldse rahvamõrva (kõige räigema genotsiidi) meetodeist. Hea kommunistina lähtus ta Stalini poolt 1913. a antud definitsioonist, mille kohaselt rahvus tekib nelja tunnuse üheaegsel esinemisel: ühine keel, territoriaalne ühtsus, ühine majanduselu ja ühine kultuur. Kui üksainuski neist tunnustest puudub, siis rahvust ei ole (Stalin 1946: 11–15). Nii jätkasidki Hruštšov ja tema järglased eesti rahvuse likvideerimist eelkõige sel teel, et püüdsid olematuks muuta tunnuseid, mis rahvust Stalini õpetuse järgi määravad. Seda oli küll juba Stalini harrastanud. Nii viisi püüdsid okupandid luua olukorda, kus kaoks võimalus käsitada eestlasi omaette rahvusena, nii et enam ei saaks kõnelda eesti rahva võõrandamatust õigusest enesemääramisele.

Eestlaste asuala tükeldamiseks kasutati sissetoodavate muulaste rühmiti paigutamist omaette asundena Eesti linnadesse ja maakondadesse ning mitme linna keelamist eesti soost elanikele, seega siis rahvaste üksteisest eraldamise ehk segregatsiooni meetodeid. Majanduselu ühtsuse lõhkumiseks pandi käima eestlaste kõrvaldamine paljudelt tööaladelt ja tähtsamatest majandusharudest ning nende asendamine "venekeelsetega", seega siis segregatsioon tegevusalade järgi. Majandus korraldati ümber ja seostati tihedalt kogu N. Liiduga. Tootmise mitmekesisus ja suunitlus siseturu vajadustele kaotati, toodang muudeti üheülbaliseks

ja orienteeriti peaausjalikult välistarbijatele suurel Venemaal. Rahvuskultuuri hävitamiseks pandi valdav enamik Eesti iseseisvuse ajal trükitud raamatuid keelu alla, täielikult lammutati tsiviilühiskond, võltsiti ajalugu, püüti kaotada rahva ajaloomälu. Eesti keele kaotamiseks käivitati venestamine. Selleks viidi vene keelele üle suured osad teenindusaladest ning asuti arendama eestlaste sunni- viisilist kakskeelsust kui eeltingimust rahvusliku iseoleku (identiteedi) kaotamiseks.

Hitleri Saksamaa valitsuse hoiakuks Eesti okupeerimise ajal aastail 1941–1944 oli pidada Eestit N. Liidu osaks, mille Saksa väed on vallutanud ja mis hakkab edaspidi kuuluma Saksa riigi külge. Kõike, mis nõukogude okupant oli “natsionaliseerinud”, peeti nüüd Saksa riigile kuuluvaks. Kui omanikele midagi tagastati, siis nimetati seda Saksa riigi kingiks, mitte õiguse jaluleseadmiseks. Ühesõnaga, peeti kinni Hitleri—Stalini pakti põhimõtteid ja selle järeldest. Vastusena Eesti peaministri Jüri Uluotsa 1941. a üliettevaatlikult sõnastatud memorandumile omariikluse taastamise asjus anti teada, et Saksamaa ei luba okupeeritud idaaladel mingite valitsuste tekkimist ega rahvuslike sõjavägede loomist (Kant 1958: 7–20). Sellele seisukohale jäid sakslased kindlaks isegi siis, kui nende sõjaline kaotus oli juba täiesti ilmselg ning eesti sõdurite (Saksa ja Soome mundri kandjate, ka nn Pitka-poiste) ehk järjepideva Eesti Vabariigi “salaarmee” (Käbin 1995a: 17¹) meeleheitlik võitlus oli uue punase okupatsiooni 1944. aastal tervelt 9 kuuks edasi lükanud (*Eesti 1944...* 1993). Nad jälitasid ja represseerisid ka Eesti Vabariigi Rahvuskomitee liikumist, mille eesmärk oli Eesti iseseisvuse taastamine. Vabariigi järjepidevusel rajanev Otto Tiefi valitsus sai põranda alt välja tulla alles siis, kui Saksa väed juba Eestist põgenesid (Terras 1994: 114–120; Ojatalu 1996: 2). Kõige tipuks jätsid sakslased GBle* teadlikult pärana-

¹Artiklis refereeritakse B. LeCalloch'i uurimust (ajakirjas *Revue d'Histoire Diplomatique*, Pariis 1995) 1941.–1944. a tegevusest Eesti iseseisvuse taastamiseks ja 60 000 eesti sõduri (rahvusliku “salaarmee”) võitlusest NSV Liidu uue sissetungi vastu. — Vt lisaks sama pealkirjaga täiendavat artiklit Käbin 1995b: 6.

*Et hoiduda kordamast viimasel ajal levinud metodoloogilist viga N. Liidu repressiivorganite nimetamisel üheselt KGBks, nimetame neid edaspidi GBks (akronüümides GUGB, NKGB, MGB, UGB, KGB

duseks andmestiku rahvuslaste kohta, kes olid Eestis tegutsenud omariikluse taastamise nimel (Susi 1989: 373–374).

Saksa okupatsiooni ja Hitleri poliitika probleemid on tänapäeva olukorras juba ajalugu, sest nüüdne Saksamaa on midagi hoopis muud. Nõukogude aja kurb pärand vaevab meid aga siiani Venemaa näib himustavat jätkata vanas imperialistlikus vaimus.

Allpool nimetame nõukogulikku rahvuspoliitikat esialgu genotsiidiks, segregatsiooniks ja põlisrahva diskrimineerimiseks, kuid hiljem püüame pärast mõne rahvusvahelise õiguse mõiste selgitamist tõestada, et seda oleks õigem vaadelda kui erilist nõukogude apartheidi. Apartheid on laiem mõiste ja sisaldab nii genotsiidi, segregatsiooni kui ka diskrimineerimise mõistet.

Vägivaldne genotsiid ja sõjaroimad 1940–1955

Järgnevas eristame kaht genotsiidi vormi. Vägivaldseks genotsiidiks ehk rahvamõrvaks nimetame tegevust rahva otsese füüsilise hävitamise eesmärgil: inimeste mõrvamist rahvusliku tunnuse järgi, neile tõsiste kehaliste või vaimsete kahjustuste tekitamist, kuid ka “etnilist puhastust” (küüditamist, hajutamist võõrale territooriumile ja vangistusse saatmist), ehkki see pole genotsiid juriidilises mõttes, vaid muidu ränk inimsusevastane kuritegu. “Pehmeks” genotsiidiks nimetame genotsiidi bioloogilisi meetodeid: rahvuse osalist või järkjärgulist hävimist põhjustavate elutingimuste loomist ja abinõusid sündimuse takistamiseks.

Eesti üldised rahvastikukaotused on rahvaloenduste andmete järgi (1939, 1941, 1945 jj) arvatavad suure täpsusega, kuid kadude alaliigitustes esineb veel tänaseni palju hinnangulisust. Sellepärast on üksikasjalikkusele eelistatud üldistavaid arve, mis on täpsemad. Ühtlasi on arvesse võetud, et Eesti oludes üliirängad kümnetuhandelised rahvamõrvad on kaasaja maailmas juba tavaliseks muutunud ega jäta rahvusvahelisele avalikkusele kuigi sügavat muljet. Seetõttu on absoluutarvudele eelistatud protsente. Võiks silmas pidada ja maailma informeerimisel rõhutada, et iga-

esinevad kõigis sõnad государственная безопасность — “riiklik julgeolek”). KGB nimetuse kasutamine on õigustatud ainult aastate 1954–1991 puhul. *Toim.*

le sõjaeelse rahvaarvu protsendile (kümnele tuhandele eestlasele) vastas näiteks tollases USAs umbes 1,3 miljonit inimest, Saksa maal 800 000, Suurbritannias 470 000, Prantsusmaal ja Itaalias 420 000, Rootsis 60 000². See näitab, kui kergesti haavatav on väikerahvas, keda soovitakse hävitada.

Kohe Nõukogude okupatsiooni alguses 1940. a suvel pandi käima Eesti rahvusliku eliidi, s.t silmapaistvamate isikute kava-kindel hävitamine. See tabas eriti poliitilist juhtkonda (vt näiteks Varju 1994a: 6), ohvitserkonda (Salo 1996; Lindmäe 1992: 9) ja haritlaskonda (vt näiteks Merila-Lattik 1995), kuid ka ametnikke, põlistalude omanikke ja majandusaladel edukamaid inimesi. Nähtavasti oli likvideeritavate nimestikke ette valmistatud juba 1939. a Hitleri—Stalini paktist saadik, sest arreteerimised ja tapmised käivitusid ootamatult kiiresti (Isotamm 1994: XIV osa).

Kasutati kõige julmemaid vägivaldse genotsiidi ehk rahvamõrva meetodeid: otsesest hukkamist ja mõrvamist, arreteerimist ja Venemaale surmalaagreisse saatmist ning perekonniti Siberisse küüditamist, kusjuures mehed (iseäranis perekonnapead) eraldati perekondadest ja saadeti vangilaagritesse. Represseeriti koguni lapsi, keda oli esialgseil andmeil 4005 (Varju 1994b). Laagritesse paigutatud vangidest mõisteti hiljem surma ja hukati või suri paari järgmise aastaga nälga ja haigustesse üle 95%, küüditatuist suri nälja ja ebainimlike elutingimuste tõttu 59% (Talve 1991).

Ka 1941. a juunikuu küüditamisaktsioon, mis teostati kolmes Balti riigis korraga ja mille käigus viidi Eestist Venemaale 1% elanikkonnast, oli ette valmistatud juba 1939. a, üheaegselt silmakirjaliku baaside lepingu sõlmimisega. Ameerika uurija Robert Conquest väidab, et "elimineerimine" pidi tabama vähemalt 25% tolleks ajaks okupeeritud maade elanikkonnast. Nüüdseks on korduvalt trükitud ilmunud ka üks eesti rahva ajaloo jälgimaid dokumente, nimelt NSVL riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja Ivan Serovi rangelt salajane instruktsioon operatsiooni "Nõukogudevastase elemendi väljasaatmine Leedust, Lätist ja Eestist" läbiviimise korra kohta (käskkirj nr 001223 11. oktoobrist 1939; vt 14. juuni 1941... 1990: 4–5 (küüditamise ettevalmistamine ja

²Siin ja edaspidi on sõjaeelne rahvaarv kõikjal võetud väljaandest *Väike Entsüklopeedia* 1937 (Tartu: Loodus).

organiseerimine), 13–18 (küüditamisinstruktsiooni tekst)³). GB oli vaid ürituse läbiviija, käsuandjana seisis selle taga kommunistlik partei. Eesti prokuratuuri käsutuses on NSVL prokuratuurist 1988. a saadud küüditamisdirektiivi refereering. Tegemist on ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVL Rahvakomissaride Nõukogu salajase ühismäärusega nr 1299-526 1941. a 14. maist, pealkirjaga “Direktiiv sotsiaalselt võõra elemendi väljasaatmise kohta Balti liiduvabariikidest, Lääne-Ukrainast, Lääne-Valgevenest ja Moldaaviast”. Selles dokumendis loetletud üheksa küüditamisele kuuluvat isikukategooriat ühtivad nendega, millest kõneles 1941. a punaste põgenemise järel Pärnu miilitsahoonest leitud ja kogumikus *Eesti rahva kannatuste aasta* (1943) avaldatud julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB) teatis “Kontrrrevolutsioonilise ja nõukogudevaenuliku elemendi arvelevõtmisest” (Tõnismägi 1996: 49). See tõendab refereeringu õigsust.

Pärast küüditamisaktsiooni hakkas palju inimesi ennast varjama. Sõja algpäevil andis Stalin oma kurikuulsas 3. juuli kõnes käsu “paljaks põletatud maa” taktika rakendamiseks. Eesti parteiarhiivis on säilinud hulk dokumente EKP toleaeegsest tegevusest, nende hulgas plaan materiaalsete väärtuste ja elanikkonna evakueerimiseks ning direktiivid eriti suurte volituste andmiseks NKVD ja NKGB juhtidele, keda kohustati “pidama halastamatut võitlust igasuguste tagala desorganiseerijatega ja panikööridega”. Partei säilitas sõja ajal oma juhtiva ja suunava rolli, organiseeris karistusoperatsioone, haaranguid ja rekvisitsioone (Raid 1992: 54). Eestis algas üldine terror rahva vastu ning talude rüüstamine ja põletamine. EKP, ENSV rahvakomissaride nõukogu ja NKVD moodustasid nende ülesannete täitmiseks 13 hävituspataljoni (NKVD... 1943), millele vajaduse korral anti abiks ka armee üksusi. Kuu-poolteise jooksul mõrvati ja jäi peamiselt Põhja-Eestis teadmata kadunuks ligi 3000 inimest (*Sortside...* 1993–1996).

³Instruktsioon on tõlgitud teosest *Die Deportationen im Baltikum. 25 Jahre sovjetischer Verschleppungen in den baltischen Staaten* (Stockholm 1966). Üht varasemat tõlget vt *Memento*, 1989, nr 2.

Rahva enesekaitseks terrori vastu sündis metsavendlus ehk eesti rahva partisanisõda Nõukogude okupatsiooni vastu (*Eesti riik... 1957–1958: IV, V, VI; Jõgi 1995, 1996*).

Stalini käsul toimunud evakuatsiooniga hakati sunniviisil Venemaale viima suuremaid ettevõtteid koos töötajaskonnaga ja töötajate peredega. Koos nendega lahkusid tsiviilokupandid, suur osa kollaborante ja umbes 3/4 juudi vähemusrahvusest, keda ootas hävitamine hitlerlaste poolt. Teel Venemaale (merel ja õhurünnakuis) ja Nõukogude tagalas hukkus evakueerituid 20%. Samal ajal korraldati okupeeritud Eestis rahvusvahelise õiguse vastaselt mobilisatsioon. Tegelikult oli see veel üks rahvamõrva meetod, sest mobiliseeritud saadeti tööpataljonide nime all sunnitööle ning "lubati" nn eesti korpusena rindele alles 1942. a lõpus. Selleks ajaks oli teel Venemaale neist hukkunud 10% (saksa miiniväljadel Soome lahes ja õhurünnakuis) ning 43% sunnitööl (Talve 1991).

Vägivaldse genotsiidi ja sõjaroimade tulemus Nõukogude okupatsiooni aastail 1940/1941 oli ümmarguselt 41 000 hukkunud, hukatud või lihtsalt mõrvatud Eesti kodanikku, seega siis ligi 4% okupatsioonieelsest rahvaarvust⁴. Näiteks USAs oleks mõrvatute selline protsent sõjaeelsest rahvaarvust moodustanud üle 5 miljoni, Saksamaal üle 3 miljoni, Rootsis 250 000. Väga suur arv nii lühikese aja, üheainsa aasta kohta. Sellele lisanduvad ellujäänud arreteeritud ja küüditatud, tööpataljonidest sõjaväkke jõudnud mobiliseeritud ja hiljem koju tagasi pöördunud evakueeritud — kokku umbes 42 000 inimest lisaks surnuile.

Järgnes Saksa okupatsioon. Pärast sõda fabritseeris kommunistliku partei erikomisjon Saksa okupatsiooni ajal toimunud hukkamiste kokkuvõtte. Selles pandi kirja ja esitati Nürnbergi rahvusvahelisele tribunalile Eesti jaoks astronoomiline arv 125 037 inimest, sh 61 000 kohalikku tsiviilelanikku ja 64 000 sõjavangi. Kaasaegne põhjalik järelkontroll nimeliste arhiivianndmete, Saksa aruannete ja mainitud erikomisjonile laekunud materjalide alusel (*Eesti rahvas... 1995: 3–6*) näitab, et kohalike hukatud ja hukkunud tsiviilisikute tegelik arv ei saanud olla suurem kui

⁴Talve 1991 annab ohvrite arvuks 49 000, kuid sellest on siin maha arvatud rindel langenud punaarmeeaste ja Saksa okupatsiooni algul hukatute arv.

6600. Nende hulgas oli 929 eesti juuti ja 243 eesti mustlast, kes mõrvati rahvuse tõttu. Ülejäänute valdava enamiku moodustasid kättesaadud hävituspataljoni lased, küüditajad ja arreteerijad, kommunistlikud aktivistid ja partei liikmed; osa neist tapeti ilma kohtuta.

Peamine osa Saksa okupatsiooni aegsest genotsiidist Eesti kodanikke ei puudutanud. Selle osa kohta on usaldusväärsete andmete hulk väiksem, kuid suurte võltsimiste tuvastamiseks siiski piisav. Punaarmee lastest sõjavange oli Eesti territooriumil üldse ainult 36 200, nendest suri umbes 12 600. Otseselt mõrvati paar ešeloni täit Kesk-Euroopast ja umbes 2000 Leedust hävitamiseks toodud juudi rahvusest vangi. Peale selle hukkus veel täpselt selgitamata arv isikuid, kes asusid Kirde-Eesti koonduslaagris (Eesti rahvas... 1995: 6–7). Ohvrite arv kokku koos Eesti kodanikega oli kõige rohkem umbes 25 000–30 000. See-ga on ENSV erakorraline riiklik komisjon fašismiohvrite arvule juurde luuletanud ligi 100 000 hukatut ja hukkunut. Näiteks tuletas komisjoni liige, nõukogude akadeemik Joosep Saat Tartu tankitõrjekraavis hukatute ja sinna maetute arvu (12 000 inimest!) ainult kraavi pikkuse ja laiuse alusel, sest Saksa okupatsioonivõimud olid maetud ohvrid hiljem põletanud. Tegelikult maeti sinna kõigest 60 000 elanikuga Tartu linnas hukatuid, keda oli ligikaudu 0,5% elanikkonnast ja kellest tänaseni on täpsustatud vähem kui 300 isikut. Andmete võltsimisega püüdsid kommunistid ilmselt luua mingit alust Punaarmee “vabastajarollile” ja põhjendada, kuhu ikkagi kadus nii palju eestlasi.

Punaarmee uue sissetungi edenedes toimus massiline eestlaste põgenemine oodatava nõukogude terrori eest üle mere läände. Sinna jõudis 72 000 inimest (Horm 1994). Eesti rannarootslased põgenesid peaaegu kõik. Merel uputasid Nõukogude sõjajõud vähemalt 4000 põgenejat (Eesti rahvas... 1995: 21), teistel andmetel hukkus kõigi põgenemiste käigus ligi 7000 inimest (Talve 1991). Kui kaasa arvata aastail 1939–1941 korraldatud baltisakslaste ümberasumine Saksamaale (21 000), siis välismaale põgenemise tõttu vähenes Eesti kodanike arv umbes 100 000 võrra, mis moodustas 9% sõjaeelsest rahvaarvust.

Nõukogude okupatsioon taastus 1944. a sügisel. Nii genotsiid kui ka sõjaroimad jätkusid. Vallutajana käituva Punaarmee terror

rahulike tsiviilelanike kallal, röövimised ja vägistamised kestsid vähemalt 1945. aasta keskpaigani, osalt 1950. aastateni. Aastail 1944–1946 moodustasid kinnipeetavate suurima rühma eestlastest sõjavangid, kellest valdav enamus kuulus Saksa okupatsioonivõimude poolt mobiliseeritute hulka. Sõjavangilaagrites ning nn tööpataljonides suri neist ligikaudu viiendik (Talve 1991). Pärast vabakslaskmist tuli suurel enamikul peatselt uuesti arreteerituna vangi minna, sedapuhku “nõukogude isamaa reetjaina”.

Igat sorti “nõukogudevastase elemendina” arreteeritud moodustasid kogu vaadeldava perioodi ulatuses represseeritute arvukaima liigi. Neid oli ligi 9% aastavahetuseks 1944/1945 Eestisse jäänud elanikest. Kokku arreteeriti vähemalt 75 000 inimest⁵, kellest lasti maha või hukkus laagrites umbes 38% (Eesti rahvas... 1995; varem pakuti esialgse hinnanguna kuni 25%, vt Talve 1991 ja Tiit 1993). Peaaegu kõik vangid said pärast surmalaagris vaevlemist veel teise karistuse: ellujäänud jäeti või saadeti ilma kohtuotsuseta sundasumisele Nõukogude Liidu äärealadele.

1949. a märtsi lõpus korraldati Eestis järjekordne suurküüditamine. Selle käigus viidi paari päeva jooksul minema ja paigutati Siberi kaugegetesse piirkondadesse laiali üle 22 000 inimese, mis moodustas 1945. a alguse rahvaarvust ligi 3%. Küüditamist nõudis ÜK(b)P eesti osakond “kulakluse kui klassi likvideerimiseks” ning see teostati kommunistliku partei ja MGB ühisüritusena. Esialgne plaan saata “kulakud” sundtööle Kirde-Eesti põlevkivirajooni asendati Moskva survele küüditamisega (*Märtsivapustused...* 1995: 9–16, 61–65). Tegelikult polnud rohkem üle poole küüditatuist “kulakud” (tähendagu see sõna siis mida tahes), vaid “kodanlikus natsionalismis” kahtlustatavad ja varem vangistatud isikute perekonnaliikmed. Ligikaudu 95% arreteerituist ja küüditatuist olid rahvuselt eestlased (Tiit 1993: 1673). Ka nüüd oli nimestikke juba ammu ette valmistama hakatud, sest neis leidis hulk inimesi, kes olid juba 1943/1944 välismaale põgenenud.

Pidevalt toimetati ka väiksema mahuga küüditamisi, muuseas 1941. a küüditatute hulgast kojulastute teistkordset väljasaatmist.

⁵Ohvrite nimeline täpsustamine säilinud KGB toimikute alusel pole veel lõppenud, kuid nende üldarv võib osutuda veelgi suuremaks. Siinne esialgne hinnang põhineb artiklil Tiit 1993: 1673, 1849.

Eriti jätk oli 1941. a lastena küüditatud ja sõja lõppedes sugulaste juurde Eestisse lubatud laste teistkordne küüditamine pärast 1949. aastat (Varju 1994b: 12–14). Omski oblasti Semipalatinski aatomipollüüooni vahetu mõju piirkonda saadeti küüditatuna 5000 eesti inimest. Aastail 1949–1956 korraldati seal atmosfääris ja maapinnal umbes 260 aatomi- ja vesinikupommi plahvatust. Kiiritustõve ohvrid jäeti aastakümneiks arstiabita. Haigetele ning väärarenguga või surnult sündinud laste vanematele seletati petteks, et nad on saanud loomadelt brutselloositõve nakkuse (Toom 1995).

Eestis kogu sõjajärgse aja kestnud metsavendlus laienes massilise terrori olukorras (*Märtsivapustused...* 1995: 44–54) ja võttis nüüd erakordselt suure ulatuse. Sisuliselt oli see rahva relvastatud vastupanuliikumine. Metsavendluse lämmatamist juhtis kommunistliku partei kohalik keskkomitee oma maakondlike komiteede kaudu, kellele vahetult allus 12 rahvakaitse- ehk hävituspataljoni (Dokumente... 1991–1993: nr 67, 76)⁶. Nendes teenis kokku enam kui 6700 meest. Pooltes maakondades loodi lisaks tugevad sõjaväe erigruppeeringud. Nende käsutusse olid antud suured jõud: 2 NKVD vägede polku ja hulk üksusi piirivalvevägedest, 10 kaardiväearmeest, 8 laskurkorpusest ning Balti laevastikust (Eesti rahvas... 1995: 10). Metsavendluses lühemat või pikemat aega osalenud eesti vabadusvõitlejate arvu hinnatakse 30 000-le (Laar 1994: 5), mis oli ligi 4% 1945. a alguse rahvaarvust. Suurbritannia, Prantsusmaa või Itaalia sõjaeelsest rahvaarvust oleks see olnud 1,6–1,8 miljonit, USA omast üle 5 miljoni.

Metsavendade hulgas lähenes hukatute ja hukkunute protsent 50-le, kaasa arvatud lahinguis langenud või kohtuta tapetud metsavennad, nende omaksed ja abistajaiks arvatud isikud. Metsapunkrite leidmiseks kasutas GB ka elanike kollektiivset karistamist, talude hävitamist, metsavendade ja nende abistamises kahtlustatavate piinamist ja pantvangide võtmist (Laar 1993: 153–170; Laar 1994: 7, 10–13; NKVD... 1943; *Sortside...* 1993–1996; *Eesti riik...* 1957–1958). Alates 1950. a-st hakkas GB Eestis-

⁶See ajakirjas *Akadeemia* ilmunud sari, milles pidid ilmuma parteiarhiivi dokumendid kuni 1950. aastani, katkes kahjuks dokumendiga juulikuust 1946, mille nr sarjas on 112.

se saadetud uue ülemuse polkovnik Moskalenko juhtimisel oma agentide kaasabil metsavendade vastu rakendama mürgitamisi ja salamõrvu (Laar 1993: 184–186; Laar 1994: 7)⁷. Laiaulatuslik metsavendlus kestis ligi 10 aastat ja vaibus aastatel 1953–1954, kuid viimase metsavenna leidis KGB veel 1978. aastal (Laar 1993: 209–212).

Okupeeritud Eesti, Läti ja Leedu olukorra kohta 1983. a vastu võetud resolutsioonis märgib Europarlament, et ta suhtub lugupidavalt nende oma vabaduse eest väljaastunud rahvaste kaheksa aastat kestnud võitluse ja relvastatud vastupanusse (Kelam 1989: 428).

Relvavõitlus vaibus, kuid jäi kestma eesti koolinoorte põrandaluste organisatsioonide vastupanu. Kuni 1950. aastate alguseni tegutseti peamiselt kontaktis metsavendadega, sealt edasi omaette. Tegevussuundadeks said agitatsioon, lendlehtede valmistamine, Eesti lippude heiskamine rahvuslikel tähtpäevadel, relvade kogumine, okupatsioonivõimu monumentide ja mälestustahvlike purustamine ja õhkimine (Laar 1993: 146–152). Kahjuks on koolinoorte tegevust eraldi uuritud vähe. 1994. a keskpäevaks kogunenud andmetel oli noorte vastupanuliikumine vähe-malt 1957. a-ni pidev ja üle kogu Eesti levinud, läbivaadatud KGB toimikute andmetel tegutses üle 30 organisatsiooni (Josia 1994). Pärast kohtuprotsessi Eesti Rahvuslaste Liidu vastu 1962. a noorte tegevus vaibus, ent ägenes taas “Praha kevade” mõjul juba 1968. aastal, minnes sujuvalt üle nn dissidentlikuks liikumiseks ning avalike märgukirjade esitamiseks rahvusvahelistele organisatsioonidele (Niitsoo 1992, 1993). “Dissidentlus” pole õige termin, sest Eestis polnud “teisitimõtlemit” nagu Venemaal, vaid olid nõudmised iseseisvuse taastamiseks.

Metsavendade, koolinoorte ja kõigi neile järgnenud vabadvõitlejate vastupanuliikumist saab tõlgendada rahva enesemääramise omalaadse aseainena. See kõrvaldas ühe Eesti riigi järjekestvust ähvardanud hädaohu: et alistatud rahva tegevusetust võidaks käsitleda kui vaikset nõustumist anneksiooniga (Warma 1965: 19).

⁷Eesti rahvas... 1995 mainib allikana arhiividokumenti Riigiarhiivi filiaalil, f 131, n 1, s 27, l 54.

Okupandi sõjaroimade ja genotsiidi, sealhulgas vastupanuliikumise mahasurumise püüdluste otseste surmaohvrite koguarv Eestis oli nõukogude teise okupatsiooni jooksul vähemalt 22 000 inimest (Eesti rahvas... 1995: 21), kelle hulka on arvatud ka välismaale pagemisel uputatud paadipõgenikud. See moodustab 1939. a rahvaarvust umbes 2%, kuid 1944. a lõpu rahvaarvust ligi 3% (kui lähtuda uue haldusühiku ENSV elanikkonnast, vt Tiit 1993: 1659).

Küllalt suure osa Eesti rahvastiku kaotustest moodustasid mitme sõjaväe koosseisus langenud mehed ja muud otsesed sõjaohvrid, nende hulgas Nõukogude terroripommituste ohvrid. Nõukogude armeesse rahvusvahelise õiguse vastaselt mobiliseeritud hukkkude teel Venemaale ning langes rindel ligi 7500 Eesti kodanikku, Saksa sõjaväe ridades võidelnuiast langes rindeil 13 000 ja mõrvati Tšehhoslovakkias veel pärast sõja lõppu 1000, Eestist Soome sõjaväkke põgenenud vabatahtlikest langes rindel ligi 500 ja saksaägse Omakaitse liikmeist 500 meest (Talve 1991). Tsviilelanikest pommitusohvreid oli umbes 1000. Langenuid oli kokku 2,1% sõjaeelsest rahvaarvust, seega rohkem kui mitmes ise sõjast osa võtnud riigis (Jaapanis 1,7%, Poolas 1%, Prantsusmaal ja Itaalias 0,8%, USAs 0,23%⁸). Langenute hulka pole arvestatud Saksamaale ümber asunud ja hiljem Saksa sõjaväes langenud või tagalas hukkunud baltisakslastest Eesti kodanikke.

Eesti otsesed rahvastikukaotused okupatsioonide algusest saadik ja kõigil eelmainitud põhjustel kokku olid 196 000 inimest ehk 17,5% sõjaeelsest rahvaarvust. USAs oleks niisugune protsent sõjaeelsest rahvaarvust tähendanud 22,4 miljonit, Saksamaal 13,7 miljonit, Suurbritannias 8,1 miljonit, Prantsusmaal 7,3 miljonit, Rootsis 1,1 miljonit. Genotsiidi ehk otseste rahvamõrva ja sõjakuritegude surmaohvrid Eestis olid rahvastiku kogukaotustest umbes 40% (74 000). Üheksa kümnendiku ulatuses oli süüdlaseks Nõukogude võim (= kommunistlik partei) ning ühe kümnendiku ulatuses Saksa okupandid. Vägivaldse genotsiidi surmaohvreid oli Eesti kodanike hulgas umbes 3 korda rohkem kui sõjaohvreid. See lükkab ümber Vene propaganda väited, nagu oleksid eestla-

⁸Hinnanguid absoluutarvudes vt *Der neue Brockhaus. Allbuch in fünf Bänden*. Bd. 5, 1960: 504.

sed kannatada saanud peamiselt sõjategevuse ja Saksa okupantide hirmutegude tagajärjel.

Genotsiidi vägivaldsed vormid peatati järk-järgult alates 1954. a-st, millele eelnenud aega langeb 9/10 eestlaste kallal kordasaadetud otsesest rahvamõrvast (Isotamm 1994: XIV osa). Rahvuse suretamine (etnotsiid) aga jätkus kaudsete meetoditega. Nõukogude võimu repressiivsus hakkas uuesti tugevnema 1970. aastate teisest poolest (Isotamm 1994: XV osa; Niitsoo 1993), kui asusid tegutsema juba Nõukogude okupatsiooni ajal sündinud ning Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamise (CSCE) Helsingi dokumentidest endale julgustust hankinud noored, kellel puudus otsene kogemus Stalini ajastu terrorist.

Genotsiidi "pehmenemine" oli Eestis küllaltki näilik. Üsnagi suur osa sundasumisele saadetud eesti eliidist ja keskklassist mõisteti kohaliku kommunistliku võimu poolt igavesele asumisele veel pärast stalinismi ja "isikukultuse" silmakirjalikku kaotamist. Seda tehti Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1957. a 12. oktoobri salajase seadlusega, millega keelati Eestisse tagasipöördumine "isikutele, kes on karistatud eriti raskete riiklike kuritegude eest, samuti Eesti endiste kodanlike valitsuste liikmetele, kodanlike poliitiliste parteide ja natsionalistlike organisatsioonide, politsei ning riigiasutuste juhtivatele tegelastele ja eesti natsionalistlikust pörandaalusest tegevusest aktiivselt osavõtjatele"⁹. Seda seadlust pole küll kuidagi viisi võimalik Stalini või Beria kaela ajada. Sõnastuse ebamäärasus võimaldas asumisele jätta kõiki, keda oli süüdistatud poliitiliste kuritegude eest. Seadluse autorite (ENSV ÜN Presiidiumi liikmete) isikute tuvastamine jäägu kaitsepolitsei hooleks.

"Pehme" genotsiid ja rahvuslik segregatsioon 1940–1989

Erinevalt eelmisest osast piirdume siin peamiselt eesti rahvusest inimestega. Nõukogude võim jõudis rahvale nii suuri kaotusi tekitada, et paljud kahtlevad veel nüüdki eesti rahvuse püsima-

⁹Salajase seadluse sisu selgub 1989. a seadlusest, millega ta kehtetuks tunnistati: vt *ENSV ÜN ja Valitsuse Teataja*, 1989, 17, 201.

jäämises. Mõned uurijad selles siiski enam ei kahtle (Tiit 1993: 2127–2131).

Rahvaloenduste ja täiendava statistika andmeil (Talve 1991¹⁰) elas 1939. a Eestis 1 000 360 eestlast, 1941. a lõpuks oli neist alles 907 922. 1944. a lõpus asus samal territooriumil 806 400 eestlast, kuid 1945. a eraldati Moskva korraldusel Eestist osa Petserimaad ja Narvatagune, kus elas 19 400 eestlast. Need muutused sellest hetkest statistikas “Venemaa eestlasteks” ehk idaeestlasteks, mistõttu järgneva võrreldavaks kodueestlaste arvuks 1944.–1945. aasta vahetusel tuleks pidada 787 või koguni 760 kuni 775 tuhat (Tiit 1993: 1659, 1678–1679). Siis oli eestlaste protsent Eestis suurim, nimelt (olenevalt arvutusmetoodikast) 95 kuni 97,3% rahvaarvust (Tiit 1993: 1678–1679).

1989. a rahvaloenduse ajaks oli eestlaste osakaal Eestis 61,5% ja arv 963 000, sealhulgas umbes 80 000 kodumaale naasnud idaeestlast Venemaalt (Tiit 1993: 1857, 2118; Talve 1991). Vägisi Venemaale veetud eestlastest olid ellujäänud selleks ajaks juba peaaegu kõik Eestisse tagasi jõudnud.

Toodud arvudest nähtub, et kodueestlaste arv oli 50 aasta jooksul (1939–1989) vähenenud ligikaudu 117 000 inimese võrra. Eesti rahvas ei olnud suuteline vägivaldse genotsiidi ja sõjakuritegude ohvreid laste sünnitamise teel asendada. Sündimata jäänud lapsed on tegelikult meie suurim kaotus. Kui loomulik iive oleks olnud Eestis sama suur kui sõjajärgses vabas Soomes, siis pidanuks ajavahemikus 1940–1990 lisanduma 313 000 kodueestlast. Uuriija L. Talve hinnangul oleks vabale Eestile jõukohane olnud suurendada 50 aasta jooksul rahvaarvu 205 000 eestlaste võrra, kuid tegelikult lisandus loomuliku iibena üldkokkuvõttes kõigest 30 000. Sündimata laste arvel tekkinud puudujääk Eestis oli vähemalt 175 000 (Talve 1991). Koos otseste rahvastikukaotustega jääb puudu umbes 370 000 inimest, seega tubli kolmandik sõjajärgsest rahvaarvust.

On selge, et sündide vähesus oli vägivaldse genotsiidi ja sõjaroimade kaasnähtus ning just seda okupant sooviski. Olid loodud tingimused, mis igati takistasid eestlaste iivet. Elujõulisi me-

¹⁰1941. a lõpu kohta esineb Leo Talvel ka arv 907 972 ja Ene Tiidul (1993: 1659) 907 976.

hi mõrvati või hukkus vangistuses umbes 60 000, lisaks veel 20 000 sõjarinnetel langenut, ning naisi mõrvati või hukkus ligi 17 000 (Talve 1991). Sõjajärgse Euroopa kuulus "beebibuum" jäi Eestis täiesti ära, ehkki vallaslaste protsent sündidest, mis 1938. a oli 8,4%, püsis aastatel 1945–1951 kogu aeg 20–23% piirides (Tiit 1993: 1667, 1860–1861). Eestlasi, esmajoones eesti mehi, viidi 15 aastat järjest Vene vangi. Väga palju perekondi lõhuti ja üle 80 000 inimese eraldati teisest sugupoolest keskeltläbi kümneks aastaks. Vangist vabanejad jäeti või saadeti ilma kohtuotsuseta tähtajatule sundasumisele Venemaa äärealadele¹¹. Pärast stalinismi hukkamõistmist vabastati paljud endised vangid asumiselt, kuid Nikita Hruštšovi vastav seadlus (*Sbornik*. 1993: 47) kehtestas erandi, et eesti, läti ja leedu "rahvuslased" tuli saata eriasumisele oma väljasaadetud perekondade juurde. Eesti NSV ÜNP täiustas ja laiendas seda korda oma 1957. a salajase seadlusega, mis jäi kehtima 17. maini 1989.

Üks viimaseid eestlaste iibe vastu suunatud meetmeid oli "kordusõppuste" sildi all kahe polgu saatmine Tšernobõli, kus nad pidid aatomikatastroofi likvideerima. Esiteks oli see kuritegelik kui okupeeritud riigi elanike sunduslik sõjaväeteenistusse kutsumine. Teiseks oli kiiritusohvriteks valitud meeste hulk liialt suur: suhteliselt rahvaarvuga oleks see eeldanud kogu N. Liidust ligi 360 polgu, niisiis mitte vähem kui 3/4 miljoni mehe kohalesaatmist.

See kõik on definitsiooni kohaselt samuti genotsiid: rahvuslikule üksusele tahtlikult selliste elutingimuste pealesurumine, mis põhjustab üksuse täielikku või osalist hävimist, ning abinõude rakendamine üksusesisese sündimuse takistamiseks (vt "Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsiooni" eestikeelset mitteametliku tõlget RT II 1994, 27, 103: artikkel II). Sellisel veretul viisil käis genotsiid edasi ka siis, kui Hruštšov oli kõige rägema vägivalla peatanud, ning omandas koguni mõningaid uusi vorme. Nimetame seda "pehmeks" genotsiidiks, juriidilise terminoloogia kohaselt on tegemist genotsiidi bioloogiliste meetoditega.

¹¹NSVL ÜNP salajane seadlus 1948. a 21. veebruarist "Eriti ohtlike riiklike kurjategijate asumisele saatmisest NSV Liidu kaugegetesse paikadesse pärast karistuse ärakandmist": vt *Sbornik*. 1993: 46.

N. Liidu genotsiidipoliitika eesmärk okupeeritud Eestis oli eestlaste asendamine slaavlastega, eelistatavalt venelastega. See on sageli nimetatud rahvastikuliseks (ehk demograafiliseks) agressiooniks või etniliseks puhastuseks. Kõigi eelkirjeldatud tapmiste, hukkamiste, arreteerimiste ja küüditamiste kõrvaleesmärk oli vabastada immigrantide jaoks elamispiinda, et saaks keh-testada ja jäädvustada vene rahvuse ülevõimu Eestis, valitsemist põliselanikkonna üle ning "kohalike" (vene keeles *местные*, mis on halvustava varjundiga sõna) süstemaatilist rõhumist ja diskrimineerimist nõukogude (suurveene) imperialismi huvides. Muidugi peeti silmas ka sillapea loomist edasiste maavallutuste tarvis Põhja-Euroopas.

Kuni 1959. a-ni toodi Eestisse 282 000 immigranti, ajavahe-mikus 1959–1989 lisandus veel 298 000, niisiis kokku kolm inimest iga eestlase kohta, kellest oli õnnestunud lahti saada. Eesti rahvuse osakaal peaaegu 100-protsendilises rahvusriigis langes 61,5 protsendini (Tiit 1993: 1659). Okupatsioonivõimu taotlused olid palju suuremad, kuid kohaleveetud sisserändajaist jäi Eestisse püsima vaevalt 10–15%, ajuti veelgi vähem. Ülejäänud sõitsid aasta-paari jooksul tagasi, sest ei leidnud eest neile töötatud korterite küllust ega kõrget palka madala kvalifikatsiooniga töö eest. Sellekohane statistika nõuab uurimist.

Vältimaks väikeste portsjonitena sisserändavate venelaste sulandumist kõrgema kultuuritasemega eestlaste hulka asustati immigrantide valdavalt linnadesse ning taotleti linnades terviklike vene asurkondade moodustamist ja nende tarvis ühtsete asurajoonide loomist, niipalju kui vähegi võimalik. Mitmes esimese okupatsiooniaasta parteidokumendis on juttu "rahvavaenlaste" korterite vabastamisest, kinnitati koguni ENSV RKN määrus elanike väljatõstmisest ja ümberpaigutamisest (Raid 1992: 57). Immigrantide asualadeks said linnade paremad elurajoonid, kust eestlased vangistamise ja küüditamisega plaanikindlalt kõrvaldati, ning kiirkorras ehitatud uuslinnaajad, kuhu "kohalikele" anti kortereid vaid minimaalsel määral. Sellise poliitika tavapärane nimi on rahvuste eraldamine ehk segregatsioon. Nüüd selgus ka Nõukogude õhujõudude poolt 1944. a märtsis tähtsamate Eesti linnade mahapõletamiseks ja purustamiseks korraldatud suurpommituste tõeline mõte ja see, miks need olid Narvas, Tallinnas, Tapal, Jõh-

vis ja Tartus suunatud just elurajoonide vastu. Sõjalist vajadust nendeks pommitusteks polnud (*Eesti 1944... 1993*¹²). Nähtavasti taheti lihtsustatud korras teha ruumi uusehitustele ning ühtlasi suruda eestlasi kokku kitsamale elamispiinnale, et pidurdada nende iivet.

Pealinna Tallinna elanike arv neljakordistus, ja seda peamiselt sisserändajate arvel. "Kohalikud" olid suuremalt osalt kokku pressitud kitsastesse heakorrastamata korteritesse. Õigus uut korterit saada tekkis neil alles siis, kui ühe inimese kohta tuli alla 6 m² pinda ja — peaasi — kui neile eraldatud elamufondis jätkus kortereid. "Kohalike" fond hoiti aga kogu aeg allpool hädavajalikku miinimumi, nii et pärast elamispiinnaõiguse teket pidi lihteestlane korterijärjekorras ootama harilikult kümnekond aastat. Elamuehituse rahad ja elamufondid jagati majandusplaanides peamiselt nn liidulistele ja liidulis-vabariiklikele ametkondadele, mis allusid Moskvale ning olid Eestis kohustatud oma toodangut pidevalt suurendama ja selleks tööjõudu importima. Sageli korraldati Venemaa linnades tööjõu Eestisse värbamise kampaaniaid, mida hoiti eesti elanikkonna eest salajas. Sisserändajad, eriti tööjõu värbamise teel saabunud, olid korterite jagamisel alati eelistatud. Nende kohta piirangud ei kehtinud.

Mitte ükski Tallinnas, vaid kõigis Eesti linnades kujunesidki uuslinnajaod suurimateks vene immigrandide asurajoonideks. Sõjalis-tööstusliku kompleksi ettevõtted (Tallinnas näiteks suurtehas "Dvigatel" ja Kopli laevatehased) ja muidugi ka okupatsioonigarnison said sealjuures tervete linnajagude ainuomanikuks. Nad laiendasid oma elamufondi vastavalt vajadusele ja ilma kohalikul võimule allumata ning olid peamisteks immigratsioonipumpadeks.

Mida rohkem sisserändajaid Eestisse värvati ja saabus, seda enam oldi nende tagasirännu vältimiseks sunnitud uusi ettevõtteid ehitama ja vanu laiendama, ja mida rohkem ja suuremaid ettevõtteid tekkis, seda rohkem tuli Venemaalt tööjõudu juurde vedada. Peagi selgus, et Moskva tõeline eesmärk Eestis polnud mitte tööstuse arendamine, vaid põlisrahva järkjärguline asendamine

¹²Selles rõhutatakse terroristlikku suunitlust, mis muidugi kõrval-eesmärgina täiesti arvesse tuleb.

Venemaalt toodavate muulastega. Industrialiseerimine oli vaid ettekääne ja silt tegeliku rahvamõrva maskeerimiseks. Ülepin-gutatud industrialiseerimise eesmärk Eestis oli poliitiline, mitte majanduslik. Seda tõestab ilmekalt asjaolu, et väga sageli puudus rajatud uusettevõtetel igasugune majanduslik põhjendatus. Tüü-piline näide on Loksale ehitatud suur jõepraamide tehas, mille toodangu ainsaks tarbijaks oli Volga jõelaevandus mitme tuhande kilomeetri kaugusel, mille tooraine veeti kohale veelgi kaugemalt, mille kogu tööliskond oli samuti sisse toodud Venemaalt ja mis ise koos suure töölisasulaga rajati Venemaalt Eestisse ümberasus-tatud ehitajate kätega. Veelgi iseloomulikum näide on Venemaa aatomitööstusele seadmeid valmistanud tohutu "Dvigateli" sõja-tehas Tallinnas koos temale ehitatud elamurajoonidega (peamiselt Lasnamäel). See oli sisseveetud vene töölistega vene tehas, kuhu eestlasi tööle ei lubatud, mille jaoks Eestis polnud ei toorainet ega tarbijaid ja mis vaid mõttetult koormas raudteed.

Segregatsioonipoliitika oli eriti tõhus Narvas ja Virumaal. Sel-le piirkonna elanikud said juba 1941. a (*Eesti riik...* 1957, V: 121–130, 173–179; *Sortside...* 1993, I) ja teistkordselt 1944–1950 partei hävituspataljoni ja Punaarmee väeosade terrori all kõi-ge rängemini kannatada ja nende hulgas oli kõige enam inim-kaotusi. Sõjajärgsel ajal anti kõigele lisaks veel partei ametlik korraldus, mis keelas koju, s.t Narva linna tagasi pöörduda sõja-jalust põgenenud varasemal asukail (sh ka Eesti kodanikest ve-ne põlisvähemusel, vt Vahtre 1993). Sõjas hävinud Kreenholmi puuvillakombinaat ehitati aastatel 1945–1962 ilma majandusliku põhjendusega uuesti üles kui ENSV suurim käitis, mille toodangut tarbis kogu N. Liit. Kogu tööjõud toodi sinna Venemaalt ja toor-ainebaasiks sai nüüd Kesk-Aasia. 1946. a tegi eesti arhitektide komisjon ettepaneku Narva vanalinna kui ainulaadse kunstimäles-tise taastamiseks. Ehkki purustuste ulatus seda võimaldas, laskis Venemaalt toodud linnajuht "Narva kiirema taastamise huvides" varemed 1950. a ikkagi kokku lükata ja andis korralduse linna elama lubada "ainult ausaid nõukogude patrioote Pihkvast, Le-ningradist ja Novgorodist".

Tohutu suureks immigrantide asualaks kujunes kogu Kirde-Eesti. EKP I sekretäril Nikolai Karotammel oli esialgu kavatsus saata 1949. a küüditamisele määratud "rahvavaenlased ja kula-

kud" sunnitiiole Virumaa kaevandustesse, kus ajutiselt oli puudus tööjõust. Moskva käskis aga 30 000 eesti inimest (Tiit 1993: 1849) Siberisse küüditada ja vallandas Karotamme (*Märtsivapustused...* 1995: 57–63). Virumaale asustati vene immigrandid, nende seas parema tööjõu puudusel hulk elukutselisi kriminaalkurjategijaid, kellel pärast karistusaja äraistumist oli keelatud elada Leningradis ja muudes suuremates linnades. Kirde-Eestisse rajati ka suur Sillamäe linn, kuhu oli eestlastele isegi sissepääs suletud. Teine eestlastele täielikult keelatud linn oli Loode-Eesti sadamalinn Paldiski, kuhu rahva teadmata oli paigutatud kaks militaarset aatomireaktorit.

1989. a-ks oli Eesti 32 linna hulgas saavutatud muulaste ülekaal 11 linnas, kaasa arvatud pealinn Tallinn. Neis linnades elas kokku 711 035 inimest, kellest eestlasi oli vaid 36,7%. Eriti mäsandav olukord oli tekkinud Ida-Virumaal, kus 221 111 elaniku hulgas oli ainult 18,4% eestlasi (Teder 1993).

Venemaa ja tema siinne agentuur on Kirde-Eestis valitseva olukorra ja selle tekkepõhjuste kohta järjekindlalt valeinformatsiooni levitanud. Näiteks NLKP sihiteadliku poliitikaga organiseeritud rahvuslikus segregatsioonis (mida nüüd sageli ka apartheidiks nimetatakse) on hakatud süüdistama Eesti riiki. Kahjuks on venelaste vassinguid mõnikord võimendanud ka rahvusvahelised vaatlejad. Näiteks OSCE vähemusrahvaste ülemkomissari van der Stoeli asemik Eestis saatis 14. märtsil 1994 tollasele CSCE esimehele raporti nr 55, milles mitme õige seisukoha kõrval väitis muuseas, et Kirde-Eesti eestlaste praeguse olukorra nimetamine nende inimõiguste rikkumiseks on "hämamine" (*confusing*) ning et Ida-Virumaa otsekui iseeneslik "tühjenemine rahvastikust" olevat olnud lihtlabane "Teise maailmasõja tagajärg", kusjuures "vene töölised täitsid tekkinud vaakumi". Kõrge ametniku niisugune informeerimatus tema poolt jälgitava Euroopa osa lähiajaloost on hämmastav, seda enam et raporti järjenumbr on juba 55. Eesti ajakirjanduse õigustatud kriitikat CSCE missiooni aadressil selektab ta "ikka veel ülekaalus oleva nõukoguliku mõtteviisi jääkidega", kuid lõpuks teeb siiski väga õige järelduse, et Ida-Virumaale oleks vaja stabiilset eesti elanikkonda, kellega venekeelsed saaksid integreeruda. Tema peamure on, et Kirde-Eestist "vene getot"

ei saaks¹³. See termin on vale, sest sõna "geto" sisaldab elukohasundust. Põhiline eksimus väljendub aga selles, et Kirde-Eesti reserveeriti venelaste asualaks juba aastail 1944–1960, ja seda just Nõukogude okupantide suurte pingutustega.

Põliselanikkonna diskrimineerimine 1940–1989

Siin vaatleme okupantide ja kommunistliku partei selliseid ahistamismeetodeid, mida genotsiidi mõiste otseselt ei hõlma.

Kõige rohkem on kommunistlikud okupandid ahistanud eesti maarahvast, keda enne N. Liidu kuritegelikku agressiooni loeti eesti rahvusliku isoleku peamiseks kandjaks. Mõjusaim vahend oli vägivaldne kolhoseerimine aastail 1948–1950, millega võeti talunikelt nende varandus ning muudeti nad ise kõige odavamalt tasustatud palgatööliseks. Esmalt püüti talusid laostada ülisuurte maksude abil ning seejärel korraldati 1949. a vastuseisu murdmiseks suurkütudamine, mis tabas esmajoones jõukamaid ja ärksamaid. Järgneva kümmeaasta jooksul pages ligi pool maaelanikkonnast alevitesse ja linnadesse (Tiit 1993: 1855–1856). Osa neist jäi samahästi kui kodutuks, sest suuremates linnades oli õigus korterit saada ainult neil eestlastel, kes olid seal juba hulk aastaid elanud. Kuni okupatsiooni lõpuni nägi Nõukogude võim palju vaeva maainimeste kogu eluviisi muutmisega, eelkõige rahva koondamisega hajataludest kolhoosikeskustesse, kus inimesi oleks lihtsam kontrollida. Keskendunud asustuse tagajärjel on Eesti nüüd lagunenud talumaju täis, kohati jõudsid aga suurmajandite juhid need ära vedada või maha põletada, õunaiiad hävitada ning taluõued põlluks künda.

Masendav oli inimese põhiõiguste ja -vabaduste äravõtmine demokraatlikus riigis elama harjunud rahvalt. Kommunistlikku korda kaitsva "raudse eesriide" taga kaotasid eestlased otsekohe õiguse kodumaalt lahkuda ning õiguse vabalt liikuda ja elukohta valida. Eriti valusalt tabasid nõukogulikud muudatused rannarahvast, kes oli palju sajandeid oma tahtmist mööda saanud merd

¹³Vt *CSCE Mission Estonia. Activity report # 55, 14 March 1994.*

Dokument on varustatud T. Lahelma allkirjaga. Originaalist tehtud koopia asub Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni arhiivis.

sõita ja kala püüda. Nüüd kuulutati kogu rannikuala ja saared keelualuseks piiritsooniks ning allutati rangele järelevalvele. Elanikud sõeluti GB poolt läbi, "kahtlased" saadeti välja või arreteeriti (vt näiteks Vessik, Varju 1995). Mujal elunevad inimesed pidid isegi rannatsooni lühiajaliseks külastamiseks hankima miilitsant erilise loapaberi. Supelda tohtis vaid vähestes mererandades ja ainult päeva ajal. Paljudes paikades suleti ligipääs merele okastaradega ja randa valvati ülesküntud kaitseribadega. Rannarahva paadid saeti Vene piirivalvurite poolt pooleks, osalt korjati kokku valvealustesse okastraadiga ümbritsetud sadamatesse. Sõja lõpuperioodi paadipõgenike paadid nõuti Rootsi riigilt tagasi ja hävitati. Merel kala püüda tohtis ainult piiratud arv elukutsealisteks kaluriteks kuulutatud elanikke ja needki piirivalve pideva range kontrolli all.

Paljud piirkonnad tühjendati sundkorras elanikest, et rajada keelutsoone sõjaväeobjektidele (lennuväljad, raketibaasid, suurtükiväe tulistamispolügoonid, lennuväe pommituspolügoonid, sõjaväe treeningualad, sõjaväelinnakud, relva- ja laskemoonalaod jms). Üle kogu maa seati sisse elukohtadesse "sissekirjutamise" süsteem. See raskendas "kohalike" pääsu suurematesse linnadesse, sest sissekirjutuse saamiseks pidi inimesel olema linnas töökoht, kusjuures tööle võis võtta ainult sellesamas linnas juba sissekirjutatud elanikke. Immigrandid aga said nii töökoha kui ka sissekirjutuse ühekorruga ja ilma bürokraatlike raskusteta. Välismaale sõitmist hakati pidama eriliseks privileegiks, mida sai lubada ainult parteiliikmeile ja KGB põhjaliku kontrolli läbiteinule (Isotamm 1994: IV osa).

Sisuliselt tähendasid välissõitute keeld, elukohavaliku vabaduse ja liikumisvabaduse piiramine ning sissekirjutamise süsteem kogu Eestis üldist sunnismaisust, millise hinnanguga nüüd nõustuvad isegi endised NLKP funktsionäärid. Kuni 1950. aastate alguseni kehtis lisaks keeld omal soovil töökohta vahetada, niisiis ka töökohasundus.

Maa põlisrahva õigust tööle ja haridusele piirati erialati. Töökohti laevanduse, kalanduse ja lennunduse alal ja õpikohti vastavates koolides jagus eestlastele vaid erandkorras. Ka sõjalistööstusliku kompleksi ettevõtted, rasketööstus, raudtee ja side olid immigrandide pärusmaa. Teiste sõnadega, territoriaalse segregat-

siooni kõrval oli väga levinud ka majandusalade järgi teostatav segregatsioon. Samas oli eestlastele keelatud või tõkestatud majandusharudes töötasu tunduvalt kõrgem kui mujal. Lisaks olid seal tunduvalt paremad ja lahedamad korteriolud ja sageli ka täiendav varustamine toidu- ja tarbekaupadega. Iseäranis tulusaks loeti välismaale pääsuga seotud töökohti. Majanduslik segregatsioon soodustas ühtlasi immigratsiooni ja meelitas Eestisse üha uusi ja uusi tuhandeid immigrante. Neile loodud elutingimused olid siin palju paremad kui mujal N. Liidus.

Sisserännanuile kindlustatud majandusaladel ja neile ettenähtud ettevõtteis valitses GB eriti tugev kontroll (Isotamm 1994: VI osa). GB ilmselt ka juhendas ja lõppkokkuvõttes otsustas, keda sinna tööle lubada ja keda mitte. Et eranditult kõik endised poliitvangid koos oma perekonnaga ja välismail sugulasi omavad isikud olid pideva valve all (Isotamm 1994: VI, XV osa) ja et väga vähe oli eestlasi, kellel polnuks niisugustega tihedaid perekondlikke ja muid sidemeid, siis on selge, et üsna vähestel oli lootust immigrantidele tagatud majandusaladel tööd saada.

Ka veendumuste ja eneseväljenduse vabadus oli rahvalt ära võetud. Range eeltsensuur kontrollis kõiki ajalehti, kirjastusi, raadiot ja televisiooni. Tsensuuri peeti eriti tähtsaks, nii et see ametkond oli allutatud otse Moskvale. Juba 1940. a esimestel okupatsioonikuudel suleti Eestis 212 perioodilist väljaannet. Alates 29. juulist hakati avaldama keelatud raamatute nimestikke: esmalt üldsusele kättesaadavalt, varsti aga salastatult. Lõpuks piirduti ebamäärase üldsõnalise iseloomustusega, mille kohaselt tuli kõrvaldada igasugune "reaktsiooniline, kapitalistlikku kurnamist kaitsev või õigustav, NSV Liidu või kommunismi vastu suunatud kirjandus" ning lisaks veel usuline kirjandus. Koolides keelati hulk õpikuid, eriti ajaloo alalt, ning ülejäänutest kästi kõrvaldada "kõlbmatu" tekstiga raamatulehed (Lotman, Lõhmus 1995: 5–6).

Raamatukoguteadlane Kaljo-Olev Veskimägi on koostanud kartoteegi ligi 10 000 keelatud raamatu kohta. Oli olemas ka keelatud eesti autorite nimekiri, kelle teosed kuulusid eranditult käibelt kõrvaldamisele. Nimekiri sisaldas 1951. a 118 autorit. Nende nimegi ei tohtinud enam kuskil mainida (Veskimägi 1993: 44). Raamatukogutöötajaid kohustati fondides hoitavaid raama-

tuid läbi vaatama, ja juhul kui keelatud autor esines mõne teise autori teoses näiteks toimetaja või tõlkijana, tuli ta nimi tušiga üle määrida või vastav leht raamatust välja lõigata.

Rahvaraamatukogudest, samuti koolide, asutuste, kaitseväe, kirikute ja mitmesuguste seltside ja ühingute raamatukogudest, raamatukauplustest ning kirjastuste ladudest asuti keelatud raamatuid juba 1940. a augustis paari keskusse kokku vedama. Kevadel 1941 algas keelatud raamatute hävitamine, milleks andis korralduse kirjandus- ja kirjastusasjade peavalitsuse ülem (ehk tsensuuriülem) Olga Lauristin. Sõja tõttu jäi üritus pooleli, kuid seda jätkati esimesel võimalusel pärast sõda. 1945. a novembris tuli Moskvast käsk puhastada kirikute ja koguduste raamatukogud ja kõrvaldada sealt kõik trükised peale liturgiaraamatute. Rahvaraamatukogudes oli raamatuvarade hävitamise haripunkt 1949. a kevadel üheaegselt küüditamisega. Hävitamise sildina kasutati väliskirjanduse koondamist linnade ja maakondade keskraamatukogudesse, kusjuures väliskirjanduseks loeti "kõik trükised nii originaalis kui ka tõlkes mistahes keeles, kui nad on trükitud väljaspool NSV Liidu piire 1917. aastast alates". Järelikult kuulus hävitamisele kogu iseseisva Eesti trükitoodang. Kogutud kirjandus hakiti peeneks või põletati järgneva pooleteise aasta jooksul.

1953. a-ks oli Eesti raamatukogude varadest alles jäänud vaid umbes 15%. Need asusid tähtsaimate teadusraamatukogude "erifondides", mis olid muidugi rahvale suletud. Kui kaasa arvata läbiotsimiste, arreteerimiste ja küüditamiste käigus ning välismaale põgenenute järelt eraraamatukogudest konfiskeeritud raamatud ja pommitamiste tagajärjel hävinud raamatud, siis ulatub okupantide poolt Eestis otseselt ja kaudselt likvideeritud raamatute üldarv umbes 26 miljonini. Sellele tuleks lisada veel umbes 4 miljonit aastakäiku ajakirju (Lotman, Lõhmus 1995: 4). Kõik kokku ligi 40 köidet iga eestlase kohta, imikud kaasa arvatud. See oli maailmas ainulaadse ulatusega kultuurimõrv: püüti hävitada ühe väikerahva kogu kultuuri. Hitleri kurikuulsad raamatulõkked tunduvad selle kõrval lapse vallatusena.

Raamatute hävitamine polnud kaugeltki ainuke abinõu infovabaduse lämmatamiseks. Eravalduses olevate keelatud raamatute lugeda andmine teistele isikutele oli kriminaalkorras karistatav, ehkki omanikud ei võinud teada, millised raamatud on keela-

tud. Ka rahvusliku ja "kodanlik-demokraatliku" sisuga eraviisiliste kirjutiste edastamise eest tuttavatele karistati pikaajase vangistusega. Nõiajahti peeti eriti igasuguste omakirjastuslike väljaannete ja lendlehtede levitatajatele Ametlikest seisukohtadest erinevaid vaateid peeti riigivastasteks, kuid riigivastaste vaadete avaldamise eest karistati: raskematel juhtudel kas vangistusega või sundraviga vaimuhaiglas (Niitsoo 1993: 1831–1833, 2106–2107).

Kogu välismaalt saabuv ja välismaale saadetav trükiteodang kuulus põhjalikule kontrollimisele, milleks tegutses Tallinnas salajane tsensoripunkt. NLKP kohaliku keskkomitee büroo poolt sellele antud juhendi kohaselt olid sissetoomiseks keelatud näiteks "reaktsioonilist ideoloogiat, kodanlikku elulaadi ja religioosseid vaateid propageerivad väljaanded" ning eranditult kogu eesti pagulasorganisatsioonide trükiteodang. Posti teel välismaalt saabuvaist väljaandeist konfiskeeriti ja hävitati nimetuste järgi ligi kaks kolmandikku (Veskimägi 1993: 52–53). Piiril pidasid GB esindajad jahti eriti turistide poolt kaasatoodud piiblitele ja välismaistele ajakirjandusväljaannetele.

Välisraadiote eesti- ja venekeelseid saateid summutati üle maa laialipaigutatud mürageneraatoritega. Kommunistliku partei Eesti osakonna sekretär Karl Vaino hakkas Moskvast taotlema koguni luba Soome televisiooni saadete kohalikuks segamiseks Eestis, mis jäi teostamata ürituse tehnilise keerukuse ja suure kulukuse tõttu. Ning lõpuks: kogu riigis jälgiti pidevalt isegi eraviisilisi eneseväljendusi. Erakirjade läbivalgustamisega või avamisega ja telefonikõnede pealtkuulamisega tegeles pidevalt kaks GB osakonda, mistõttu kogu sidesüsteemi tuleb pidada GBle alluvaks asutuseks (Isotamm 1994: VI osa).

Okupatsioonivõimu väga tähtis eesmärk oli ka rahva ajaloomälu kustutamine. Kõige tülgestavam abinõu selle saavutamiseks oli järjekindel võitlus surnutega. Valdav enamik eesti aja- ja kultuuriloolisi monumente lasti õhku või utiliseeriti vanametallina. Hävitati või kõrvaldati peaaegu kõik Vabadussõja mälestusmärgid. Teise maailmasõja aegsed Saksa sõdurihauad ja -kalmistud künti üles ning eraldati tavaliselt ehitusplatsideks. Tallinnas Maarjamäel asuva suurima Saksa sõdurikalmistu peale rajati Punaarmee 1918. a nn "jääretke" memoriaal. Aastakümneid käis rahvama-

jandusele vanaraua kogumiseks surnuaedadest iidsete hauaristide ja haudu ümbritsevate tarade äravedamine. Sellele tööle kaasati koolilapsi. Hävitati paljud kultuurilooliselt olulised sajanditevanused kalmistud. Tallinnas puhastati hauatähistest, künti üles ja muudeti parkideks näiteks baltisaksa Kopli kalmistu ja eestisugu linlaste iidne Kalamaja kalmistu. Katoliku, juudi ja islami surnuaedade ning Vana-Kaarli surnuaia ühe osa peale ehitati Tallinna komsomoli spordiväljak. Eesti sõjaväekalmistult eemaldati enamik hauatähiseid ning hakati surnute peale matma punaväelasi ja GB ohvitseri.

Kohe 1940. a suvel alustati ka eesti tsiviilühiskonna lammutamist, mis avaldus peamiselt inimeste ühinemisvabaduse täielikus keelamises ning aegade jooksul kujunenud rahva ühistegevuse vormide kavakindlas lõhkumises. Seltsid, ühingud ja klubid likvideeriti, eraannetuste ja korjanduste abil hangitud majad ja varad võeti neilt ära ("natsionaliseeriti"). Täpsed andmed on 521 sellise organisatsiooni kohta, mille koosseisus tegutsesid suuremad raamatukogud (Lotman, Lõhmus 1995: 4). Muude hävitatud organisatsioonide arv on palju kordi suurem. Esimesest okupatsiooniaastast on partei arhiivifondis säilinud kohaliku keskkomitee otsuseprojekt vabaharidusala korraldamisest. Sellest võib lugeda: "Likvideerida seni [---] tegutsevad ühingud (haridus-, karskus-, kasvatus-, raamatukogu-, laulu-, mängu-, masina-, eneseharimis-, õpiringi-, koolide ülalpidamis-, keelte õppimis-, nais-, põllumeeste-, kunsti- jne ühingud ja seltsid) ja nende liidud [---] Likvideerimisele kuuluvad ka rahvamajade ehitamiseks ja ülalpidamiseks asutatud sihtasutused" (Raid 1992: 59–60). Likvideeriti samuti Eesti põliste vähemusrahvuste kulturomavalituse struktuurid, mis olid tollases Euroopas ainulaadsed näited vähemuste ja nende inimõiguste kaitsest. Nende varad riigistati.

Okupatsioonivõimu põhitaotlus oli ülima tsentralisatsiooni ja järelevalve sisseseadmine kõigil ühiskonnaelul aladel. Paljude eri sihte taotlevate noorsooühingute ja koolides tegutsevate tuhandete isetegevuslike õpilasringide asemele moodustati vaid kolm ülemaalist organisatsiooni: komsomol vanusele 15 kuni 30 aastat, pionieriorganisatsioon keskmise kooliea ja oktoobrilaste organisatsioon päris noorte tegevuse korraldamiseks. Kõik kolm olid allutatud rangele partei kontrollile. Eesmärgiks oli panna kõik-

jal käima riigitrude *homo soveticus*'te kasvatamine. Kümnete kinniste üliõpilasseltside ja korporatsioonide asemele, millest igaüks hõlmas mitmeid ülikoole ning nende üliõpilasi ja lõpetanuid, asutati igasse ülikooli üksainuke sünduslik üliõpilaste ja õppejõudude ametiühing. Kõik heategevuslikud ning usulised või kirikutega koostööd harrastavad ühingud pandi täieliku keelu alla. Rohkearvulised spordiühingud asendati kolme-nelja ülemaalse struktuuriga. Kutseühingud keelati, mitmuslik erialati jagunenud ametiühingute süsteem asendati üheainsa ülemaalse ametiühinguga. See oli liigendatud tootmisharude ja ettevõtete järgi ning tal tuli tööliskonna huvide eest seismise asemel hakata korraldama "sotsialistlikku võistlust" ja kaitsma riigiettevõtete tootmishuve. Seniste ametiühingutegelaste hulgast sorteeriti välja "vastased", kes kõrvaldati.

Rahva enesemääramisõigus sisaldab rahva vabadust käsutada endale seatud eesmärkide nimel oma loodusvarasid ja ressursse, kusjuures ükski rahvas ei või olla ilma jäetud talle kuuluvatest elatusvahenditest. Rahva õigus täielikult ja vabalt vallata ja kasutada oma loodusvarasid ja ressursse on võõrandamatu¹⁴. Moskva asus seda eesti rahva õigust eriti jõhkralt rikkuma sellega, et otsustas Põhja-Eesti fosforiidilademeid hakata suurejooneliselt kasutama kogu N. Liidu väetisetööstuse tarbeks. Need plaanid tulid avalikuks 1987. a veebruaris. Üldsegi ei arvestatud Eesti põhjavee ja õhu parandamatu saastamise ohtu ning seda, et peaaegu kolmandik Eestit oleks muutunud tööstuslikuks kõrbeks. Need plaanid vallandasid tolle aja jaoks ennenägematu eestlaste protestiliikumise (Terras 1989: 4).

Okupatsioonivõim oli juba enne seda "kogu nõukogude rahva üldistes huvides", tegelikult aga Leningradi ja Loode-Venemaa energiavajaduste katteks aastate jooksul sihikindlalt harrastanud röövmajandust Eesti maavarade (eriti põlevkivi) kaevandamisel.

¹⁴Tsiviil- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt, art. 1.2 ja 47. Pakti ametlikku ingliskeelset ja ebaametlikku eestikeelset teksti vt RT II 1993, 10/11, 11. Mõiste "tsiviilõigused" on pakti eestikeelses tekstis valesti tõlgitud "kodanikuõigusteks", ehkki neil pole midagi ühist kodakondsuse olemasolu või puudumisega. Rahvaste enesemääramisõigus on sätestatud ka Majanduslike, sotsiaalsete ja kultuurialaste õiguste rahvusvahelises paktis, art. 1.2 ja 25. Selle teksti vt RT II 1993, 10/11, 13.

Enne okupatsiooni arvestati põlevkivivarude otsalõppemise tähtsust sajanditega, nüüd aga kümnete aastatega. Põlevkivi, keemiatööstuse väärtuslik tooraine, enamasti lihtsalt põletati. Kiireks suurte toodanguhulkade saamiseks lubati kaevandamisel väga suuri kadusid, kaevanduspiirkonna põllumaadel ja turbavarudel lasti hävida. Kogu Kirde-Eesti looduskeskkond oli tõsiselt kahjustatud, jõed, rannaveed ja paljud sisejärved tööstuse ja linnade reoetega rikutud. Kirde-Eesti väävligaasid olid muutumas tõsiselt ohuks koguni Soome loodusele.

Venestamine

Rahva enesemääramisõigust rikuti ka rahva iseoleku (identiteedi) hävitamise taotlustega. Eestlaste ümberrahvustamise püüded kestsid kogu okupatsiooni aja, kuid tugevnesid eriti alates kuuekümnendatest aastatest. Venestamispoliitika aluseid on NLKP kuulutanud üsna avameelselt, mis näitab, et venestamist peeti normaalseks tegevuseks. Seda hoogustasid 1961. a parteiprogramm ja 1977. a uus konstitutsioon ning see süvenes eriti Brežnevi ajal¹⁵. Tollal kuulutati rahvussuhetes välja "uus etapp", mis pidi väljenduma "rahvaste edasises lähenemises ja nende täieliku ühtsuse saavutamises" ning vene keelele rajatud "ühise internatsionaalse kultuuri" arendamises. NLKP XXIV kongressi aruandekõnes 1971 ja NSV Liidu juubeliaktusel 1972 esitas Brežnev sihte seadva loosungi "uuest ajaloolisest inimühendusest, nõukogude rahvast". Sellest loosungist sai venestamise ja üldise assimileerimispoliitika teoreetiline alus, mida täiendasid sisemaise "sotsialistliku internatsionalismi ja rahvaste sõpruse", "rahvaste ja rahvusrühmade kõrvalekaldumatu üksteisele lähenemise", "suure vene vennasrahva" kui riiki kandva härrasrahvuse ning vene keele kui "igapäevase teise emakeele" rõhutamine, "rahvuslikest barjääridest" puhastatud uue, kommunistliku kultuuri taotlemine ja "järjekindel võitlus rahvusliku piiratuse ja kolkluse mis tahes ilmingute vastu" (*Nõukogude...* 1986: 52–54). Kõiki neid loosungeid korras ka Gorbatšov kuni N. Liidu lagunemiseni (Gorbatšov 1986: 60–61).

¹⁵Venestamise teoreetilisi aluseid ja käiku kirjeldab Meissner 1995: 153–159, 169–173.

Venestamise õiguslikuks aluseks Eestis kujunes eriti NSVL MN salajane määrus 13. oktoobrist 1978 ("Meetmetest vene keele õppimise ja õpetamise edasiseks täiendamiseks liiduvabariikides"). Sellele rajati partei kohaliku keskkomitee salajane otsus 19. detsembrist, mida täiendas põhjalik, 29 punkti sisaldav meetmete plaan. Partei põhitaotluseks oli igati piirata eesti keele avalikku kasutamist ja saavutada eestlaste kakskeelsus.

Ametlikus asjaajamises oli vene keel kogu aeg suurt osa etendanud. Nüüd hakati lisaks veelgi laiendama rahvuslikku segregatsiooni teenindusaladel (kaubanduses, transpordis, hoiukassades, side alal) ja sinna umbkeelseid venelasi massiliselt tööle võtma. Nii muutus eriti pealinnas vene keele oskus igapäevases elus eestlastele lausa hädavajalikuks. Asuti vene keele osatähtsust järsult suurendama ka kultuurielus (vene ooperite ja näidendite etendamine algkeeles, filmide näitamine vene keeles, venekeelse repertuaari lisamine). Ühe veidra liialdusena võiks mainida vene keeles kirjutavate või kakskeelsete kohalike autorite igakülgse toetamise käsku. Teaduses oli juba varem tehtud sunduslikuks väitekirjade esitamine vene keeles, koguni eesti keele ja kirjan-duse erialadel. Paljud rahvuskultuurile olulised raamatud hakkasid nagu iseendast muutuma raskelt kättesaadavaks, ehkki oli tegemist Nõukogude tsensuuri poolt kontrollitud väljaannetega. Igati püüti pidurdada vene keeles juba ilmunud väliskirjanduse (eriti ilukirjanduse) tõlkimist eesti keelde. Vene keelt hakati õpetama lasteaiast alates, suurte vene koolide juurde hakati asutama algkooliklasse eesti lastele ("peksupoiste klasse"). Koolide õppeprogrammides suurendati vene keele erikaalu teiste õppeainete arvel kolmandiku võrra, asutati vene keele õpetamise metoodika riiklik eriajakiri ja vene keele õpetajate kvalifikatsiooni tõstmise fakulteet pedagoogikaülikooli juurde. Vene keele õpetajad hakkasid saama 15% kõrgemat palka kui eesti keele õpetajad. Juba aastaid oli kokkuhoiu ettekäändel toimunud väikeste eestikeelsete maakoolide hulgakaupa sulgemine ja õppimise keskendamine suurtesse asulatesse. See suretas välja paljud eesti külad. Nüüd hakati finantseerima kõikvõimalikke kulukaid meetmeid vene keele laiendamiseks.

Kakskeelsuse tekitamine jäi ühekülgseks, ainult eestlastele suunatud suurirituseks, muulaste seas ei vastanud sellele midagi

samaväärset. Eesti keele algmete omandamist, kõnelemata selle vähegi korralikumast õpetamisest, vene koolides keegi ei nõudnud. Eesti keele mittevaldamine oli Eestis kõigi muulaste eriline "inimõigus", mille kahtluse alla seadmine tembeldati kohe natsionalismiks. Okupatsioonivõimu surve tekitas rahvuslikku protesti, toimusid koolinoorte meeleavaldused ja rahutused. Nende mahasurumine peksu ja terrori abil, 40 eesti haritlase avalik kiri tekkinud olukorra ausa analüüsi nõudmisega ning sellele järgnenud uus nõiajaht täitsid 1980. aastate kogu esimese poole (Kiin, Ruutsoo, Tarand 1990).

Kultuurikeskkonnale ja kultuuri arengule, sealtkaudu aga kogu rahva kultuuriteadvusele ning demokraatlikule mõtteviisile okupandi poolt tekitatud korvamatu kahju ei ole mõõdetav. Põhieesmärk, s.t eestlaste venestamine jäi siiski saavutamata. Viiskümmend aastat kestnud rahvusliku diskrimineerimise mürgised viljad, eriti inimväärikuse süstemaatilise solvamise ja inimteadvuste sandistamise tagajärjed jäävad meid aga vaevama veel vähemalt inimpõlve vältel.

INIMSUSEVASTASED JA SÕJAKURITEOD

Karistamise põhimõtted ja aegumatuskonventsioon

Diskrimineerimisvastane konventsioon (DK) on ainuke rahvusvaheline konventsioon, mis võimaldab "rassirühmi" nende kollektiivsete õiguste rikkumise puhul hüvitada. Süüdlaste karistamiseks on aga konventsioone küllaga. Eesti jaoks tähtsaim on 1968. a Konventsioon aegumistähtaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes, mida edaspidi nimetame aegumatuskonventsiooniks (AK).¹⁶ Enne AKga tegelemist tuleb aga vaadelda mõningaid selle aluseks võetud mõisteid ja põhimõtteid.

XIX sajandist pärinevad mõisted "sõjakuritegu" ja "inimkonnavastane ehk inimsusevastane kuritegu" tõi kaasaja jaoks uuen-

¹⁶AK eesti- ja ingliskeelset teksti vt RT II 1994, 16/17, 50. Venekeelset vt kogumikus *Prava...* 1989: 165–168.

datud kujul kasutusele Nürnbergi sõjatribunali põhikiri ehk harta 8. augustist 1945 (Roberts, Guelff 1989: 153–156). Tõlge “inim-susevastane” inglise ja prantsuse tekstide alusel pole just kõige täpsem. Ametlikud kommentaarid eelistavad sõna “inimkonna-vastane” ja nii öeldakse ka vene keeles¹⁷. Edaspidi kasutame siiski meil eesti keeles juba juurdunud terminit “inimsusevastane”.

Nürnbergi põhikirja pole ükski riik kunagi ratifitseerinud. See kehtestati lihtsalt nelja suurriigi vahelise kokkuleppega (*agreement*), millega enne kohut ühines 17 riiki ja pärast kohut veel 2 riiki. Põhikiri ehk harta ise oli selle kokkuleppe lisa. Kohtuotsus (1. okt. 1946) põhjendas täiendavalt ja täpsustas mõningaid põhikirjas kajastamist leidnud juriidilisi printsiipe. Põhikirja täiendati lisaks veel ÜRO Peaassamblee (PA) resolutsiooniga 3(I) 13. veebruarist 1946, mis kehtestas sõjakurjategijate üldise väljaandmise ja karistamise kohustuse. Nürnbergi sõjatribunali põhikirjas ja kohtuotsuses kajastatud põhimõtted kinnitas ÜRO PA poolt ühehäälselt vastuvõetud resolutsioon 95(I) 1946. a 11. detsembrist. See kohustas ühtlasi ÜRO liikmesriike neid “Nürnbergi põhimõtteid” (mida resolutsioon ise ei sõnasta) oma siseriiklikku õigusse lülitama (Osmanczyk 1990: 1019–1020; Roberts, Guelff 1989: 153–154). Nürnbergi põhimõtete kõige mõõduandvamaks sõnastuseks peetakse 1950. a ÜRO rahvusvahelise õiguse komisjoni (ILC) antut (Sunga 1992: 49; Orlovski 1990: 44–46). Kirjeldame kohtuotsuse põhjendustest ja Nürnbergi põhimõtteist järgnevalt ainult neid, mis on olulised hilisemate konventsioonide mõistmiseks.

Viidetega Haagi 1907. a konventsiooni ja Genfi 1929. a konventsiooni paljudele artiklitele nentis kohtuotsus, et sõjakuritegude mõistemäärang Nürnbergi põhikirjas on kooskõlas rahvusvahelise õigusega. Kohus nõustus, et mitu sõdivat riiki ei ole küll neile konventsioonidele alla kirjutanud, kuid leidis, et seda küsimust pole vaja arutada, sest konventsioonid rajanesid rahvusvahelisel tavaõigusel ja neis kirjapandud sätteid tunnustasid 1939. a juba kõik tsiviliseeritud riigid. Niisiis kehtestas Nürnbergi

¹⁷Võimalust “inimkonnastastane” eelistab näiteks kommentaaride kogumik *Manual...* 1991. Ametlik venekeelne tekst ütleb “против человечества”, mitte aga “человечности”.

kohtuotsus pretsedendina õigusliku reegli, et kui mingit paljude riikide poolt tunnustatud rahvusvahelist lepingut saab vaadelda rahvusvahelist tavaõigust sisaldavana, siis on **kõik** selle sätted täiel määral siduvad **kõigile** riikidele sõltumata sellest, kas nad on lepingule alla kirjutanud või mitte (Roberts, Guelff 1989: 154, 156). Teiste sõnadega: kõigepealt kohus tuvastas või väitis, et karistamise aluseks võetavad sätted on rahvusvaheline tavaõigus, ja seejärel karistas. Sellisel viisil tunnistati kõik Nürnbergi tribunali põhikirja kuriteomääratlused rahvusvahelise õigusega kooskõlas olevaks.

Tribunali põhikiri ja kohtuotsus olid rahvusvahelises õiguses uuenduslikud ka sellepolest, et sätestasid sõjaõiguse ja inimõiguste rikkumise eest riikide vastutuse asemel üksikisikute vastutuse, isegi kui tegemist on riigipeadega ja ametikandjatega: "kuritegusid panevad toime isikud, mitte abstraktsed subjektid". Ja veel üks oluline "Nürnbergi põhimõte" väidab, et kui kuriteokoha või kurjategija koduriigi õigus ei peaks ka ette nägema mingi rahvusvahelise kuriteo karistamist, siis sellele vaatamata ei saa miski takistada süüdlase vastutusele võtmist rahvusvahelise õiguse alusel (Sunga 1992: 48–50).

Aastatel 1944–1964 mõisteti Lääne-Euroopas Nürnbergi põhikirja ja põhimõtete alusel kokku umbes 70 000 Teise maailmasõja aegse sõjakurjategija üle, kellest sai karistuse vähem kui 6115. Siis teatas Saksamaa, et sealse õiguse järgi aegub igasugused kuriteod 20 aastaga, nii et sõjakurjategijate karistamine tuleks lõpetada. Selle vastu avaldas ÜROs protesti Poola, kes 1965. a sai toetust ka rahvusvahelise õiguse kodifitseerimise ÜRO komisjonilt. ÜRO PA otsustas üksmeelselt, et sõjakuritegude karistatavus ei tohi lakata. Asuti AKd välja töötama, mis sai valmis 1968. aastaks.

AK sätestab, mida tuleb pidada inimsusevastasteks ja sõjakuritegudeks, arvestades vahepealset rahvusvahelise õiguse arengut, ning laiendab mõlemat mõistet. Aegumatuks kuulutatakse kõigepealt kuriteod, mis olid määratletud Nürnbergi sõjatribunali põhikirjas. Oluline on, et põhikiri ja seda täiendavad ÜRO PA resolutsioonid 3(I) ja 95(I), millele konventsioon otseselt viitab, omandavad nüüd AKga ühinejate jaoks rahvusvahelise lepingu jõu. Sõjakuritegudena võrdsustatakse Nürnbergi põhikirjas ja põhi-

mõtetes määratletud kuritegudega Genfi 1949. a konventsioonide "tõsised õiguserikkumised" ning inimkonnavastaste kuritegude-na genotsiidikuriteod vastavalt 1948. a konventsioonile ja mõned lähemalt määratlemata jäetavad kuriteod, sealhulgas apartheid.

AK kehtestab kõigi nende kuritegude kohta otsesõnutsi kaks erandlikku põhimõtet. Esiteks, et nende puhul ei kuulu kohaldamisele mitte mingid aegumistähtjad, sõltumata ajast, millal kuriteod toime pandi. Teiseks, kriminaalvastutust kohaldatakse neile kuritegudele isegi siis, kui nad ei tähendanud siseriiklike seaduste rikkumist selles riigis, kus nad toime pandi. Mõlema põhimõtte ühendamine annab järelduse, et konventsioonis määratletud inimsusevastased ja sõjakuriteod on karistatavad alati ning sealjuures sõltumata nende toimepanemise ajast, isegi kui oli tegemist Teise maailmasõja eelse perioodiga.

AK erandlikke põhimõtteid selgitab ja täiendab mitu ÜRO PA hilisemat resolutsiooni. Näiteks 1970. a resolutsioonis nr 2712(XXV) ja 1971. a resolutsioonis nr 2840(XXVI) (tekste vt Osmancyk 1990: 1019–1020) märgitakse heakskiiduga AK jõustumist, kutsutakse üles karistama või välja andma inimsusevastastes või sõjakuritegudes süüdi olevaid isikuid, keda pole veel kohtu alla antud, ning nenditakse, et inimsusevastaseid kuritegusid pannakse mitmes maailma paigas toime ka tänapäeval, seoses agressiivsete sõdadega ning rassismi-, apartheidi- ja kolonialismipoliitikaga, ning et selliste kuritegude karistamata jätmine on vastuolus rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud normidega. Õigusteooria seisukohast on suurim tähtsus 1973. a resolutsioonil nr 3074(XXVIII), mis kõneleb rahvusvahelise koostöö printsiipidest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude süüdlaste avastamise, vahistamise, väljaandmise ja karistamise küsimustes (Osmancyk 1990: 1023; *Prava...* 1989: 169–170). Selles täpsustatakse, et rahvusvaheline kriminaalvastutus kehtib **millal tahes** ja **kus tahes** toimepandud sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude kohta (*whenever or wherever*, когда бы и где бы). Märkimata on jäetud nõue, et neid kuritegusid täpsemalt määratlenud rahvusvahelised konventsioonid oleksid kuritegude toimumise ajal juba olemas olnud. Sisuliselt peaks järeldama, et **igasugused** inimsusevastased ja sõjakuriteod on ÜRO PA selle resolutsiooniga tunnustatud kuritegudeks rahvusvahelise tavaõiguse

alusel ning nende määratlemine konventsioonides tähendas üksnes alati kehtinud tavaõiguse kirjapanemist.

Hulk riike ei ole AKga nõustunud ega seda ratifitseerinud. Konventsiooni vastuvõtmise resolutsiooni poolt hääletas ÜRO Peaassamblees 26. novembril 1968 kõigest 80 riiki, vastuhääletajaid polnud, hääletamata jättis 23 riiki. Eespoolmainitud hilisemate resolutsioonidega oli umbes samasugune lugu (Osmanczyk 1990: 1019–1023). 1986. a septembriks oli konventsiooni ratifitseerinud kõigest 28 riiki (Sunga 1992: 63), ka hiljem pole ratifitseerijaid kuigi palju lisandunud. Järelikult jagunevad riigid nende poolt rakendatava rahvusvahelise karistusõiguse ajalise kehtivuse poolest kahte gruppi. Need, kes AKga ei ühinenud, heidavad ette, et kehtestades rahvusvahelise kriminaalvastutuse olenemata kuritegude toimepaneku ajast, ei arvesta AK teatavaid õiguse üldisi põhiprintsiipe. Nende meelest rikub konventsioon eelkõige nõuet, et kriminaalnormil ei tohi olla tagasiulatuvat jõudu (Sunga 1992: 63–64). Seega on just nemad andnud konventsioonis veidi segaseks jäävale väljendile “sõltumata ajast, millal...” ühese tõlgenduse, et see tähendab normide tagasiulatuvat jõudu.

Probleem on tegelikult pärit juba Nürnbergi tribunali põhi- kirja ja kohtuotsuse aegadest. Tunnistades kohtuotsuse aluseks olevad normid rahvusvaheliseks tavaõiguseks, loodi tollal väga oluline kohtulik eeljuhtum ehk pretsedent. Üldine õiguslik põhimõte muidugi nõuab, et isikuid ei tohi vastutama panna tegude eest, mille kriminaalsus pole neile eelnevalt teada. Ent tundub siiski olevat vaieldamatu, et seda põhimõtet ei saa rakendada sedavõrd julmade tegude puhul nagu inimsusevastased ja sõjakuriteod (Sunga 1992: 30jj, eriti 35–36). Äsjaõeldu veelgi üldisem sõnastus on toodud Euroopa inimõiguste konventsiooni (*The European...* 1992; *La Convention...* 1995) artiklis 7.2: kui mingi tegu või tegevusetus oli selle toimepaneku ajal tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõtete järgi kuritegu, siis ei takista miski kohtumõistmist toimepanija üle ega tema karistamist. Inimsusevastaste kuritegude karistatavuse küsimus võiks sõltuda rahvusvahelise tavaõiguse normide tuvastatavusest, kuid Euroopa inimõiguste konventsioon ei nõua isegi mitte tavaõiguse olemasolu, vaid üksnes lähtumist tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõttest.

Tänapäevaks on olukord muutunud. Niihästi Nürnbergi tribunali põhikirja kui ka paljusid hilisemaid rahvusvahelise karistusõiguse konventsioone (genotsiidivastast konventsiooni, sõjaohvrite kaitse Genfi konventsioone jt) on rahvusvaheliselt tunnustatud eriteadlased juba hulk aega tagasi hakanud tavaõiguse osaks (Andreopoulos 1994: 22) ning järelikult kõiki riike kohustavaks lugema. Uusim areng on seotud rahvusvahelise tribunali loomisega endises Jugoslaavias toimunud sõjakuritegude karistamiseks. ÜRO Julgeolekunõukogu on selles küsimuses oma resolutsioonidega nr 771, 780, 808 ja 827 (alates 1992. a-st) lisanud vähemalt kaks juriidiliselt olulist eeljuhtumit (Andreopoulos 1994: 20–23). Esiteks, ÜRO Peaassambleest mööda minnes moodustas Julgeolekunõukogu (ÜRH 29. artikli alusel) rahvusvahelise tribunali oma vahetu abiorganina. Teiseks, tribunali põhikirja kinnitamine andis kõigile Genfi konventsioonidele, genotsiidivastasele konventsioonile, Rahvusvahelise sõjatribunali põhikirjale 1945. aastast ning Haagi 1907. a IV konventsioonile ÜRO lõpliku tunnustuse kui osale kõiki riike kohustavast rahvusvahelisest tavaõigusest.

Eespool käsitletud juriidilised probleemid puudutavad riike, kes pole AKga või sellega seotud konventsioonidega ühinenud. Kuid ka neile on rahvusvahelisest tavaõigusest kinnipidamine kohustuslik. Eesti jaoks pole neid probleeme olemas, sest Eesti on AKga ühinenud. Kõik olulisemad inimsusevastaseid ja sõjakuritegusid käsitlevad konventsioonid on Eestile täiel määral kohustuslikud ning moodustavad lahutamatu osa Eestis kehtivast õigusest. Karistamine on kohustuslik sõltumata kuritegude toimepaneku ajast. Seda tuleb vaadelda konventsioonide tagasiulatuva jõuna.

Karistamiseks pole nõutav, et riik, kelle kodanikku karistatakse, oleks AKga ühinenud. Üldiselt peetakse kohut ja karistatakse sellel maal, kus kuriteod toime pandi, kuid igal riigil, kes on AKga ühinenud, on ühtlasi õigus nõuda, et ta saaks ise oma kodanike üle kohut mõista. Riigid teevad koostööd süüdlaste vastastikku väljaandmisel ega võimalda neile poliitilist varjupaika. Kehtib põhimõte "kas karistada või välja anda" (ÜRO PA resolutsioon nr 3074 (XXVIII)). Süüdlasteks loetakse niisuguseid riigivõimu esindajaid ja eraisikuid, kes on inimsusevastase ku-

riteo toime pannud või sellest osa võtnud või vahetult õhutanud teisi sellist kuritegu toime panema või võtnud osa vandenõust selle toimepanemiseks, olenemata kuriteo lõpuleviimise astmest. Konventsioon rõhutab, et vastutavad on ka riigivõimu esindajad, kes olid kuriteo toimepanemisest teadlikud (AK artiklid II ja III). Kui alluv isik on inimsusevastase või sõjakuriteo toime pannud valitsuse või oma ülemuse käsul, siis tuleb tema suhtes arvesse "Nürnbergi põhimõte", et käsk ei vabasta vastutusest, aga kui õiglus nõuab, võib seda vaadelda karistust kergendava asjaoluna. Sealjuures pole peamine mitte käsu olemasolu, vaid küsimus, kas süüdistataval oli tegelikkuses moraalse valiku võimalust (Sunga 1992: 49, 55–58).

Eesti ratifitseeris AK 26. septembril 1991. N. Liit oli AK üks peamisi läbisurujaid ja on sellega muidugi ühinenud, niisiis on konventsioon kohustuslik ka Venemaale.

Inimsusevastased kuriteod

Inimsusevastasteks rahvusvahelisteks kuritegudeks tunnistab AK järgmised kuritegude liigid:

- inimsusevastased kuriteod, nii nagu need on määratletud rahvusvahelise Nürnbergi sõjatribunali põhikirjas 8. augustil 1945 ja kinnitatud ÜRO PA 1946. a resolutsioonidega nr 3(I) ja nr 95(I); need kuriteod tunnistatakse inimsusevastasteks olenemata sellest, kas nad on toime pandud sõja- või rahuajal;
- elanike pagendamine relvastatud kallaletungi või okupatsiooni tagajärjel (sealhulgas nähtavasti teod, mida tänapäeval on hakatud nimetama etniliseks puhastuseks);
- ebainimlikud teod, mis on apartheidipoliitika tagajärg¹⁸;
- genotsiidikuriteod vastavalt sellekohasele konventsioonile.

AK otsene viide Nürnbergi sõjatribunali põhikirjale tunnistab konventsiooni lahutamatuks osaks kõik selles täiendavalt loetletud inimsusevastased kuriteod (Roberts, Guelff 1989), ja nimelt:

- **igasuguste** tsiviilelanike vastu toimepandud mõrvamised, nende hävitamine, orjastamine, küüditamine ja muud ebainimlikud teod;

¹⁸Hiljem, juba pärast AK kehtimahakkamist, määratleti need teod apartheidivastase konventsiooniga.

— tagakiusamised (*persecutions*) poliitilistel, rassilistel või usulistel põhjustel ükskõik missuguste Tribunali kohtumõistmisele allutatud kuritegude toimepaneku käigus või nendega seoses.

Oluline on rõhutada, et viimased kaks kuriteokoosseisu, nagu ka "elanike pagendamise" punkt, hõlmavad igasuguseid, niisiis ka kohtulikult või kohtuväliselt karistatud tsiviilelanikke niihästi sõjategevuse kui ka okupatsiooni tingimustes, kuid ühtlasi ka okupeeriva riigi enda kodakondseid. AK sissejuhatuses viidatakse liiksaks veel ÜRO PA 1966. a resolutsioonidele 2184 ja 2202, millega viimased tunnistatakse lepinguliselt kehtivaks kõigi konventsiooniga ühinenud riikide jaoks. Vastavalt konventsiooni sissejuhatuse sõnastusele tähendab see põliselanikkonna majanduslike ja poliitiliste õiguste rikkumise ning apartheidipoliitika keelamist.

AKs viidatud genotsiidivastane konventsioon (GK, vt RT II 1994, 27, 103, art. II) kuulub ajalooliselt kõige esimeste hulka, millega asuti kaitsma rassiliste ja rahvuslike inimkoosluste kollektiivseid õigusi. Konventsioon pärineb 1948. aastast. N. Liit ratifitseeris selle alles 1954. a, kuid USA koguni 1988. a ja Ühendatud Kuningriik 1970. a.

Rahvusvahelise Kohtu hinnangu kohaselt tuleb GK aluseks olevaid põhimõtteid pidada siduvaks kõigile tsiviliseeritud riikidele, isegi kui need pole endale otsesid lepingulisi kohustusi võtnud. Samuti tuleb üldiseks kohustuseks pidada riikide koostööd "vabastamiseks inimkonda sellisest vastikust nuhtlusest", nagu on öeldud konventsiooni sissejuhatuses. Järeldust, et genotsiidivastased normid moodustavad osa rahvusvahelisest tavaõigusest ning kuuluvad võib-olla rahvusvahelise õiguse imperatiivnormide (= *ius cogens*'i¹⁹ ehk sundusliku õiguse) hulka, toetab ka riikide üldine praktika (Sunga 1992: 73).

Genotsiidikuriteo mõistemäärangu (GK II artikkel) kohaselt on selle põhitunnuseks kavatsus hävitada täielikult või osaliselt mingeid rahvuslikke, etnilisi, rassilisi või usulisi grupe (eesti-keelses tõlkes on öeldud "üksusi", mis on ehk sisuliselt õigem), seega eeldatakse igal juhul tahtlikku tegevust. Genotsiidikuritegedena on loetletud:

¹⁹Vt Rahvusvaheliste lepingute õiguse Viini konventsiooni eesti- ja ingliskeelset teksti RT II 1993, 13/14, 16; eriti selle art. 53, 64 ja 71.

- grupi liikmete tapmine,
- grupi liikmetele tõsiste kehaliste või vaimsete kahjustuste tekitamine,
- tahtlik selliste elutingimuste pealesurumine, mis põhjustavad grupi täielikku või osalist hävimist,
- abinõude rakendamine sündimuse takistamiseks grupis,
- sunniviisiline laste ümberpaigutamine ühest grupist teise.

Lisaks vahetule genotsiidile loetakse karistatavaks ka vandenõu genotsiidi toimepanekuks, otsene ja avalik genotsiidi õhutamise, genotsiidi teostamise katse ja genotsiidist osavõtt. RTs avaldatud konventsiooni eestikeelses tekstis on tõlkeviga: tõsiste kehaliste või vaimsete **kahjustuste** (*serious bodily or mental harm*) tekitamise asemel peetakse genotsiidiks raske kehavigastuse või vaimsete hälvete tekitamist, mis eeldab tunduvalt rohkemat kui paljas kahjustus. See viga on üle kandunud ka meie kriminaalkoodeksi täiendusse²⁰.

GK puudusteks peavad asjatundjad eelkõige seda, et kaitsmisvääriks arvatud üksuste hulgast on välja jäetud poliitilised ja sotsiaalsed inimgrupid. Mõned autorid kahetsevad, et konventsioon võtab arvesse ainult füüsilisi ja bioloogilisi inimgrupi hävitamise meetodeid, mitte aga sotsiaalseid (näiteks vägivaldset ümberrahvastamist). Konventsiooni rakendamise põhiprobleemina rõhutatakse rahvusvahelise sunni mõõdapääsmatust, sest praegu on lugu kahjuks nii, et riik kui peamine genotsiidi tegelik läbiviija on ise vastutav selle kuriteo jälitamise ja mahasurumise eest. Seetõttu eeldab genotsiidi karistamine süüdlasriigi kadu, mis on küll soovitatav, kuid ikkagi haruldane sündmus (Andreopoulos 1994: 2–5).

Osalt on neid puudusi püüdnud kõrvaldada apartheidivastane konventsioon (ApK), mis määratles apartheidi mõiste 5 aastat pärast seda, kui AK oli apartheidi inimsusevastaseks kuriteoks tunnistanud. 1990. a augusti seisuga oli ApKga ühinenud 89 riiki, kuid aasta aega enne seda polnud veel alla kirjutanud USA, Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia ega mitu muud suuremat riiki,

²⁰Vt RT I 1994, 83, 1447: Eestis inimsusevastaseid kuritegusid või sõjakuritegusid toime pannud isikute kriminaalvastutuse seadus ja sellega kriminaalkoodeksisse lisatud inimsusevastase kuriteo paragrahv.

nende hulgas peaaegu kõik endised koloniaalriigid. Seetõttu ei saa ApKd pidada rahvusvahelise tavaõiguse osaks. Nõukogude Liit oli üks peamisi konventsiooni algatajaid ja ratifitseeris selle ilma reservatsioonideta, järelikult kohustab see täiel määral ka Venemaad. Eesti ühines ApKga 1991. aastal.

Lõuna-Aafrikas tähendas apartheidisüsteem valgenahalise vähemuse ülevõimu vägivaldset kindlustamist ja säilitamist rahva mittevalge enamiku üle kõigil seadusandliku, majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise tegevuse aladel, seega elanike enamuse jõhkrat rassilist diskrimineerimist, inimõiguste ja inimese põhivabaduste massilisi rikkumisi ning poliitiliste vastaste halastamatut tagakuusamist kuni süütute eraisikute mõrvamiseni. Sellest, et apartheid võib maailmas esineda kõikjal ega piirdu ainuüksi Aafrikaga, oli eespool juba juttu; sealsamas oli tähelepanu juhitud eestikeelses tekstis vastupidist muljet loovale tõlkeveale. Kui kõrvale jätta nahavärvist tingitud erijooned, siis torkab silma apartheidisüsteemi kaugeleulatuv sarnasus Nõukogude korraga Eestis. Uurijad täheldavad ühisjooni ka rassilise segregatsiooni süsteemiga USAs, mis **pärast** orjuse kaotamist kestis veel terve sajandi (Sunga 1992: 74). ApK eelnõu esitasid ÜROle Guinea ja N. Liit juba 1971. aastal. N. Liit nägi selles "kapitalistliku maailmasüsteemi" vastast relva, ühtlasi ka vahendit "kolmanda maailma" riikide kaasatõmbamiseks enda poolele. See seletab, miks mitu mõjukat lääneriiki ning koguni mitu apartheidide poliitikat korduvalt hukka mõistnud riiki ei ole konventsioonile alla kirjutanud.

ApK annab apartheidikuriteo mõistemäärangu eelkõige pika "ebainimlike tegude" loetelu kaudu, kusjuures mõiste sõnastamine üldistatud kujul pole õnnestunud. Määrangut täpsustab 1985. a "Konventsioon apartheidide vastu spordis"²¹; apartheidiks nimetatakse rassilise segregatsiooni ja rassilise diskrimineerimise seaduspärastatud (*institutionalized*) süsteemi, mille eesmärgiks on ühe rassirühma ülevõimu kehtestamine ja säilitamine ükskõik millisesse teise rühma kuuluvate isikute üle ning nende süstemaatiline rõhumine. Sisu on siin sama, kuid sõnastus selgem. Muuseas

²¹ Vt *Human...* 1993a: 87–95; venekeelset teksti vt *Prava...* 1989: 86–94.

on Eesti riik 1991. a ka selle konventsiooni ratifitseerinud, kuid eestikeelset teksti polnud 1996. a lõpuni veel RTs avaldatud.

Apartheidi mõistel on kaks tahku: ühelt poolt on tegemist rassilise diskrimineerimise nähtusega, teiselt poolt inimsusevastase kuriteoga. Viimasel juhul hõlmab apartheidikuritegu järgmised kuus alamliiki "ebainimlikke tegusid", mis on loomulikult ka igaüks omaette karistatavad²²:

— rassirühma või -rühmade liikmete ilmajätmine õigusest elule ja isikupuutumatusel (nende mõrvamine, neile tõsiste kehaliste või vaimsete kahjustuste tekitamine, nende vabaduse või väärikuse ründamine, nende piinamine või julm, ebainimlik või alandav kohtlemine või karistamine, nende meelevaldne arreteerimine ja ebaseaduslik vangispidamine);

— rassirühmale või -rühmadele tahtlikult niisuguste elutingimuste pealesurumine, mis on mõeldud esile kutsuma nende täielikku või osalist füüsilist hävingut;

— igasugused seadusandlikud ja muud meetmed, mis on mõeldud takistama rassirühma või -rühmade osavõttu riigi poliitilisest, ühiskondlikust, majandus- ja kultuurielust, ning teadlik tingimuste loomine takistamiseks nende täielikku arengut, sealhulgas nende ilmajätmine inimese põhiõigustest ja vabadustest (kaasa arvatud õigus tööle, õigus moodustada ametiühinguid, õigus saada haridust, õigus kodumaalt lahkuda ja sinna tagasi pöörduda, õigus kodakondsusele, õigus vabalt liikuda ja elukohta valida, õigus omada veendumusi ja neid vabalt väljendada, õigus rahumeelselt koguneda ja vabadus ühingutesse koonduda);

— igasugused, sealhulgas seadusandlikud meetmed elanikkonna jaotamiseks rassitunnuste järgi, luues rassirühma või -rühmade liikmeile eraldi reservatsioone ja getosid, segaabelude keelamine erinevate rassirühmade liikmete vahel, rassirühmale või -rühmadele või nende liikmetele kuuluva maaomandi eksproprieerimine;

— rassirühma või -rühmade liikmete tööjõu eksploateerimine, eriti nende sunniviisiline töölerakendamine;

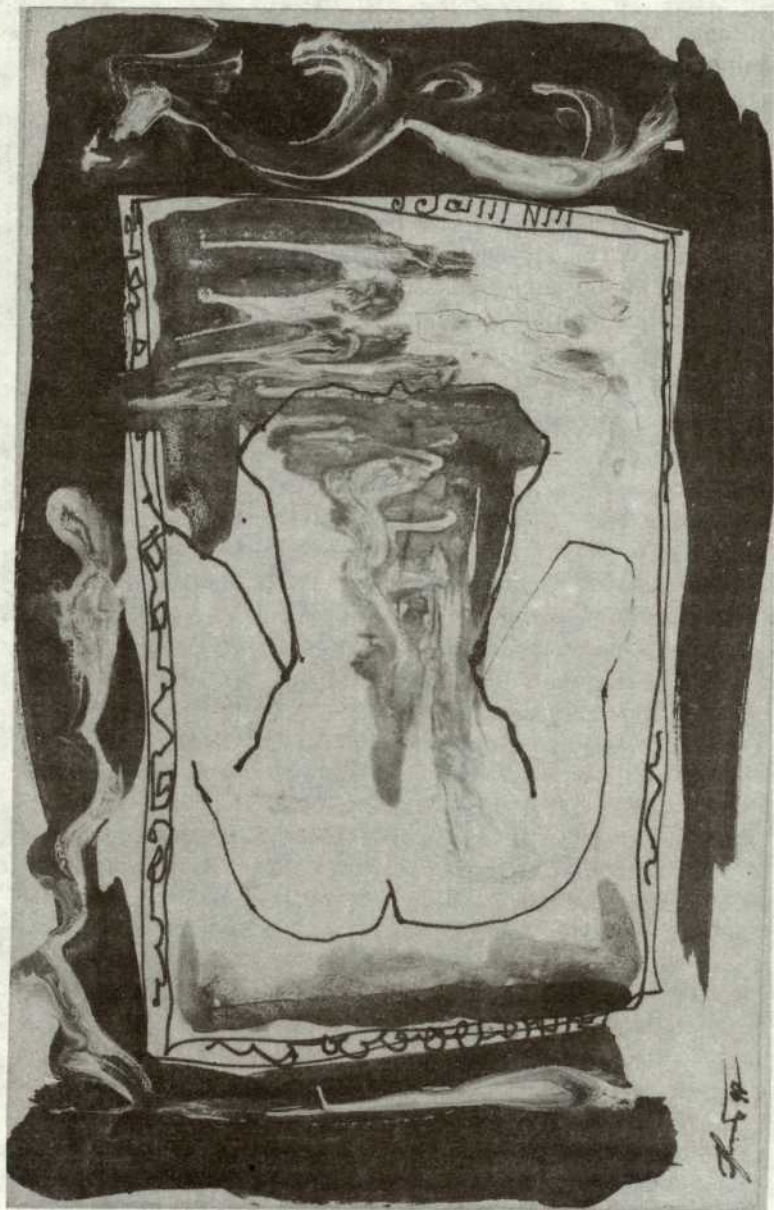
— organisatsioonide ja isikute jälitamine põhiõiguste ja -vabaduste äravõtmisega apartheidide vastustamise eest.

Neljandas alamliigis vajab seletust sõna "reservatsioonid". See on eesti tõlkes ebaõnnestunud termin, mis näib olevat pä-

²²RT ebaametlikku teksti on järgnevas ingliskeelse algteksti alusel veidi kohendatud.

rit ametlikust vene tekstist. Ka ingliskeelne vaste (*reserves*) on mitmetähenduslik. Eesti juriidilises terminoloogias on "reservatsioon" üldiselt kasutusel lepingupunkti kohta sõnastatava lisatähtsuse tähenduses, millega lepingupool endale täiendavalt mingi õiguse jätab või "reserveerib". Apartheidi puhul ei vasta kasutatud termin eesti keelepruugile. Otseses mõttes tähistab see siin rassilise segregatsiooni korras eraldatavat asundit või kaitseala, üldjuhul võib olla ka tegemist mingile rassigrupile tegevusala või erioiguse kindlustamise ehk "reserveerimisega". Tõlkeraskuste tõttu on siinses kirjutises püütud seda sõna vältida.

(Järgneb)

KADI KREIS

NOORED PARTISANID

Katkendeid

Juhan Sütiste

1

Keeb ja kihab vana Tallinn
igast küljest sõja päri,
kihab maisamaal ja veel.
Kaovad saksa mundrid hallid,
supipajad, kiivrid, tärnid,
kaovad kähku lõunateed.
Läheb see, mis juba kõduv,
teise jume eesti sõdur
äkki tänavale toob.
Sügavasti õhku hingab,
kannab rahvusvärve rinnal, —
teine tuum on kogu lool.
Vaevalt lahkub preisi uhkus, —
Narvat haarab vastne nuhtlus,
Võruski käib sõjasõud.
Vana Tallinn nüüd ei maga:
relvad redust välja jagab,
nagu jaksab meie jõud.

Juhan Sütiste. *Noored partisanid. Poem.* Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1935.

Tuleb mehi maalt ja linnast,
kogub kokku igast sopist
nagu muistne malevkond.
Püssid tõmmatakse vinna,
võrisedes veereb Koplits
Narva poole soomusrong.
See, kes südames on sala
halle aegu kandnud ala, —
käe relva külge lööb.
Mõider varna viskab sõela,
rätsep seina torkab nõela,
põllumeeski jätab tööd.
Koolest tulid terved klassid, —
need, kes tenorit ja passi
juba laulsid täies hoos:
jätsid arvud, vihud, numbrid,
maadeteaduse džunglid,
läksid sõtta üheskoos.

— — —

8

Pikka aega meie rahvas
võõrast iket kaelas kandnud,
võõrast võimu talund maa:
seda, mis me nurmil kasvas,
avamerelt koju randus, —
omaks pidada ei saand.
Sõjamehed, nüüd on küllalt!
Aeg on jälle tulnud üllas,
lähedal on pöördetund. . .
Kaitstes omi maid ja metsi,
kas me süda tõrgub, eksib?

Ei, see meie püha sund!
Meil ei ole sõjaks relvi,
tihti peame saatma velje
välja kahel paljal käel. . .
Aga, mehed, meie loome,
loome otse tulejoonel
oma uue kaitseväe!

Aidu näitas, kuidas võita.
Kui on meeste julgus kindel,
siis ei lasta tühja lund.
Mul on teateid: juba lõikab
Viru laia sõjarinnet
meie vastu-pääletung. . .
Teie, noored tulihinged,
sõtta tulnud koolipingelt, —
raske aeg on teie ees.
Aga teis on noorusjõudu,
tahet kanda sõjaõudust,
noorustee on — võidutee!
Kõik, mis sünnib, tulgu kiirelt,
julgelt välja lööme piirest
võõra väe üheskoos.
Kõhklus ärgu olgu kombeks.
See, mis saabub täna-homme, —
teise elu meile toob.

Nõnda lõpetades kõnet
Mõru jälle üle laua
kummardub, kus lahti kaart.
Palge ees tal küünal põleb, —
nägu rahulik kui rauast,
vurruots kui terav haak.

— — —

Rongist väljub kapten Kikas,
pikk ning kuivetand kui osi,
luisel lõual karvajätk.
Mõru vastu sammub pikalt,
pihikkasuk näoga sobib,
mauser ikka pärikätt.
Esmalt mõne hetke vilgul
nagu tunnustaksid pilgud:
kumb neist kumba tarvitab?
Siis kuid sõjamehe teres
kähku liitub üheks pereks
ronglane ja partisan.
Järgneb kiirest keskustelust,
kõigiti et kindlam edu
rännakul on üheskoos.
Mehed peatselt kõik on rongil
ja siis hiilides kui longib
lõuna poole ratta jooks.

Südaõõsi Voldi kohalt
ümberringi kostab kõmin,
õõ on kahvatu ja sünk.
See ei ole metsakoha
ega ärgand karu mõmin, —
see on jälle surmaründ.
Tõuseb, vajub kauge ragin,
lumme kangub jalg ja kabi,
siit- ja säältpoolt niidab kuul.
Korra siia, korra sinna
rööpail raskest kopsust hingab
tuld ja auru raudne ruun.
Püstraketist nagu selgiks
pilguks taevas. Kaasa helgib

virvendades valge maa.
Hooti hinge tõmbab võrin,
siis just mitme mehe kõrist
kostab luunilööv — hurraa!

14

— — —

Tallinn hõõgub juunipäiksest,
Toompea lossi valges saalis
tuigatab elektrivool.
Vastu lõunast tõusvat äikest
ruttab üles rahvasaadik,
ärevil on iga tool.
Jass saab vähe hiljem jaole,
toetab selja uksepraole,
rahvamüür on kõikjal ees.
Kätelaksutuste kõues
kummardudes püsti tõuseb
mustasilmaline mees.
See on ülemjuhataja,
kelle otsust kiidab maja,
kelle näos on avar joon.
Järsku noormees hüppab pulti,
see, kes kaitseb tööväe hulki,
sirge selg kui pilliroost.

Tulikeelses kõneluses
meie minevikku viitab,
värisema kipub hääl.
Otsustavas põnevuses
seinast seina saalis liidab
üheks südamed ja pääd:

Noored partisanid

Olen kõige pahempoolsema rühma esindaja, kes siin esitatud.
Võitlus lõunarindel ühendagu kõiki erakondi. Saagu see võitlus
lõunas tõeliseks võitluseks maa ja vabaduse eest! Enam soojust,
enam valgust! Jälle on tulnud Lembitu päevad, kus see suurmees
ütles: "Senikaua, kui põlvepikkune poisike veel minu maal — ei
ole allaandmist!"

— — —
EPILOOG

1

Välgatavad ajavarbad,
kaovad nädalad ja aastad,
päevadel on jalus rutt.
Sääli, kus äsja ümber Narva
sõda maid ja metsi laastas,
mustab mõni luitund tukk.
Põngerjale vestleb isa,
kuidas Väina taha viskas
rauddiviisi meie mürsk;
kuidas vabisesid vallid,
hauaski löi uperpalli
vana Pihkva sünge vürst.
Kuidas tõusid mullapangad,
liinil suri sõjasangar,
kaalul seisis võit või hukk;
kuidas võites tuli rahu,
tagalasse taandus kahur,
alla lasti püssilukk.

Maamees tunneb põllu uhkust,
uudisnurmi üles lahkab,
sügiseti valmib saak.
Aga veelgi, veelgi juhtub,

kolksatab et vastu sahka
lõhkemata jäänd granaat.
Kadund aja töötab tasa
mitmekordselt saag ning vasar,
vingub raud ja kõmab palk.
Vabrik surisedes tõmbleb,
rätsep jälle laual õmbleb,
veskis käib elektrivalss.
Liinilennuk ülal sõidab,
kiirrong hoiatades hõikab,
kang taob Viru pae all.
Kõik me hüved, üritused,
meie pahed, pakitsused
südamel on ligidal.

Raamatud ja vihud kaenlas,
käivad jälle kooliradu
need, kel pooleli jäi õpp.
Tarkus, see ei tunne vaenlast,
elav vaim ei karda kadu, —
alguseks siin muutub lõpp.
Mõnda kutsub pühakoda,
mõni rekordi lööb odas,
mõni ainult sööb ja joob.
Kellel jätkub pääd ning püsi,
selle ees nüüd avasüli
ootab vana ülikool.
Siin on leplik lääts ja ida,
sumab kirju mütsirida,
juurdleb-puurdleb, jälle kaob.
Rühib, jookseb ajaläte,
jagab kõigile siin kätte
oma unistuste jao.

Üle põldude ja soode,
läbi laugaste ja raba
võiduleeki kohtab leek.
Paistab kagust, sirab loodest,
punab öise metsa tagant,
nagu ammu aja eest.
Kogu maa täis eluhoogu,
huikab-luikab vastne noorus,
laulud suus ja jalus jooks.
lidset rõõmu kaasa tehes
vestlus meie rindemehed
jälle tule alla toob.
Kingult kingule käib tuli,
paistab tuli, loidab tuli,
loidab tuli tugevaks.
Leeke üles keerutades,
Võnnu päevi meenutades
tulest kostab hele praks.

JUHAN SÜTISTE, enne nime eestistamist Johannes Schütz (1899–1945), on luuletaja, kelle loomingusse eri aegadel on suhtunud vägagi erinevalt. Nn orbiitlaste hulka kuuludes debüteeris ta omasuguse töölispoeedina, peagi siiski keeldudes liitumast sotsialistidega ja “vaikiva oleku” aastail “Varamu” kaastöölisena päris võimulähedaseks osutudes. Et tema hoiak kommunistlikugi võimu suhtes kohe lojale oli, mistõttu ta Saksa okupatsiooni päevil mõneks ajaks vanglasse sattus (kust muide Henrik Visnapuu jt isamaalased ta välja aitasid), andis mingi aluse temast nõukogudeaegseis käsitusis “progressiivset klassikut” teha, seda enam et muidugi keegi ei kõnelnud sellest, kuidas ta suri julgeoleku-meeste haardes. Tõenäoliselt päästiski surm poeedi vanglateekonnast.

Üksikasjalisemalt on Juhan Sütiste elu ja loomingut käsitlenud Oskar Kruus ja Karl Muru. Mitmesuguseid huvitavaid hinnanguid tema kohta on avaldanud mõnigi literaat. Tsiteeritagu siinkohal nt pagulaspoeedi Raimond Kolgi “Tuulisui” rühmituse iseloomustust, mis esmapilgul ehk veidi üllatavgi tundub: “Meie tundsime suurt ühtekuuluvust Juhan Sütiste värssidega ja tundsime endid hästi kodus ka arbujuate juures.” (*Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950*. Stockholm, 1980, lk 38.) Üldiselt on Sütiste kroonumeelne käsitlemine okupatsiooniaastail tema mälestusele muidugi kahjuks tulnud.

Üht tema teost on õigegei üksmeelselt laidetud, see on poem *Noored partisanid*, mis ilmus “vaikiva oleku” esimesel aastal ja sai Riigivahema auhinna. Romulus Tiitus (“Olümplane”. Koguteoses *Mälestusi Juhan Sütistest*, Tallinn, 1985, lk 117) teatab isegi, et Sütiste olevat talle pihitud selle poemi kirjutanut raha pärast... Nõukogude ajal oli seda kinnitada muidugi sobivam kui öelda, et poet *Noortes partisanides* siiski avaldas oma positiivset suhtumist Vabadussõjasse (ja mis sai tal selle vastu olla, kui selle eest raha ja au ka anti). Läbi-nägelikumalt on sellest poemist kirjutanud Nigol Andresen (“Juhan Sütiste — eakaaslase hetkmuuljeid minevikust”, tsit. koguteos, lk 181): “On kõneldud, nagu oleks siin “järeleandmist kodanluse tellimisele”. Ma ei arva seda. Schütz kõneles siiralt, samuti kui oma kohvikujutte, ja ta ei ole vist kunagi oma raamatut sisuliselt hukka mõistnud. Ta ei kirjutanud oma poemi just kingituseks presidendi kohustetäitjale. Teatavasti oli 1919. aastal Asutava Kogu liige K. Päts see, kes vastu üldist meeleolu hoiatas sõja eest ladesvääriaga...” Lisatagu, et eelnevais katkendeis (14. peatükk) kajastatakse Landeswehri sõda pildiga poemi ühe peategelase Jassi silmade läbi nähtud Asutava Kogu istungist, ja tsiteeritakse sotsialistide-revolutsionääride partei juhi Hans Kruusi kuulsat kõnet...

Noored partisanid

Et autor ise oma teosesse lausa tundlikult suhtus, seda tõestab nt tema poleemika Oskar Urgartiga, kes poemi kaunis madalalt oli hinnanud: "Nii lisandub *Noorte partisanidega* möödunud aasta ebaõnnestunud romaaniidele Vabadussõjast teatud puudustega samaaineline poem." (Oskar Urgart, "Juhan Sütiste: Noored partisanid". — *Looming*, 1936, nr 4, lk 474). Artiklis "Märkmeid kirjanduse arvustamisest" (*Looming*, 1936, nr 5, lk 579) nimetab poet O. Urgarti kirjutist põlglikult "faktograafiast tuletatud arvustuseks", mis olevat "õpetlik paljudes eksimustes" ja tõestavat, et "meie realistliku kallakuga päevaarvustus" seisab "alles äbaratel jalgadel".

Vahest tohib arvata, et *Noored partisanid* ei ole sugugi allpool Juhan Sütiste loomingu üldist taset; selle alavääristajad on vaevalt küll lähtunud kunstilistest kaalutlustest. Poliitiliselt on tegemist selgesti patriootilise hoiakuga, mida teravdab pigem vasak- kui parempoolne vaateviis — nagu see ju vana Eesti Vabariigi algusaastail oli valdav. Poemi eriliseks väärtuseks võiksime pidada elavaid kujutusi Vabadussõja aastate vaimust ja isegi konkreetsetest inimestest (nt leitnant Kuperjanov ja kapten Parts esitatud katkendeis; neile on nimeks antud vastavalt Mõru ja Kikas). Poet ise võttis Vabadussõjast osa pärast poemis kirjeldatud aega (mäinitud on nt Aidu lahingut ja kirjeldatud Voldi, s.t Tabivere vabastamist), kuid Vabadussõja vaimust oli ta kahtlemata osa saanud. Vahest isegi enam kui Henrik Visnapuu (vt värssromaani *Saatana vari*, ilmunud *Loomingus* 1925–1927, raamatuna 1937). Eesti luule ajaloos on Sütiste poemil juba sellepärast oma kindel koht.

Ain Kaalep

MÕISTUS ÕIGUSTAMAS RIIKE

Eero Loone

1. EELHOIATUSI

Meie, eestlased, peame rahvuste enesemääramisõigust enesestmõistetavaks. Paljud intelligentsed inimesed nüüdismaailmas ei jaga meie veendumust ja peavad sama enesestmõistetavaks, et rahvustel, riikidel, ühingutel õigused puuduvad. Teiste mõistmatus hämmastab ja pahandab meid, tekitab meis tihti jõuetuks ning ebaefektiivseks jäävat viha.

Enesestmõistetavad eeldused, olgu need omad või võõrad, aluvad kriitikale selsamal määral kui kaitsmiseks esitatud seisukohad. Aastatuhandete jooksul on inimesed pidanud enesestmõistetavaks mõndagi. Mõned uskumused on hiljem osutunud vääraks, mõned õigeks. Eelduste kriitilisest analüüsisist keeldumine, olgu tegemist kasvõi kõige pühamate veendumustega, võrdub loobumisega mõtlemisest, arukusest, mõistlikkusest ja on mõnikord hädaohtlik rumalus. Kui me lakkame mõtlemast, lakkame olemast inimesed. Ühtlasi oleks väär arvata, et eelduste kriitiline uurimine tingimata näitab nende kõlbmatust. Mingit paratamatust siin pole. Loomulikult on mõtet loobuda meeldivatest rumalustest — täpselt

Käesolev artikkel põhineb uurimisel, mida autor sooritab ETF toetuse nr 2365 abil. Artikkel ise on eesti keele ja lugeja jaoks töödeldud 29. märtsil 1996 Ljubljanas rahvusriike ja etnilist pluralismi käsitleval rahvusvahelisel konverentsil peetud ettekande tekst. Konverentsi toetasid rahaliselt Slovenia riik ja USIA.

samuti nagu tasub kinni hoida ebameeldivatest, aga õigetest lähtelustest. Emotsioonid on sageli ratsionaalsed (de Sousa 1990) — sellisel juhul mõistus kinnitab neid ning teeb meid kinnitamise käigus targemaks. Meeldivus iseenesest ei tähenda ei väärust ega õigust. Vastuoluliste eelduste avamine ja nende mõistuspärane analüüs saab aga kaasa aidata vääreeldustest tingitud vastuolude kõrvaldamisele. Mõistus kindlustab võimalike eesmärkide saavutamist.

Käesoleva artikli otstarbeks on analüütiliste vahendite abil kriitiliselt mõelda normatiivsete riigikäsitluste eeldustest. Riik ja eriti oma riik on praktiline asutus. Praktilisi asutusi õigustatakse. Riigi õigustamine moodustab suure ja vaidlusrohke arutluspiirkonna poliitikafilosoofias. Üksik artikkel ei asenda paljude raamatute kogumit. Ma kavatsen seetõttu siinkohal arutleda vaid vaidluspiirkonna mõne osa üle; vajalikku tagapõhjateadmist võib lugeja omandada ka õpikutest, mis nüüd hakkavad Eestissegi jõudma (Raphael 1990; Kymlicka 1990). Õigustamist ennast, niihästi selle retoorilist kui mõistuspärast mõõdet, arutluse erinevust paljast või isegi tühjast sõnamisest ja poliitilise õigustamise põhikoetust on nüüdseks eesti keeles ja Eesti raamatukogudes asuvates raamatutes käsitletud (Loone 1995); niisiis võin piirduda vaid mõne kokkuvõtva lausega.

Õigustamine on arutelu, mitte lihtsalt väitmine või jutlustamine. Õigustusarutelu tuuakse õigustatava toeks kaalutlusi, argumente. Mõistuspärase õigustamise korral on sisukas arutelu loogiliselt ja meetodiliselt nii korrektne kui võimalik ning toetub olemasolevatele teadmistele. Poliitilise õigustamise korral õigustatakse tegusid ning tegude kaudu on õigustus seotud tegude tulemustega, mis peavad samuti olema õigustatud. Sealjuures pole poliitiliseks õigustamiseks piisav väita: "Mina tahan!" Poliitiline õigustus on suunatud poliitika teistele osalistele ja peab näitama, miks nende teiste jaoks või miks meie jaoks üheskoos on või ei ole õigustatud mingi tegu, tegevus, poliitiline asutus või korraldus, miks seda meil kõigil (mitte üksnes minul) tasub tahta — või mitte tahta.

2. VÕLTSITUD TÄRINGUD

Läänemaailma skribentide seas on hetkel rahvused moes. Viimase aastakümnel on toimunud neid käsitlevate akadeemiliste ning poolakadeemiliste artiklite ja raamatute arvukuse plahvatuslik suurenemine. Mõnikord on sealjuures tegemist tõsise tunnetusliku huviga, mis ei toetu isegi poolfantastilistele teooriatele või faktideks peetavatele kuulujuttudele. Aga sageli esitatakse normatiivsete, programmiliste käsitluste faktialusena hoopis väärtustavaid väiteid. Sel juhul asendub aus mäng võltsitud täringute kasutamisega.

Iseloomulikuks on saanud rahvuste vaatlemine millegi negatiivseks ja lisaks sageli ainult ja ainult fantaasia produktina. Rahvust peetakse isegi müüdiks või siis väidetakse, et seda hoiab koos ka vaid müüt. Müüdid on teatavasti (loomulikult ma lihtsustan) väljamõeldud jutustused¹. Esitatud epistemoloogiliselt, väljapool fiktsioonidevälja, osutuvad müüdid väärkujutelmadeks, valde kogumiks. Kui rahvust moodustavaks seoseks on müüt, siis on rahvus väärkujutelmadele rajatud ehitis. Kõigest nõndaviisi mõista antust järeldatakse rahvuste, rahvusriikide, rahvusluse ehk natsionalismi, etnilisuse ja igasuguse riikideks jagunemise olemuslikku taunitavust.

Rahvuste vastased kasutavad arutlustes vägevat malka. Teatavasti oli Adolf Hitler rahvuslane ehk natsionalist. Rahvuste vastased on veendunud, et Hitleri rahvuslus põhjustas maailmasõja ja miljonite tapmise. Varasem rahvuslus põhjustas rahvuste vastaste arvates eelmise maailmasõja. Niisiis on rahvused kõige suuremate õnnetuste ja massimõrvade allikaks tänapäeva maailmas. Kogu arutlusest näib järelduvat, et massimõrvade vältimiseks on vaja loobuda rahvuslusest, rahvusriiklusest, rahvustest endist. Sealjuures on tõsi, et Hitler oli saksa rahvuslane ja õigustas oma poliitikat rahvuse huvidega.

Neid, kellele Hitler meeldib, leidub kaasajal väga vähe ja nad asuvad poliitika ääremail, vastandudes enamikule läänemaailma

¹Moes on peale kirjandusteoste käsitada jutustusena ka mitteverbaalset reaalsust, näiteks sõdu, inimese elu või Eesti taasiseseisvumist. Nende ridade autor ei ole selles suhtes moekas.

inimestest. Siiani leidub veel neidki, kes usuvad, et rahvuslus ületati internatsionalismis seltsimees Stalini õnnelikus ja edukas sotsialistlikus ühiskonnas ja et seltsimees Brežnevi valitsusajaks oli tekkinud õnnelik nõukogude rahvas, ühtne natsioon, mille kurjad natsionalistid lõhkusid koos kogu Nõukogude Liiduga. Lääne-maailma akadeemilises mõttes on nii hitlerlased kui stalinlased marginaalsed, kuigi postmarksistliku pahempoolse intelligentsi seas elavad edasi paljudki brežnevlilikud müüdid. Muuseas pooldasid II maailmasõja eel Hitleri vägivalldatut rahustamist peale väga parempoolsete konservatiivsete ringkondade ka näiteks mõjukad isikud Britannia sotsialistide vasakult tiivalt. Briti tööerakonnas olid tookord üsna tugevad jõud, kes tahtsid tõkestada Ühendatud Kuningriigi relvastamist Hitleri vastu.

Tasub tähele panna, et rahvusi ja rahvuslust peetakse vähetähtsaks või negatiivseks paljude USA uurijate poolt. Enamik neist ei kuulu ülipahempoolsete hulka. Sõna "etniline" tähendab Ameerika Ühendriikides esmajoones kodaniku või tema esivanemate kunagist päritolu, mis tõesti ei ole ameeriklasena tegutsemise või mõtlemise jaoks esmatähtis.

Kui rahvuslus on midagi negatiivset, siis riikideks jaotamine rahvustunnuste alusel on seda samuti. "Separatism" ja "setsessioon" on kirjanduses armastatud väärtusmõisted väljendamaks rahvusriikluse taunimist. Tegemist on ilmselt võttega, mida C. L. Stevenson omal ajal nimetas veenvaks definitsiooniks (Stevenson 1944: 206–226), nähtuse varjatult väärtustava määratlemisega niisugusel viisil, et definitsiooni omaksvõtmine välistab võimaluse selle esitajale vastu vaielda.

Kui separatism on alati halb, siis 19. sajandil Kreeka ja 18. sajandil 13 Põhja-Ameerika koloonia eraldumine vastavalt Türgi või Briti peremeestest oli halb. Tuntud rahvusteoreetik Elie Kedourie võttis Kreeka (ja teiste Balkani riikide) suhtes selle järelduse omaks ning mõistis hukka nende eraldumise tema meelest positiivsest Türgi impeeriumist (Kedourie 1960). Tõsi, Kedourie ei vaatle Põhja-Ameerika juhtumit. Et niisiis separatism pole tingimata halb, siis tasuks seda sõna mõnda aega vältida selle praeguse emotsionaalse laetuse tõttu. Emotsionaalses laetuses iseenesest ei tarvitse olla midagi taunimisväärset ega mõistusevastast, kuid

kindla väärtustava värvingu kinnitumine sõnale teeb võimatuks selle neutraalse kasutuse tegelikus diskursuses.

Käsitleme nüüd riigist eraldumise õigustatavust selgemalt ja täpsemalt. Võtame näiteks järgmise arutluse (olevikuvorm on arutlustes kasutusel loogikalise ajavälisuse väljendamiseks):

- (1) (1.1) Natsistlik Saksa riik ei ole õigustatud.
- (1.2) Meie ("piirkond B") eraldume natsistlikust Saksamaast.
- (1.3) Tegevus (1.2) on õigustatud, sest et (1.1).

Arutus (1) konstrueeriti meelega natsistliku Saksamaa näitel, sest sel juhul väite (1.1) õigsus näib läänemaailmas olevat selge. Eesti lugeja jaoks võib aga ehitada ekvivalentse näite:

- (1') (1'.1) Nõukogude Liit (või Venemaa) ei ole õigustatud.
- (1'.2) Meie, eestlased (või tšetšeenid) eraldume Nõukogude Liidust (Venemaast).
- (1'.3) Tegevus (1'.2) on õigustatud, sest et (1'.1).

Ehitame võrdluseks veidi erineva arutluse:

- (2) (1.1) Natsistlik Saksa riik ei ole õigustatud.
- (2.2) Eraldumine mingist riigist ei ole kunagi õigustatud.
- (2.3) Eraldumine õigustamata riigist, natsistlikust Saksamaast, ei ole õigustatud sellepärast, et (2.2) on õige.

Kui arutluses (1) mingist riigist eraldumise õigustatus sõltub selle riigi enda õigustatusest, siis arutluses (2) eraldumisküsimus laheneb sõltumatult selle riigi õigustamisest. Eestlaste enamus nõustub tõenäoliselt juhtumil (1) esitatud arutlustüübiga. Juhul, kui keegi pooldab väidet (2.2), siis on viimasest tulenevalt loogiline vastu seista igasugusele kolooniate iseseisvumisele, igasuguse vallutuse tulemusena äravõetud maade taasiseseisvumisele ja isegi riigi jaotamisele kaheks riigiks juhul, kui kogu elanikkond ilma ühegi erandita seda soovib. Selliste järelduste mõistlik õigustamine pole lihtne. Klassikalistes Hobbese ja Locke'i riigiteooriates väideti selgelt, et elanikkonnal puuduvad kohustused õigustamata riigi suhtes. Demokraatia pooldamine on vaevalt ühitatav õigustamata riigi pooldamisega.

Ma ei esitanud mingeid argumente väite (2.2) kaitseks, kuigi juba viitasin sellist kaitsmist raskendavatele tagajärgedele. Need

vastuväited on küllalt tõsised, et vältida väite (2.2) omaksvõtmist ilma selle üle mõtisklemata. Ilma eksplitsiitse argumentatsioonita ei ole väite (2.2) pooldamine ei mõistuspärane ega mõistlik, ja sõna "separatism" kasutamine negatiivseks väärtustamiseks osutub mõistusevastaseks. Väljend "tšetšeeni separatistid" ajalehekeeles on tavaliselt just niisuguseks varjatult mõistusevastaseks väljendiks, mille abil püütakse kuulajaid/lugejaid emotsionaalselt, argumente kasutamata veenda konflikti ühe osapoole, nimelt Venemaa valitsuse väärtushinnangute õigsuses. Seisukoht, et Venemaa on jagamatu, kui seda võetakse lähtealusena, mis ei allu kriitikale, osutub varjatud eeldustega ebamõistlikuks veenvaks määratluseks. Muuseas kehtib sama ka seisukoha suhtes "Eesti on jagamatu tervik". Tegelikult on võimalik selliste väidete üle arukalt mõtteid vahetada, kui vaid soovitakse olla arukas.

Arutluses (1) sisalduv järeldus (1.3) tugineb selles arutluses ilmutamata eeldusele, mida on võimalik sõnastada kahes variandis. **Tugevaks** eelduseks on:

(1.4) Eraldumine õigustamata riigist on alati õigustatud.

Nõrgaks eelduseks on:

(1.5) Eraldumine õigustamata riigist on mõnikord õigustatud.

Kui me võtame omaks tugeva eelduse (1.4), siis arutluse (1) kehtivuse kinnitamiseks pole vaja täiendavat argumentatsiooni, oletades muidugi, et väide (1.1) on õige. Kui me võtame omaks nõrga eelduse (1.5), siis tuleb arutluse (1) toetamiseks esitada lisaargumente, mis näitavad, miks mingil juhtumil ja just sellel juhtumil on õigustatud lahknemine õigustamata riigist. Kasutades sõna "separatism", asendatakse diskursuses ausa mängu täringud võltsitutega.

Käesoleva paragrahvi eesmärgiks ei ole mingist teatavast riigist eraldumise õigustatavuse või õigustamatuse põhjendamine. Esitatud analüüsiga põhjendati muud, nimelt väidet, et argumentid riikide eraldumise kohta on tihedalt seotud riikide endi õigustatavusega. Loomulikult laieneb see järeldus vastupidisele juhtumile, riikide liitmisele üheks riigiks. Ka riikide liitmise headust ei saa mõistuspäraselt kuulutada kriitikale allumatuks eelduseks.

3. KORD JA ÜKSUS

Eelmises paragrahvis esitatud analüüs andis märku riigikorra ja riikliku üksuse õigustamise võimalikust eristatavusest. Poliitika-teoreetikute kirjutistes eristas neid mõisteid ja vastavalt ka poliitilist toetust kas korrale ehk režiimile või üksusele ehk entiteedile mõjukas USA poliitikateadlane David Easton (1965: 171–219). Hiljuti arutas probleemi tuntumaid demokraatiateoreetikuid R. A. Dahl. Tema konstrueeris sellise näite: Costa Rica ja USA arutavad, kas Costa Rica peaks astuma Ameerika Ühendriikidesse. Dahl juhtis tähelepanu asjaolule, et tavalise demokraatliku protseduuri korral (“igal inimesel üks hääl”) võtavad antud küsimuses otsuse vastu ainult Ameerika Ühendriikide kodanikud (Dahl 1989: 193–195). Analoogiline situatsioon oli tegelikult olemas NSV Liidu lõpuaastatel, mil nii M. S. Gorbatšov kui ka akadeemik Sahharov tegid ettepaneku, et kas kõik NSVL kodanikud või kõik soovijad saaksid tegeliku võimaluse hääletada iga tolle riigi osa riigist lahkumise küsimuse üle.

Poliitikafilosoofiline traditsioon, mis algas Hobbesi ja Locke'i-ga, tegeles poliitilise korra õigustamisega. Kuulsas Põhja-Ameerika 13 koloonia iseseisvusdeklaratsioonis esitatud argumendid kuningas George III võimu vastu õigustasid tegelikult tema võimu asendamist demokraatliku režiimiga, aga mitte selle riigi jaotamist mitmeks riiklikuks üksuseks. Kogu Locke'ist lähtuv liberaalne alusteooria sisaldab huvitavaid õigustusi riigikorra küsimuses. Nendest tulenev käsitlus näitab, kes on õigustatud olema riigikorda otsustava ühiku liikmed, aga ei sisalda põhimõtteid, mis lubaksid kindlaks teha, kes on õigustatud kuuluma riikliku üksuse valikut otsustavasse inimeste hulka.

Käsitleme esimese näitena Kanadat. Selle riigi provints Québec võib lähitulevikus Kanadast lahkuda. Paljud (kuigi mitte kõik) prantsuskeelsed Québeci elanikud soovivad provintsi eraldumist iseseisvaks riigiks. Samal ajal on osa Québecist asustatud mandri põliselanikega (“indiaanlastega”). Kui lähtuda Nozicki teooriaist (Nozick 1992: 150–153), siis ainult mandri põliselanikel oleks õigus maaomandile ja ilmselt siis ka Québeci riikliku kuuluvuse otsustamisele. Kuid igal referendumil jääksid põliselanikud kindlasse vähemusse, võrreldes *québécois*'de arvamu-

sega (hakkan kasutama kursiivis toodud terminit Québeci prantsusekeelsete elanike tähistamiseks). Kas selline olukord on aus ja õiglane? Isegi kui see oleks nii (milles mina pole veendunud), siis pole probleemiks ikkagi mitte tulevase Québeci riigi poliitilise korra valik, vaid riikliku üksuse enda valimine. Seetõttu on probleemiks legitiimse, õigustatud otsustamisühiku koosseis.

Teiseks klassikaliseks näiteks on Põhja-Iirimaa. Kui legitiimseks, õigustatud otsustamisühikuks on kogu Iirimaa (kogu Iiri saar), siis jäävad Ulsteri protestandid alati vähemusse. Kui otsustamisühikuks on hetkel Ühendatud Kuningriiki kuuluvad krahvkonnad, siis riikliku üksuse valimisel jäävad iiri katoliiklased alati vähemusse. Iiri saare mõlema osa elanikkond jagab mitmeid olulisi arvamusi riigi poliitilise režiimi kohta. Mõlemal pool toetatakse vabu valimisi, parlamentaarset demokraatiat, üldist valimisõigust. Neil on erinevad vaated selle suhtes, kes peaksid valida riikliku üksuse. Nende vaidluse üle mõistuspäraselt ja mõistlikult otsustamiseks on muude asjaolude kõrval vaja teooriat, mis õigustaks üksuse valimise otsustajate hulga koosseisu leidmise aluseid.

Esitatud arutlusest koorub välja **alfa-printsiip**:

- (α) Riigi õigustamine jaotub riikliku üksuse õigustamiseks ja riigi poliitilise korra õigustamiseks.

Alfa-printsiibist järeldub, et riigikorda õigustavad argumentid ei pruugi olla tarvilikud või piisavad riikliku üksuse valikut õigustavate argumentidena. Ja muidugi järeldub ka vastupidine: riikliku üksuse valikut õigustavad argumentid ei pruugi olla tarvilikud või piisavad riigi poliitilise korra valiku õigustamise argumentidena. Alfa-printsiibist ei tulene muidugi, et need argumentid poleks kunagi mingil viisil seotud.

Demokraatia tähendab nüüdisajal režiimi pooldamist, milles peaaegu kõigil täiskasvanuil on õigus valida valitsust ja seega mõjutada riigi korraldust ning tegevust. Alusvalikute tegemises peavad demokraatias osalema niisiis "kõik". Kes otsustab, kas Ameerika Ühendriigid peavad eksisteerima, milline peaks olema nende poliitiline kord ja kes nende riiki juhiks? Kui kõik, siis ilmselt ka iraaklased ja hiinlased ja eestlased. Tegemist ei olegi nii võimatu mõttega, sest demokraatia printsiipide hulka kuulub nõue, et otsustamises peavad osalema kõik, kellesse vas-

tuvõetav otsus hakkab puutama. USA majanduspoliitika mõjutab tänapäeval kogu planeeti, niisiis peaksid kogu maailma kõik (täiskasvanud teovõimelised) elanikud otsustama USA saatust. Kui aga ei otsusta mitte kõik, siis ilmselt vahest otsustamisühiku — riigi — kodanikud. Demokraatia puhul on tegemist režiimiga, mis teataval viisil piiritleb otsustamisühiku liikmeskonna selle otsustamisühiku elanikkonna sees. Aga kes piiritleb otsustamisühikud? Riikliku üksuse valikul demokraatia tähendab nõuet, et kõik üksusevaliku tegemiseks õigustatud ühiku (täiskasvanud ja teovõimelised) liikmed peavad olema üksusevalikut teostava otsustamisühiku liikmed. Siit ei tulene ühene vastus küsimusele, kuidas piiritleda elanikkonda, mis otsustab mingi üksiku riikliku üksuse asutamise, säilitamise või kaotamise küsimust.

Inglisele või (USA) ameeriklasele tunduks nii üldine küsimuseasetus imelik. Nendele ei ole (Ulster välja arvatud) riikliku üksuse valik praktiliseks poliitiliseks probleemiks, või nad vähemalt arvavad nii². Meil Eestis on oma riiklus oma ühiku mõttes praktiliseks probleemiks. Aga mõistuspärasel, ratsionaalsel arutamisel peavad kehtima ühesugused kriteeriumid, olgu tegemist Eesti või Ameerika Ühendriikide, Venemaa, Tšetšeenia või Hiinaga. Käesolev artikkel on kirjutatud otsimaks just üksuse valiku aluseid, mitte korra valiku põhimõtteid.

4. NATSIONALISTLIK RIIKLIKE ÜKSUSTE ÕIGUSTAMINE

Eestis on “natsionalism” paha sõna, sest sellega sildistas Vene nõukogude võim eestlaste iseseisvuspüüdu ning õigustas selle püüdluse vägivaldset mahasurumist. Räägin meelega nõukogude võimust, mitte lihtsalt Vene võimust. Pärast 1949. aastat oli enamikus Hiinast nõukogude tüüpi võim, aga mitte Vene, vaid Hiina võim. “Nõukogude” tähistab siin korra liiki ja “Vene” selle

²Ühtse raha kehtestamisega on Euroopa Liit tegelikult kujunemas riigiks ja tema liikmesriikide ees on praktiline probleem uue riigi osaks astumisest. Seda avalik arvamus ei teadvusta, samuti nagu asjaolu, et Euroopa Liidu praeguse riikliku korralduse puhul kõrvaldaks ühine raha demokraatia.

teatavat eksemplari. Sildid muidugi ei pea olema täies vastavuses tegelikkusega. Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit polnud ei liit ega sotsialistlik, võim ei kuulunud nõukogudele, ja pole selge, kas seda impeeriumi saab vabariigiksi nimetada. Korra eristamine on muuseas oluline sellepärast, et Vene võim ei tähenda antud juhul näiteks vene rahva esindusdemokraatlikku otsust pidada kolooniaid. See võim küüditas ja tappis üsna palju vene-lasi, ja mingit üldist otsustusõigust viimastel polnud, vaatamata oma sotsiaalsetele privileegidele teiste etniliste rühmituste suhtes.

Ometi ma säilitan esialgu sõna "natsionalism", tõlkides ingliskeelset väljendit *nationalism* ja saksakeelset *Nationalismus*, kuigi mõlemad on loomulikult ikkagi ebamäärase tähendusega. Terminoloogiliste ja mõistelistel probleemide juurde tulen tagasi allpool. Esialgu võib jätta ka arutlemata, kas sõna "natsionalism" on samaväärne sõnaga "rahvuslus" ja sõna "natsioon" sõnaga "rahvus". Natsionalismi all on aga asjatundjate kirjutistes mõeldud käsitust, mis nõuab natsioonile (veel üks ebamäärane sõna) omaette riiki (Gellner 1994–1995); kuigi leidub autoreid, kes teadvustavad, et see sõna tähistab ka natsiooni kiindumustundeid ning ideoloogiat (Scruton 1982: 315). Ma ainult ei seo sõna "natsionalism" arutluse praegusel etapil mingi kindla positiivselt või negatiivselt väärtustava nähtuste liigiga ja ma ei tee täpselt siinkohal sõnavarituks ettepanekuid.

Arvamus, et natsionalismi peetakse nüüdisaja maailmas tavaliselt riikliku üksuse moodustamist legitimeerivaks (õigustavaks) põhimõtteks, on kaasaja erialakirjanduses laialt levinud (Smith 1994: 129; Gilbert 1994: 3). Ometi saab aruteludes, mis natsionalismiideele toetudes riikliku üksuse moodustamist ja piiritlemist õigustavad, eristada mitut natsionalismitüüpi. Esimeseks näiteks on **range natsionalism**:

- (3) (3.1) Enamik inimesi kuulub mingisse natsiooni.
- (3.2) Ainult natsioonid on õigustatud asutama riiklikke üksusi (riike).
- (3.3) Iga riik peab olema asutatud ühe ja ainult ühe natsiooni poolt.

Siit järeldub, et kui mingi hulk inimesi ei kuulu ühtegi natsiooni, siis neil pole õigust asutada oma riiki ega üldse mingisugust

riiki. Eeldus (3.1) on muidugi faktieeldus ja selle vääruse korral muutub kogu arutelu tühjaks, mitte millelegi rakenduvaks. Kui me asendame eelduses (3.1) sõna "enamik" sõnaga "kõik", siis saame **väga range natsionalismi**:

(3A) (3A.1) Kõik inimesed kuuluvad mingisse natsiooni.

(3A.2) Ainult natsioonid on õigustatud asutama riiklikke üksusi (riike).

(3A.3) Iga riik peab olema asutatud ühe ja ainult ühe natsiooni poolt.

Enesemääramine juhtumitel (3) ja (3A) tähendab natsiooni poolt riigi asutamist. Nendes aruteludes ei tunnistata kahe või enama natsiooni õigust luua ühist riiki.

Mitte kumbki range natsionalismi liik ei ole loogilises vastuolus vähemuste austamisega. Nende pooldamisel ei ole loogiliselt lubamatu vähemusrühmadele privileegide andmine erandkorras, näiteks vähemuskeelte tarvitamise suhtes. Privileegid pole muidugi õigused. Ka etniline puhastus pole midagi sellist, mida range natsionalism oleks loogiliselt kohustatud pooldama.

Kasutades tavapäraseid Locke'i ja Milli argumente — et iga isiku vabadust piirab teise isiku ja kõikide teiste isikute vabadus —, järeldame arutlustest (3) ja (3A), et natsiooni õigus asutada riik on piiratud teiste natsioonide õigusega asutada oma riik. Seega tohib jätta riigipiiride täpsustamise poliitiliste läbirääkimiste objektiks, ja piirilepetega tekitatud vähemustel võib olla õigusi, mitte üksnes privileege.

NSDAP-Saksamaal valitses midagi enam kui väga range natsionalism, nimelt **natsistlik natsionalism** (loomulikult sisaldavad kõik esitatavad väited lihtsustusi):

(3B) (3B.1) Kõik inimesed kuuluvad mingisse natsiooni.

(3B.2) Ainult natsioonid on õigustatud asutama riiklikke üksusi (riike).

(3B.3) Iga riik peab olema asutatud ühe ja ainult ühe natsiooni poolt.

(3B.4) Vaieldavuste ja vastuolude korral eelistatakse sakslaste õigust asutada oma riiki teiste rahvuste õigusele sama teha.

(3B.5) Mõnel natsioonil pole kunagi õigust asutada oma riiki.

Tavaliselt seostataksegi kaasaegses läänemaailmas natsionalismi arutlusega (3B), kus muidugi "sakslased" on asendatud selle rahva nimega, millele parajasti omistatakse natsionalismi. Käsitlus (3B) on kooskõlastatav etnilise puhastuse nõudega ja väitest (3B.4) tuleneb tõenäoliselt, et konfliktide korral võib planeedil olla lubatav vaid üks riik, sakslaste riik. Kui Vene riik oma praegustes piirides kuulutatakse jagamatuks ja selle põhimõtte alusel ei lubata tšetšeenidel Vene riigist väljuda iseseisva riigi loomiseks, siis näib olevat eeldatav arutlusmall, mille üksikjuhtumiks on (3B). Venemaal esineb loomulikult ka teistsuguseid argumentatsiooniviise Tšetšeenia iseseisvumise vastu.

Teiseks näiteks natsionalismi kasutatavate õigustusarutelude liikide kohta on **leebe natsionalism**:

(4) (4.1) Mõned inimesed kuuluvad mingitesse eristatavatesse natsioonidesse.

(4.2) Natsioonid on kõige kõrgemad otsustamisühikud riiklike üksuste asutamise otstarbel.

Leebe natsionalismi korral on natsioon õigustatud nii asutama kui jätma asutamata sellel natsioonil põhinevat riiklikku üksust, samuti üldse loobuma natsioonil põhineva riigi asutamisest. Arutlusega (4) ühilduv natsiooni enesemääramise tõlgendus ei sisalda natsiooni kohustust luua oma eraldiseisev riik. Natsioonide liitude ja liitriikide (föderatsioonide) loomine ei ole vastuolus leebe natsionalismiga. Leebe natsionalism ei too ilmselt kaasa riigi asutamise kohustust. Loogiliselt ei tulene sellist kohustust vahest ka aruteludest (3) ja (3A), kuigi ühiskonnapraktiliselt range natsionalismi puhul selline kohustus mõlemale arutelule nähtavasti poliitiliselt lisandub. Kui on tegemist liitriigiga, siis leebe natsionalismi korral on iga sellesse kuuluv natsioon õigustatud ise otsustama, kas jääda liitriiki edasi või mitte. Teised natsioonid ei ole õigustatud küsimust otsustama tema eest.

Leebe natsionalism ei esita üldist teooriat selle kohta, millised kogumid on õigustatud asutama riiki. Kõik, mis järeldeb arutlusest (4), on riikide asutamise otsustamisühikute pingerea ehitamise tarvilik, kuigi mitte piisav nõue. Selles pingereas on

natsioon asetatud kõrgemale muudest ühikutest. Kui näiteks Lincoln'i krahvkond tahab eralduda Inglismaast või Pärnumaa Eesti Vabariigist, siis leebes natsionalismis ei saa otsustamisühikuteks olla nimetatud krahvkond või maakond. Baskid, kurdid, šotlased aga on antud seisukoha alusel õigustatud olema riigi moodustamise küsimuses otsustamisühikuteks.

Vaatame nüüd mõningaid alternatiive natsioonile riikliku üksuse loomise õigustustes. Teatavasti pole arutelu mõistuspärane, kui uuritakse mingit väidet ilma võistlevate väidete, seisukohtade uurimiseta.

- (5) Riikliku üksuse olemasolu on alati selle üksuse säilitamise õigustuseks.

See reegel kehtib muidugi vaid uute riikide moodustamiskavatsuste kohta territooriumil, mille on hõivanud mingid riigid. Et tänapäeval on kogu meie planeet jäägitult jaotatud riikide vahel (Antarktise staatus ei muuda siin midagi oluliselt), siis riigi asutamine on nüüd alati seotud mingi teise riigi muutmisega. Riigieelsetes ühiskondades toimuvat reegel (5) muidugi ei kata.

Reegel (5) tähendab, et riiklikku üksust tuleb säilitada ka siis, kui kõik selle liikmed ei taha antud riigi säilimist. Oletame näiteks, et Blobotaania riik loodi agressiooni tulemusena või vägivalla kasutamise teel oma territooriumil elunevate inimeste vastu, siis reegli (5) kehtivuse korral ei tohi Blobotaaniat kunagi likvideerida. See on demokraatlikult juhitava vangla programm, kus vangid valivad endale valvurid, aga peavad ikka jääma vangi ja kuulama valvurite käske, kuigi on vanglasse pandud kohtu vea tõttu. Kõik olemasolevad riigid on niiviisi muidugi üheaegselt õigustatud, sest nad on olemas, ja õigustamata, sest nende loomine on kõrvaldanud mõne varasema riigi.

Nõrgem reegel oleks:

- (5A) Riikliku üksuse olemasolu on alati selle üksuse säilitamise õigustuseks, kui selle liikmed soovivad seda säilitada.

Inimeste jaoks võib olla ratsionaalsem säilitada olemasolevat mõningate ebamugavustega kui teostada revolutsioonilisi muudatusi, mille tulemused on halvasti prognoositavad. Demokraatia on samuti ühitatav põhimõttega (5A). Ometi ei saa vana korra säilitamist alati ja igal juhul ratsionaalseks pidada.

Liberaalsed kontraktaarlased, kelle meelest inimestevahelisi suhteid õigustab kõigepealt vaba leping, saavad tunnistada lauseid (5A); nende jaoks võib see lause kuuluda poliitiliste tuumikvalikute argumentatsiooni. Range natsionalism ei ole kooskõlas nõudega (5A) ja defineerib ümber väite (5):

(5B) (5B.1) Riikliku üksuse olemasolu õigustab seda üksust, kui see põhineb natsioonil.

(5B.2) Natsioon ei ole õigustatud loobuma oma olemasolevast riiklikust üksusest.

Need nõuded ilmselt välistavad demokraatia ja olulises osas ka vabaduse.

Majoritaarne õigustus riigi loomiseks oleks järgmine:

(6) Riikliku üksust õigustab alati enamuse otsus.

Lause (6) võib näida demokraatlikuna, kuid ei kindlusta mingil juhul ei stabiilsust ega demokraatiat. Kui riigis leidub inimeste rühmitusi, mille kesksed väärtused ja moodustumise alused on "kinnistatud" rühmituse liikmete külge, välistavad teatavaid seisukohti ja seovad teistega, siis ei ole täidetud liberaalne standarddeeldus, mis näeb ühiskonnas vaid "ujuvaid" inimeste kategooriaid. Nende moodustumise aluseks on arvamused ja ajutised üksikhuvid, mitte aga sotsiaalsed tunnused ja seisukohtade süsteemsed komplektid (püüdsin sellest kirjutada juba kunagi varem, vt Loone 1983: 85–86). Giovanni Sartori esitas paarkümmend aastat tagasi läbimõeldud teooria välistavatest rühmitustest (inglise k *cleavage communities*), mille olemasolu teeb võimatuks tavalised demokraatlikud mehhanismid (Sartori 1977). Välistava rühmituse aluseks võivad olla erinevad moodustajad, nii rahvus kui ka näiteks religioon. Kui mingis riigis leidub välistavaid rühmitusi ja üks nendest moodustab enamuse, siis teiste jaoks ei saa selles riigis eksisteerida demokraatiat, sest teised hääletatakse alati demokraatlikult maha. Teised on siis sattunud sõjaseisundisse Locke'i mõttes ja kogu üksus lakkab olemast õigustatud. Majoritaarsuse printsiip osutub nõnda kolonialismi õigustavaks printsiibiks. Üks kunagine Vene poliitik Eestis ütles mulle mingi välismaal peetud konverentsi kuluarides, et setude õiguste kaitse Venemaal ei ole tähtis, sest setusid on vähe, aga venelaste õigused Eestis on tähtsad, sest venelasi on palju. Tema argumentatsiooni-

malli alusel oleks õigustatud väide, et hiinlaste õiguste kaitse on tähtsam venelaste omast, sest hiinlasi on palju. Ma ei ole nõus kummagi väitega.

Kui tunnistada lauset (5), siis osutub lause (6) üleliigseks ja mõned välistavad rühmitused jäävad alati kolooniakts ning ei saa endale kunagi demokraatlikku valitsust. Esimese lähendusena saab seetõttu olla eelistatavaks hoopis:

- (7) Välistav rühmitus on alati õigustatud asutama omaette riiklikku üksust, kui ta seda soovib.

Esitatu ei tähenda, et igasugune režiim välistava rühmituse poolt asutatud riigis on õigustatud. Üksuse õigustatusest ei järeldu korra õigustatus. Natsioone võib muidugi vaadelda välistavate rühmitustena; siis on leebe natsionalism põhimõtte (7) alaliigiks.

Tasub olla ettevaatlik arutluste suhtes, mis taandavad keeruka koosseisuga asjad või otsused üheleainsale printsiiobile, eesmärgile, omadusele. Seetõttu on tõenäoliselt adekvaatsem lause (7) ümbersõnastus, mis ei kasuta kvantifikatsiooniks väljendit "alati":

- (7A) Välistav rühmitus on õigustatud asutama omaette riiklikku üksust, kui ta seda soovib.

Kui tahetakse vältida sõjaseisundit Locke'i mõttes, siis on tarvilik esitada ilmutatud kujul üsna mõjuvaid argumente, keeldumaks pooldamast väidet (7A). Mina ei saa panna ennast toetama kolonialismi. Loomulikult sisaldab väide (7A) vaid õigustusarutelu minimaalset väärtuskomponenti. Teostatavus ja soovitatavus võivad väite (7A) tasakaalustada muude asjaoludega. Välistavate rühmituste hulgas võib esineda hierarhiaid. Tasub märkida, et esitatud arutelu ei ole veel rakendatav täpsele piiride tõmbamisele, sest rühmituste piirid ja riikide piirid ei lange tegelikkuses alati kokku.

5. RIIGID, NATSIOONIRIIGID JA TERRITORIAALSUS

Viimasel ajal leidub teoreetikuid, kelle arvates riigid leiutati paar sajandit tagasi (Barry 1989: 58–68). Riikideks peetakse sealjuures kindlat territooriumi hõivanuid, sellel alal elava rahva toetatud asutuste ning seaduste süsteeme ühtsete normatiivsete aluste ja keskvalitsusega. Rahvas osutub riigiga identseks ning inglise

keeles ongi laialt levinud neid samastav moodne kasutamismäng sõnaga *nation*; viimast tõlgin ma käesolevas artiklis eesti keelde väljendiga "natsioon". Valitsemiskorraldus keskaegses Euroopas erines tõesti esitatud lühikirjeldusest. Erines sellest ka nii antiikse Kreeka linn ehk *polis* kui ka Rooma valitsemisüsteem. Eestikeelses mõtlemises on kõigil neil juhtudel tavaks rääkida riigist. Natsiooniriigiks polnud ka Türgi impeerium, kus mõningail teistsüskujail oli usul põhinev omavalitsus (nn *millet*-süsteem).

Hoopis erinev eelmainitud võimukorraldusliikidest on korilaste-jahipidajate mittekutseline valitsemiskorraldus, milles puudub muudest institutsioonidest selgete piiridega eristatud valitsus ja valitsemistegevus. Kui maailmas ei nähta üksnes oma lähiajalist ja lähigeograafilist ümbrust ja kui ei anta sellele normatiivselt ning epistemoloogiliselt privileeeritud olu, siis on otstarbekam pidada riigiks ka keskaegseid Euroopa valitsemispiirkondi ning antiikseid võimumoodustisi.

Liitnõiste "natsiooniriik" on mõttekas vaid juhul, kui natsiooni saab eristada riigist kuidagi teisiti kui elanikkonda valitsemis-asutustest. Kui seda teha ei saa, siis kipub meil tegemist olema "veenvalt" defineeritud terminiga. Tasub tähele panna, et natsiooniriikideks nimetatavad Lääne-Euroopa riigid olid sageli ühe etnilise üksuse eelistamise ja domineerimise riigid, olgu tegemist Suur-Britannia, Prantsusmaa või Saksamaaga.

Riigis saab eksisteerida poliitiline ühtsustunne, see, et elanikkond ennast samastab antud riigiga kui üksusega. Sealjuures elanikkond ei pea tingimata moodustama keelelist ühtsust. Euroopas on tavanäiteks Šveits, kuid võib-olla kuulub sellesse liiki ka Belgia.

Poliitilise natsiooni kontseptsioon ei kehti riikide kohta, mille elanikkonnas on lõhe küsimuses, kas ühiku valik on õigustatud, sest siis on poliitiliseks küsimuseks, millise poliitilise natsiooni hulka kuuluda. Selle lahendamine tähendab üksuse tuumikvaliku sooritamist. Eelmises paragrahvis esitasin ma tõsiseid kahtlusi üksuse tuumikvaliku ratsionaalse õigustatavuse kohta lihtsa enamusprintsipi alusel. Niisiis ootab analüütikuid poliitilises filosoofias veel suur töö, et luua rahvusküsimuse aruteludes selgust mõistete piiritlemisel.

6. NATSIOONID JA ETHNIE'D

Kui me räägime eestlastest, mustlastest, kurdidest, serblastest, siis me räägime rühmitustest, mida peame kuuluvaks riigist erinevasse kategooriasse. Kategooriate segiajamine on filosoofias laialt tuntud keeleliste ehk mõtlemiseksimuste allikaid (Ryle 1996: 1671–1674). Ingliskeelset sõna *nation* kasutatakse tänapäeval esmajoonnes viitamaks kas (A) kindlale inimeste poliitilisele ühendusele, või (B) mingile eneseteadvuse ja kokkukuuluvustundega etniliskultuurilisele kogumile (Parekh 1994: 501). Juhtumil (A) ei ole alati tegemist kodanikega sotsiaalses mõttes, ka siis, kui leidub kodanikke juriidilises mõttes. Nõukogude Liidus ja natsistlikul Saksamaal olid sotsioloogia seisukohalt olemas alamad, kuigi rahvusvahelises õiguses peeti neid kodanikeks. Tasub lisada, et tegelikult on selliste sõnadega nagu “natsioon”, “natsiooniriik”, “etnilisus” olukord veel palju keerukam, kui Bhikhu Parekhi üldistus näitab (Žagar 1993). Kogu see arutlusväli on kurikuulus oma ebamääraste või vastakate osutamiste poolest (King 1996: 122; Connor 1994: 90–117). Sealjuures ei tarvitse tänapäeva “läänemaailmas” levinumad teooriad tegelikult ollagi nii vastuolulised, kui nad esialgsel vaatlemisel näivad, kusjuures ükski nendest pole adekvaatne (Yoshino 1995: 68–86).

Kui aluseks võtta tähistamisjuhtum (A), siis “natsiooniriigist” rääkimine muutub enamasti tühjadeks sõnadeks, sest erinevad sõnad “natsioon”, “riik”, “natsiooniriik” rakenduvad ühe ja sama nähtuste kategooria kõikidele eksemplaridele. Muidugi kui vastandame kogu natsiooni ehk rahvuse selle eliidile, siis “natsiooniriik” tähistab demokraatlikku režiimi antud üksuses. Niisugune kasutus oli tegelikkuses olemas 18. sajandi lõpu Prantsusmaal. Aga sel juhul nihutaks natsiooniriigist rääkimine õigustusarutluses argumentatsiooni üksuse õigustamiselt režiimi õigustamisele.

Kui kasutada natsiooni tähistamisjuhtumi (B) mõttes, siis muidugi pole tegemist tühjade sõnadega. Veel enam, natsioonid pole selles juhtumite klassis paratamatult halbadeks entiteetideks, ja natsiooniriigid, isegi ühe-natsiooni-riigid pole mingid ainult eitavat suhtumist väärivad moodustised. Kaasaja Island on ühe-

natsiooni-riik, kuid väärrib ometi seda, et demokraatlikult meeles-
tatum inimesed sellesse intuiitiivselt igati positiivselt suhtuksid.

Lisaks natsioonidele, nagu neid tähistab juhtum (B), leidub ka palju ühikuid, mida võiks klassifitseerida etniliseks, ehkki nad pole ülaltoodud tähenduse kohaselt natsioonid. Omaaegne nõukogude marksismis levinud rahvuse ja muude etniliste üksuste eristamine toetus just selle olukorra intuiitiivsele tabamisele. Rahvuseks (vene k *natsija*) nimetati teatavat astet etniliste üksuste arengus. Muuseas ei saavutatud nõukogude maailmas etnograafide/antropoloogide, ajaloolaste ja filosoofide diskussioonides 1960. aastaist alates mingit faktidega hästi kooskõlastatavat ühist kontseptsiooni, et kirjeldada üksikute etnilise arengu astmete või ka etniliste ühikute tunnuseid.

Uuemas ingliskeelses kirjanduses hakkas mõjusalt rõhutama ideed natsioonist kui etnilise alusega kogumist A. D. Smith (Smith 1994). Tema kasutab võõrsõna *ethnie* tähistamiseks igasugust etnilist üksust.³ Muidugi rõhutas A. D. Smith, et *ethnie* kui rahvusega on riiklus seotud olemuslikult (Smith 1994: 174–208). Nii oleme jälle tagasi tähistamissituatsioonis (A) ja käsitlus kaotab mõtte. A. D. Smithi järgi on natsiooni (rahvuse) olemuslikuks koostisosaks ka müütide loomine iseenesest; rahvus muutub seega mütolooiliseks ja müütiliseks moodustiseks. Kahtlemata on rahvustel müüte, kuid *Kalevala* ja *Kalevipoeg* ei toiminud soomlaste või eestlaste ärkamisajal ajaloona. Viimast muidugi peavad mõne moodsa koolkonna liikmed samuti müüdiks. Tegelikult on vigane kogu argumentatsioon:

- (i) (i.i) Rahvustel on müüte.

Järelikult:

³Vene nõukogude kirjanduses hakkas J. V. Bromlei kasutama sõna *etnos* territoriaalselt seotud etnilise ühiku kohta ja sõna *etnikos* kõigi antud etnilise ühtsuse liikmete kohta. (Bromlei teadis, et kreeka *ethnikos* on omadussõna.) Selle terminoloogia järgi on ukrainlased Ukrainas *etnos* ja kõik ukrainlased (kaasa arvatud need, kes elavad Kanadas) moodustavad *etnikose* (Bromlei 1983). Segiajamise vältimiseks võtsingi etnilise kogumi tähistamiseks kasutusele Bromlei terminitest erineva sõna. Loodan, et selle asemele leitakse eestikeelne sõna.

(i.ii) Ainsaks rahvust moodustavaks omaduseks on müüt.

Arutluses (i) me kummardame Eripära (Spetsiifika) Iidolit (Loone 1989: 26). Viitamine eripärale on tarvilik piiritletava eristamiseks, kuid mingist eripärast teadmine ei ammenda nähtuse tundmist ega kindlusta meile kõikide oluliste nähtust moodustavate tegurite loetlemist. Ainult muinasjutus oli kassi naeratus olemas ilma kassita.

Kindlasti leidub mõni *ethnie*, s.o rühmitus, millel on kultuuri moodustavaid tunnuseid ja mis moodustab süstemaatilisel koos esinevate kultuurivormide välja, mis on eristatav teistest samasugustest. Kultuur on mingil viisil tihedalt seotud etnilisusega; kultuuri all mõeldakse siinkohal inimtegevuse õpitud jooni, kultuur hõlmab ideid, praktikaid, inimindiviidide ühiselus tekkinud ja põlvest põlve edasiantavaid materiaalseid ning sümbolilisi artefakte (Yoshino 1995: 108). Üheks etnilisust moodustavaks tunnusjooneks on tähenduslikud kultuurivormid (Loone 1992: 42–44). Samal ajal ma ei eelda, et kõik inimesed kaasajal või üldse kõik kunagi elanud, praegused ja tulevased inimesed oleksid jaotatavad *ethnie*'de vahel, kuigi loomulikult antropoloogilises mõttes pole inimesi kultuurita. Paljusid inimesi saame intuiitiivselt kergelt liigitada *ethnie*'desse või üleminekujuhtumiteks *ethnie*'de vahele. Aga hetkel puudub *ethnie* piiritus, mis poleks sektantlik. Lisaks tahaksin rõhutada, et kui ka *ethnie* on mingit kultuuri jagav kõikide inimeste rühmitus, siis siit ei tulene etnilisuse redutseerimine (täielik taandamine) kultuurile või ka vastupidine väide.

Kui "natsioon" või "rahvus" nimetab mingit *ethnie*'de liiki (ja selle liigi eksemplare), siis võib analüütilise tõena väita, et natsiooni või rahvuse puhul on tegemist kultuuriühikuga. John O'Neill keeldub natsioonis nägemast kultuuriühikust, aga tema kasutab seda sõna viisi (A) mõttes, niisiis ei räägi mitte *ethnie*'dest, vaid mingitest muudest ühikutest (O'Neill 1994). Bhikhu Parekhil ilmneb tendents samastada *ethnie*'d kultuurikategooriaga (Parekh 1994: 502). Parekh ja O'Neill jagavad arvamust, mille kohaselt poliitilist ja kultuurilist kogukonda ei tule samastada.

Kas *ethnie*'de ja kultuuride paljusus on väärtuslik? Kui vastus on eitav, siis tuleks püüelda kõikide kultuurierinevuste kaotamise-

le, näiteks kõikide inimeste eestlaseks tegemisele. Loomulikult saavad üksikud inimesed kultuure vahetada, teise kultuuri üle minna. Samuti muutuvad loomulikult kultuurid aja jooksul ja need muutused on inimeste endi tegevuse tulemus. Kuid siin pole meelevaldsust, inimesed ei saa lihtsalt niisama otsustada, et homsest peale on meil uus kultuur. Kultuurid kasvavad põlvkondade jooksul. Uue kultuuri kujunemist teistest kultuuridest pärit inimeste puhul on USA puhul kujukalt dokumenteerinud Joanna L. Stratton (1982). USA-ameeriklasi kogumina võiks käsitada natsioonina — *ethnie*'na alates 19. saj. keskpaigast.

Me kaitseme väljasuremisohtu sattunud elusolendite liike. Miks ei võiks väärtuslikuks olla kultuuripaljusus, meist erineva olemasolu lisaks meie kultuurile! Igatahes kultuuride mitmekesisuse kaotamistoimingute mõistlik ja mõistuspärase õigustatavus peab olema selgesti näidatud. Kultuur on inimeste vajadus. Vajadused on kindlasti aluseks väärtustele (Wiggins 1991). *Ethnie*'d rahuldavad muidu rahuldamata jäävaid vajadusi (Horowitz 1985: 74–83, 87–89). Ma pean kahtlaseks igasugust väljast tulevat nõuannet, kuidas mingi kultuuri liikmed peaksid oma kultuuriga toimima. Sellised nõuanded võivad osutada kultuurikolonialismiks ja seega siis ka šovinistlikuks natsionalismiks, mille juhtumiteks olid natsism või nõukogude ideoloogia süvatasand. Stalinlik tõlgendus rahvuste väärtustamisel oleks kokkuvõetav umbes järgmiselt:

(8) (8.1) Kõik kultuurid (= rahvused) on võrdsed.

(8.2) Vene kultuur on parim, kõige võrdsem.

(8.3) Kõik peaksid vabalt muutuma venelasteks.

(8.4) Kui kellelgi pole veel õnnestunud muutuda venelaseks, siis selline isik peaks vaatama venelastele alt üles, nagu noorem vend vanemale; vanemal vennal on ju paternalistlik õigus juhatada nooremat venda.

(8.5) Igaüks, kes pole nõus väidetega (8.1)...(8.4), on natsionalist, igaüks, kes on nõus, on internatsionalist.

Brežnevi doktriin lisas ilmutatud kujul juurde:

(8.6) Venelased on NSV Liidus juhtivaks rahvaks.

(8.7) Vene (nõukogude) huvide kaitsmine on kogu maailmas iga inimese kõrgeim kohustus; kõik muud huvid tu-

leb allutada NSV Liidu huvidele, kusjuures viimased on määratletud seltsimees Brežnevi poolt.

Arutlused (8) ja (3B) erinevad ühtse liigi alamliikidena. Nad on **šovinismi** eri tüüpeideks. Nõukogude natsionalism lubas ja soovitas igapäev hakata venelaseks ja isegi aitas neid, kes seda soovitust järgisid, näiteks proovides karjääri teha. Vene naistega varustati nii aafriklaste kui NSV Liidu eliiti pürgijaid. Natsism välistas mittedeakslaste võimaluse saada sakslasteks (vähemalt teoreetiliselt ja praktikas valdaval enamikul juhtudest). Muidugi eksisteerib ka oht, et arutluses (8) asendatakse "venelased" väljenditega "inglise keelt kõnelevad inimesed", "ameeriklased" ja vastavalt muudetakse riiginimetused.

Genotsiid ei ole (8) juures kohustuslik, kuid etnotsiid või kulturotsiid kõigi "ülejäanute" suhtes on lubatud ja soovitatav. Kultuuride mitmekesisus, erinevalt sellest mitmekesisusest rääkimisest, ei ole väitluse (8) pooldajatele väärtuseks.

7. ETHNIE'D JA RIIGID

Paljude *ethnie*'de leidumine kodanikkonna sees on tänapäeva riikides tavaline. Veel levinum on kultuuripaljusus, näiteks erineva religiooniga rühmituste olemasolu mingi ühe riigi kodanike seas. Sellised eelriigid nagu Euroopa Liit on mitmekultuurilised ja paljuetnilised ning need tunnused ilmselt säilivad Euroopa Liidu muutumisel liitriigiks (algselt ehk vaid konföderatsiooniks). Küsime nüüd:

(Q1) Kas paljuetnilised riigid tuleb jaotada üheetnilisteks (üherahvuselisteks) riikideks?

Kui me eeldame, et vabadus on väärtuseks, siis saame ilmselt vastuseks:

- (9A) (9A.1) Jah, kui nad seda tahavad
või
(9A.2) ei, kui nad seda ei taha.

"Nad" on toodud arutluses muidugi *ethnie*'d. Ma vaatlen allpool teatavate täiendavate piirangute või täpsustuste sissetoomise vajalikkust riigis asuvate *ethnie*'de suhtes. Kui me pooldame de-

mokraatiat, siis peame loomulikult nõudma, et *ethnie* tahe oleks demokraatlikult saavutatud.

Küsimus (Q1) oli suunatud otsima õigustusalust riikide loomisele rahvuste poolt. Vastus (9A) ei sisalda aga veel praktiliselt piisavat õigustusarutelu, sest ilmne on vajadus vastata järgmisele küsimusele:

(Q2) Kas "nemad" (*ethnie*'d) peaksid tahtma:

(Q2.1) paljuetnilise riigi jagunemist ainuetnilisteks või

(Q2.2) paljuetnilise riigi säilimist?

Range nationalism vastab ilma igasuguse edasise aruteluta jaatavalt esimesele alaküsimusele ja eitavalt teisele alaküsimusele. Nii pole ta loomulikult kooskõlas rahvuste enesemääramisõigusega. Kui mingi *ethnie* ei taha lahkuda paljuetnilisest riigist A, siis vabaduse pooldamise korral ei tule talle eraldumist peale suruda. Kogu *ethnie* tahtmine erineb ühe või mõne (vahel isegi mitme käratseva) isiku tahtmisest. Teise isiku tahtmine pole kunagi küllaldatakse õigustuseks minu tahtmisele. Seetõttu need, kes soovivad *ethnie*'l loobuda tahtest jääda ühtsusriiki, peavad eksplitsiitselt esitama *ethnie* enamusele vastuvõetava argumentatsiooni. Loomulikult pole eraldumissoov alati vaid mingite väikeste rühmade või isegi eliitide pealesunnitud tahe. Mõni *ethnie* tahab mõnikord väljuda riigist, kuhu kuulub. Viimasel juhul kuulatakse ainult neid poliitikuid, kelle ettepanekud vastavad *ethnie* enamuse soovidele ja moodsad eliiditeooriad ei rakendu sellises situatsioonis. Donald L. Horowitz on väheseid teoretikuid, kes on pööranud tähelepanu sellele asjaolule (Horowitz 1985: 104–105, 140).

Tegelikult sõltub vastamine küsimusele (Q2) paljudest muutvustest. Rahvustevahelised konfliktid pole ainutüübilised. Donald L. Horowitzi analüüs näitab, et kui me esitame täiendavalt demokraatianõude, siis leidub juhtumeid, mil konfliktid on lahendatavad ühisriigi piirides ja viimase säilitamise pooldamine võib osutuda mõttekaks. Horowitz näitas samuti, et mõningatel juhtudel ei ole võimalik ühitada demokraatiat ja konfliktisituatsioonis asuvate *ethnie*'de kuulumist samasse riiklikku üksusesse (Horowitz 1985: 83–86).

Kas verevalamine etniliste konfliktide lahendamisel on möödapääsmatu? Kõigest eelnevast saame arutluse:

(9B) Kui

(9B.1) me tahame vältida paljusid verevalamise olukordi,

siis

(9B.2) ei eksisteeri ainuvastust küsimusele (Q2).

Tasub tähele panna, et võib leiduda ka muid situatsioone, millal tuleb soovitavaks pidada jaatavat vastust alaküsimusele (Q2.1), mistõttu (9B.2) kasuks võib leiduda ka argumendist (9B.1) erinevaid õigustusi.

Eraldumisküsimust otsustama, ükskõik millist lahendit pooldades, on õigustatud ainult osalised. Teiste *politeia*'de liikmed, ka teiste *ethnie*'de liikmed samas *politeia*'s ei ole õigustatud vahele segama, *politeia*'de ja *ethnie*'dena vahest isegi oma arvamust avaldama, analoogiliselt J. S. Milli sõnavabaduse-argumentatsiooniga. Osaliste määratlemisel tasub olla tähelepanelik.

Võtame näiteks §3-s esitatud juhtumi, nimelt Kanada provintsi Québeci, mille eraldumise küsimus on Kanadas laialt arutusel. Québeci juhtumil on tegemist kolme liiki osalistega. Esiteks: elanikkonna enamuse moodustavad prantsuskeelsed *québécois*'d. Eraldumissoov on märgataval osal sellest *ethnie*'st iseloomulik. Teiseks elavad provintsis algameeriklased ("indiaanlased"), kes jagunevad mitmeks *ethnie*'ks. Kolmandaks: provintsis asub mitmeid muid sisserändajate rühmitusi (*québécois*'d on muidugi ka sisserändajad, mitte algameeriklased; ainult viimased rändasid asustamata maale). Kolmandat liiki rühmituste liikmed tulid elama Québeci kui Kanada ühte maak kohta, rändasid sisse Kanadasse ja juhtusid valima elukohaks Québeci omavalitsuspiirkonna.

Seda, kas *québécois*'d tahavad iseseisvust, on õigustatud otsustama ainult *québécois*'d ise. See ei ole teiste asi (kui me tahame säilitada vabaduse). Aga ei ole õigustatud teise ja kolmandasse liiki kuuluvate etniliste rühmituste väljalülitamine Québeci iseseisvusküsimuse otsustamisest just nimelt rühmitustena, mitte üksnes indiviididena. Lisaks tasub meeles pidada: algameeriklased asusid ja juriidiliselt asuvad ikka veel lepingulistest suhetes Briti

Krooniga, mitte lihtsalt Kanadaga, mis rõhutab, veelgi nende eriolukorda Québecis.

Kui me eeldame, et vabadus pole kooskõlas rõhumisega ja kui riigis leidub domineeriv *ethnie* (või mõni muu samalaadsel ülddisuse astmel fikseeritud ehk välistav rühmitus), siis sellises riigis võib meil tegemist olla koloniaalsituatsiooniga. Koloniaalsituatsioon eksisteerib Locke'i mõttes **sõjaseisukord**, ka siis, kui parajasti verevalamist ei toimu. Alates 1940. aasta juunist kuni 1991. aasta augusti lõpuni asus Eesti selles mõttes sõjaseisukorras. Allutatud ühikud või rühmitused on sealjuures Locke'i mõttes õiglase sõja seisundis. Muuseas pole mõiste "õiglase sõda" V. I. Lenini väljamõeldis; Locke sidus selle mõiste inimese loomuliku õigusega enesekaitsele; Locke elas muidugi kaks sajandit enne Leninit ning on korraliku liberaalse vabadusmõtte tegelik rajaja.

Esitatuga saime õigustuse kolonialismivastasele põhimõttele, **beeta-printsibile**:

- (β) Valitsev *ethnie* ei ole õigustatud kuuluma otsustamisühikusse tegemaks otsust alluva ühiku poolt eraldiseisva riigi asutamise üle.

Mitmekultuurilise ja paljuetnilise riigi mõisted erinevad mitmenatsioonilise riigi mõistest. Viimane termin tuleb arvesse siis, kui *ethnie*'d on organiseeritud avalikeks poliitilisteks kogukondadeks ühe riigi piirides ja on seega midagi rohkemat kui kultuurirühmitused (isegi siis, kui viimastele on riiklikult korraldatud kultuuriautonomia). Paljunatsioonalses riigis oleks igal *ethnie*'l ühises poliitilises tegevuses ja kõikides küsimustes vetoõigus teiste *ethnie*'de ettepanekute suhtes. Mitmed Vene poliitikud soovisid aastal 1991 teha Eestist paljunatsioonilist (täpsemalt küll kahenatsioonilist) riiki. Konföderatsioonid ja föderatsioonid, mille liikmeteks on *ethnie*'de all-riigid, esindaksid eksemplaridena veel ühte mitmenatsioonilise riigi liiki. See ei peaks tingimata olema paljunatsiooniline riik.

Poliitiliste õigustuste osaks on alati arutelu teostatavuse üle. Väitest (9A.1) ei tulene paratamatult soovitus eraldumiseks, sest näiteks asustuse iseloom võib muuta eraldumise teostatamatuks (jutt pole täpsetest piiridest, vaid näiteks mitme *ethnie* asumisest segiläbi samal territooriumil).

Ebaõigluse kõrvaldamine pole ebaõiglus, sest muidu tuleks kurjategijatel lubada saada kasu oma kuritegudest. Tänapäeval peame agressiooni kuriteoks, mistõttu koloonia säilitamine on kuritegu. Kui okupeeritud või kolooniaks muudetud *politeia* liikmed ei saada *politeia* taastamisel oma riigist välja seal asuvaid koloniaalvõimu (okupeeriva riigi) kodanikke, kes soovivad kohale jääda, siis on moraali seisukohalt tegemist heast tahtest lähtuva tegutsemisega ja Kanti mõttes üldinimliku mõistuspärase tegevusega. See on midagi rohkemat kui ainult ühe erikultuuri liikmetena tegutsemine.

R. E. Ewin näitas hiljuti, miks on oluline arvestada mingis kindlas riigis asuvate etniliste rühmituste päritolu. Oletame, et selle riigi ühte piirkonda on asunud elama poliitilised põgenikud mingist teisest riigist ja kõne all olevas piirkonnas moodustavad need põgenikud elanikkonna enamuse. Ometi ei omanda poliitiliste põgenike kogukond õigust rahvuste enesemääramise korras eralduda oma uuest riigist (Ewin 1994).

On teisigi piiranguid. Nii ei ole eraldiseisva riigi asutamise küsimuses *ethnie* osad tavaliselt võrdsustatavad *ethnie*'ga tervikuna. Pealesurutud, jõuga kohaletoodud rühmitustel ei saa olla võrdsed õigusi riigi loomiseks kohalike, autohtoonsete rühmitustega. Sisserändajad on oma sisserännutoiminguga implitsiitselt sätestatuna omaks võtnud uue *politeia* reeglid. Kui sisserännutoiming oli legaalne, siis on uued kodanikud muidugi õigustatud saama oma kultuuri kaitset. Vastasel juhul oleks seaduslik sisserännuõigus midagi sellist, mis Orwelli stiilis silmakirjalikult varjaks orjust või keskaegset ebavõrdsete seisustega ühiskonda. Sealjuures omandavad seaduslikud sisserändajad samaaegselt kohustuse kaitsta riiklikku üksust ja selle sisemist režiimi. Vastasel juhul muutuks seaduslik sisserännuõigus silmakirjalikuks antud riigi hävitamise teeks.

Kadunud Ernest Gellneri teooria kohaselt ei saa tööstuslik vabaturumajandus püsida üldise kirja- ning arvutusoskusega. Siit järeldub üheainsa tuumkultuuri vajadus iga riigi piirides. Selline süsteemiomadus on Gellneri järgi natsionalismi aluseks (natsionalismi all mõtleb Gellner nõuet, et igal *ethnie*'l peab olema oma riik). Tööstuslikkudes ühiskondades on riik kaasatud kogu kultuuriprotsessi ja seetõttu ei ole välditav tendents ühekultuuri-

listele/üheetnilistele riikidele, kuigi see pole tingimata meeldiv valik (Gellner 1994–1995). Gellner oli natsionalismi vastane, kuigi ta sealjuures pooldas patriotismi.

Olgu (I) maailm gellnerlik (s.o olgu Gellneril õigus) ja (II) olgu kultuurid väärtuslikud — siis saab etnilisus olla legitiimseks aluseks riigi asutamise, säilitamise või jagamise õigustamisel. Sealjuures ei saa etnilisus muidugi olla täielikuks või ainuõigustuseks, ja vältimatul riikidevahelisel piiritõmbamisel tuleb lahendada nende inimeste kultuurivajaduste probleem, kes eraldatakse piiriga oma *ethnie* põhiosast. Tingimuste (I) ja (II) täitmise korral on järgmine arutelu mõistusjärane ja isegi mõistlik:

- (10) (10.1) Kui etniline rühmitus *A* on hävinguohus,
(10.2) kui ainus ja ainus võimalus etnilise rühmituse *A* päästmiseks on rühmitusel *A* tugineva iseseisva riigi asutamine,
(10.3) kui rühmitus *A* ei soovi kaduda ühise etnilisusega inimeste rühmitusena,
(10.4) kui rühmitusel *A* tugineva iseseisva riigi loomine ei hävita ühtki ülejäänud etnilist rühmitust,
siis
(10.5) etniline rühmitus *A* on õigustatud asutama omaenda riikliku üksuse.

Kui asendada väljend “ainus ja ainus” tingimuses (10.2) väljendiga “parim”, siis järeldus (10.5) jääb kehtima. Sealjuures ei tulene antud eelduste korral tarvilikult säilimisest nõrgematest tingimustest paratamatult, et järeldus (10.5) on väär.

Kirjandus

- Barry, Norman P. 1989. *Modern Political Theory*. 2nd ed. Basingstoke, London: Macmillan
- Bromlei, J. V. 1983. *Očerki teorii etnosa*. Moskva: Nauka
- Connor, Walker 1994. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton (NJ): Princeton University Press
- Dahl, R. A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven, London: Yale University Press
- Easton, D. 1965. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley

- Ewin, R. E. 1994. Peoples and Secession. — *Journal of Applied Philosophy*, vol. 11, No 2, pp. 225–231
- Gellner, Ernest 1994–1995. Rahvused ja rahvuslus. — *Akadeemia*, nr 10–12 (1994), lk 2207–2238, 2429–2462, 2653–2686; nr 1–3 (1995), lk 197–222, 419–446, 643–664
- Gilbert, Paul 1994. *Terrorism, Security and Nationality: An Introductory Study in Applied Political Philosophy*. London, New York: Routledge
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Kedourie, Elie 1960. *Nationalism*. London: Hutchinson
- King, Charles 1996. State Sovereignty and Multicultural Political Identity. — *Government and Opposition*, vol. 31, No 1, pp. 121–124
- Kymlicka, Will 1990. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction*. Oxford: Clarendon Press
- Loone, Eero 1983. *Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide teooria*. Tallinn: Eesti Raamat
- Loone, Eero 1989. *Sissejuhatus materialistlikusse ühiskonnafilosoofiasse*. Tallinn: Eesti Raamat
- Loone, Eero 1992. Ethnic Identity, Nationalism, Chauvinism. — *National Identity in the Baltic Republics and Yugoslavia: Russland-og Østeuropastudier nr 10*. Oslo: Universitetet i Oslo, pp. 42–46
- Loone, Eero (koost.) 1995. *Mõistlike valikute õigustamise filosoofilised eeldused*. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofia osakond
- Nozick, Robert 1992. *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Blackwell
- O'Neill, John 1994. Should Communitarians be Nationalists? — *Journal of Applied Philosophy*, vol. 11, No 2, pp. 135–141
- Parikh, Bhikhu 1994. Discourses on National Identity. — *Political Studies*, vol. XLI, pp. 492–504
- Raphael, D. D. 1990. *Problems of Political Philosophy*. Houndmills, London: Macmillan
- Ryle, Gilbert 1996. Descartes'i müüt. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1666–1680
- Sartori, Giovanni 1977. *The Theory of Democracy Revisited*. Vol. I–II. Chatham (NJ): Chatham House Publishers
- Scruton, Roger 1982. *A Dictionary of Political Thought*. London: Pan Books
- Smith, Anthony D. 1994. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Cambridge (MA): Blackwell
- de Sousa, Ronald 1990. *The Rationality of Emotion*. Cambridge (MA), London: The MIT Press

- Stevenson, Charles L. 1944. *Ethics and Language*. New Haven: Yale University Press
- Stratton, Joanna L. 1982. *Pioneer Women: Voices from the Kansas Frontier*. New York, etc.: Simon & Schuster
- Žagar, Mitja 1993. A Contribution to an "Ethnic Glossary". — *Razpravo in gradivo*, 28. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, pp. 155–169
- Wiggins, David 1991. *Needs, Values, Truth: Essays in the Philosophy of Value*. ("Aristotelian Society Series", vol. 6). 2nd ed. Oxford, Cambridge (MA): Blackwell
- Yoshino, Kosaku 1995. *Cultural Nationalism in Contemporary Japan: A Sociological Enquiry*. London, New York: Routledge

EERO LOONE (sünd. 1935) on filosoofiadoktor, Tartu Ülikooli praktilise filosoofia korraline professor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti sotsiaalteaduste arengustrateegia" (1994, nr 5, lk 1050–1064); järelsõna E. Gellneri raamatule "Rahvused ja rahvuslus" (1995, nr 3, lk 665–670) ning arvustusi.

KADI KREIS

FILOSOOFIA VÕIMUS JA VÕIMUTUS

Ülo Matjus

Vahetevahel päritakse — viimastel aegadel täiesti visa järjekindlusega — eesti filosoofia ja filosoofia ajaloo võimalikkuse järele. Säärased pärimised — ning need ei ole lihtsalt välja mõeldud, võimaldamaks hästi vastata hääle, hästi väljamõeldud pärimisele, vaid kirjasõnuti tõendatavad pärimised —, sääraseid pärimised ajendavadki mind vahetuimalt kõnelema filosoofia võimuse ja võimutuse üle. Nimelt pärides eesti filosoofia võimalikkuse järele, kiirustavad pärijad oma hääle pärimisele ise seda- või teistmoodi kostma, unustades seejuures täiesti küsimata, mis see filosoofia ise on, mida see filosoofia võib ja mida ei või suutmise ja mittesuutmise mõttes. Sest alles teatavad vastused nendele küsimustele võimaldavad seejärel teataval viisil vastata mitte ainult küsimusele eesti filosoofia võimalikkuse, s.t õieti *eesti* filosoofia *eestilisuse* järele, vaid ka küsimusele filosoofia võimalikkuse järele ülepea. Sest filosoofia on võimalik vaid midagi võides, midagi filosoofiale päristist võides.

Nagu üteldud, kiirustavad pärijad oma pärimistele, mis algul paistsid justkui teistele võimalikele kostjatele seatud olevat, samas ise kostma. See tähendab seda, et õigupoolest on neil pärijailkostjail oma tarvis selgesti ette teada, mis see on, see filosoofia. Ometi ei teki seepeale vaidlust, isegi mitte kahekõnelust filosoofia üle, millepärast ei puuduta need kostmised, mis selgesti eeldavad üht selget teadmist filosoofiast ülepea, neid, keda kostmised

Laiendatud variant ettekandest eesti teadlaste kongressil Tallinas 13. augustil 1996 (vt Matjus 1996). Autor tänab Tõnu Luike küsimast.

peaksid puudutama. Millepärast siis? Kui asja lähemalt uurida, erinevate küsimiste ja vastamiste üle järele mõtelda, siis ilmneb enamasti, et erinevad küsijad ja vastajad teavad seda, mis see on, see filosoofia, samuti erinevalt või isegi täiesti erinevalt. Ilmneb, et kõneldes justkui ühe ja sama asja üle, filosoofia üle, kõneldakse ometi eri asjust — vaatamata sellele, et neid asju ühe ja sama sõnaga filosoofiaks nimetatakse. Tekib kiuslik oletus, et kas ei peitu säärase ükskõiksuse ja tähelepanematuse taga see, et filosoofiast kõneldes ei riiva üks pärija ja kostja sellega ülepea mitte teise kõneleja, teise filosoofiast kõneleja filosoofiat. Et omasõnutsi filosoofiast kõneldes lihtsalt ei kohata üksteise filosoofiat, kõneldakse üksteisest mööda. Säärasel puhul lihtsalt ei teki tarvidust ei vaidluse ega isegi mitte kahekõneluse — moodsamalt, dialoogi järele. Aru saanult, et üks peab filosoofia all silmas aeda, teine aiaauku, ei teki kummalgi tarvidust üksteisele vastastikku midagi lisaks või vastu väita. — Tugevneb pigem see moodsam tarvidus ennast teostada, nimelt tarvidus ise hästi pärida ja sellele pärimisele ise hästi kosta. Ainult rumalad lähevad vaidlema, ainult et üks aia, teine aiaaugu üle, ise sellest aru saamata. Nõnda tekivad meil eesti keeli nende arusaamatute vahel arvatavalt filosoofilised kahekõnelused ja vaidlusedki, mis vahetult ajendatud näiteks sellest või teisest, samuti arvatavalt filosoofilisest tõlketeesest, — ning mis on seda “otsustavamad”, mida suurem on too arusaamatus. Missugune on selle žurnalistliku, arvatavalt filosoofilise tunglemise ja tormlemise tähendus filosoofiale, täpsemalt filosoofiale ülepea ja meil ja eesti keeli eriti, see tarvitseb järelemõtlemist.

Naasen pealkirjas märgitsetu juurde, selle juurde, mida siis sellelt *kindlakstegemata* filosoofialt nõutakse. Kõnelen probleemist, mis varem, eelmise võimu all, ei saanud tõusta ehtsa, s.t ette vastamata probleemina, ega saanud sellepärast ehtsal viisil küsitav olla. Ainult et siis kandis ette-vastamise eest hoolt too riik ise, nüüd võtavad selle teadlikult ja tahtlikult oma peale selle vaba riigi vabad, filosoofia pärast muretsevad alamad. Kõne all on filosoofia võimetus ja võimutus, mida ta võib ja mida ei või, mida suudab ja mida ei suuda.

Filosoofialt nõutakse, filosoofiat kutsutakse üles, *filosoofialt taotletakse mitmeti*. Millepärast siis? Kui järele mõtelda, siis selgub, et sellel veel *kindlakstegemata* filosoofialt

on aegade vältel olnud ühiskonnas eriline seisund, s.t kõigepealt ja igatahes teistsugune seisund kui näiteks teadustel. Nimetamisi ise ka teadus, ent ometi võõrastavalt isepäine teadus, *enfant terrible* teiste hulgas. Arusaadavalt kõneleb see seisund filosoofia teistsugusest loomusest kui teadustel. Väidetavasti "võimaldab" ja kutsub nüüd nimelt see teistsugune loomus ja sellest tulenev teistsugune seisund moodsa tehnika ja teaduse ajastul esile, s.t "provotseerib" taotlusi: et filosoofia oleks nii- või naasugune, et filosoofia võiks seda ja peaks toda, et filosoofia koguni taltuks.

Neid taotlusi võib üles lugeda rohkesti, kuid neid on võrdlemisi raske kuidagimoodi rühmitada, sest ositi nad kattuvad üksteisega ega ole "puhtad". Nimetan allpool nende rohketes taotlustes hulgast kolme, mis arvatavasti tähelepandavalt olemuslikud. Neis kõigis on midagi tuntavalt ühist, ühendavat, ent sellest hiljem. Reeglina pärinevad nad v ä l j a s t p o o l t f i l o s o o f i a t, s.t nn ühiskonna nimel esinejailt, kelleks võib olla filosoofia üle seatud õpetatud ametnik koosolekul või siis filosoofia "tarbija" ajalehe vee-
rul. Näiteks kuuldu, et:

1) filosoofia peab vastama teaduslikele nõuetele, teaduse nõuetele, filosoofia peab arenema nii, nagu areneb teadus, filosoofia peab lahendama üha uusi ja uusi ülesandeid. *Et cetera*. Seejuures on teaduse etaloniks *tänapäeva* teadus. — Omal ajal liigitati filosoofia kindlalt nn ühiskonnateaduste hulka, lähemas minevikus on filosoofiat uuesti tahtud üles sulatada sotsiaalteaduste tiiglis, püüdes teda sotsiaalteaduste fakulteedi nihutada, filosoofiale tahtakse rakendada "tulemuslikkuse" mõõtmisel — mis näib liiast olevat ka rahvuslike vaimuteaduste puhul — samu, väidetavasti rahvusvahelisi mõõdupuid, mida rakendatakse näiteks matemaatilisele loodusteadusele.

2) filosoofia peab toimima vahetult, peab aitama inimesel elada, peab seisma lähedal elule, filosoofia peab olema kasulik. *Et cetera*. — Omal ajal taheti filosoofidelt — vähemalt mõnedelt —, et nad kõikvõimalikel aladel ja kõikvõimalikel viisidel vahetult ideoloogilis-poliitiliselt nõustaksid kõrgemaid võime. Lootus ise ei ole tänapäeval sugugi surnud. See ilmneb näiteks esimesel pilgul täiesti süütus ootuses, et "praktiline filosoofia" (Aristotelese mõttes) — kui ta kord juba on "praktiline" — võtaks endale ja täidaks tarvilikke praktilisi ülesandeid. Niimoodi mõtleb mõni

“akadeemiline” ametnik. Seejuures mõistetakse *praktilist* sõnaraamatulikult kui “tegelikkust ja selle võimalusi arvestavat, kasulikkusest lähtuvat, asjalikku”. Teiselt poolt ootab surelik inimene uulitsalt filosoofi käest “tarvitamiskõlblikke” lahendusi nn suurtele ja lihtsatele probleemidele. Filosoofia pidavat aitama inimesel orienteeruda elus, pidavat õpetama elamise kunsti, nimelt seda, kuidas olla edukas ja õnnelik.

3) filosoofia peab ulatuma kõigini, toimima igas inimeses ja iga inimese kaudu, filosoofia peab olema kõigile arusaadav, rahvalik. *Et cetera*. — Omal ajal tähendas see näiteks nõuet, et iga kõrgkoolis õppijat tuli ka (marxistliku) filosoofia alal koolitada, vähemalt filosoofiast — nõnda arvati — pidi ta aru saama. Tänapäeval tähendab see jällegi seda, et igas endast vähegi lugupidavas ajalehes ja -kirjas peab filosoofia “sees” seisma. Kõnelemata sellest, et toimetaja ise võtab kätte ja toimetab filosoofilise artikli nõnda ümber, et see oleks “arusaadav” inimesele uulitsalt. Sellelsamal eesmärgil lisab omalt poolt pildidki.

Nagu alati igas seltskonnas, nii leidub ka filosoofide, s.t filosoofia-õpetajate ja -uurijate hulgas vähem või suurem osa neid, kes erksalt kuulavad “ühiskondlikke” üleskutseid ja nõudeid ning nendele toimekalt vastavad — **f i l o s o o f i a p o o l t**. Õieti on nad kohe ise juba ette mõtelnud niimoodi, nagu tarvis. Kui “ühiskond” nendega ometi täiesti rahule ei jää — ning reeglina ei jää, sest varem “kahjustatult” ei suuda nad mitte kunagi enam tõusta või laskuda täpselt sellele tasemele, mida neilt tahetakse —, siis korvavad vajavase väljastpoolt filosoofiat tulijad, võttes filosoofia asja ajamise oma kindlasse kätte. Nii et need taotlused, mis lähimas seoses küsimusega filosoofia võimuse ja võimutuse järele, leiavad vastamist nii filosoofia sees kui ka väljastpoolt, kuid filosoofia nime all.

Mõtleme selle vastamise üle mainitud kolmes suhtes uuesti järele.

Kõigepealt võib ütelda seda, et 19. ja 20. sajandil leiab rohkelt vastamist üleskutse filosoofia teaduslikkusele, selle teaduslikkuse nõue. Näited algavad positivistlikest taotlustest luua säärane filosoofia, mis teaduslikuna või koguni teadusena võtaks maha mittevastatavad, s.t teaduse viisil mittevastatavad küsimused, s.t päriselt filosoofilised küsimused. Hiljem järgneb marxistlik filosoofia

fia, mis samuti esitab ennast tänapäevani teaduslikuna, ehkki mitte teadusena. Uue sajandi algul nõuab filosoofiat "range teadusena" Edmund Husserl. Siis need koolkonnad, mis seavad filosoofilised küsimused ümber teisele, näiteks keele, seejuures omal viisil mõistetud keele tasemele, muutes nad keeleküsimusteks ning nimetades nendele vastamist mõnikord "täpseks" filosoofiaks. Sedasama võib ütelda nn semiootiliste taotluste kohta filosoofias. Üheks markantseks — ehkki marginaalseks — filosoofiasiseseks näiteks võiks olla "teaduslik materialism", mis nimetsi ühendab sõnaselgelt teaduslikkuse ja filosoofilisuse, ent liites selle nime alla siiski suhteliselt erinevaid suundi ja filosoofe. Kokkuvõtteks: teaduslikkuse taotlusi filosoofias iseloomustab filosoofiliste probleemide kui lahendamata välistamine filosoofiast või siis nende ümberõiendamine teaduslikeks, s.t lahendatavaks. Filosoofia — kui ta peab alles jääma — peab igatahes tulemuslik olema või tulemuslikuks saama, ükskõik mis viisil ja missuguse hinnaga.

Vastutulekuks filosoofia kasulikkuse taotlusele võib pidada pragmatistlikke suundi, mis kõigepealt tekkisid USAs. Alfred Koort pealkirjastas oma kaks asjakohast tutvustavat artiklit täpselt ja meeldejäädvalt: "Pragmatism — ameeriklaste maailmavaade" (Koort 1939a: 187; Koort 1939b: 238; vt ka: Koort 1996: 198 ja 213). Muide, A. Koort ise määras filosoofia "eseme" kindlaks "teoreetilise ja praktilise elu mõtestamisena", kuigi ta oli hiljem *sunnitud* seda seisukohta arvutama (vt Koort 1948). Sääraseks vastutulekuks võib pidada ka filosoofia filosoofiasisest ahendamist nn sotsiaalfilosoofiaks, edasi nn praktiliseks filosoofiaks, edasi moraalifilosoofiaks, edasi kogemuslikuks aruteluks moraaliprobleemide üle, pakkumaks üldlahendeid moodsa demokraatliku tsivilisatsiooni kütkeis vaevleva inimmaterjali tarvis. See "filosoofia" ja need "filosoofid" ulatavad käe inimesele uulitsalt, hakkavad nõustama. Kui filosoofiast peab midagi järele jääma, siis jääb järele osa pealkirjaga "eetika", viimastel aegadel kõige sagedamini "bioeetika". Ometi: kui needki filosoofid ei aita, siis haaratakse filosoofia järele kodanikualgatuse korras. Sest filosoofia paistab tõesti nõutav olevat, mitte ainult moes või *in*. Ühes ajakirja *Der Spiegel* läinud suve numbris kirjeldati seda värvikalt pealkirja all "Mõtlemise järelelõik". (Vt: Philosophie... 1996.) Saksamaal, ka Prantsusmaal, tekib arvukalt omaalgatus-

likke filosoofilisi ringe, mille etteotsa kutsutakse — veel kutsutakse! — filosoofiat õppinuid või koguni õpetanuid. Nagu “nimetud alkohoolikud” arutavad nad vastastikku oma eluküsimusi, toetudes seejuures — erinevalt noist — kohastele allikatele filosoofia ajaloost. Kõige lähemad on neile — nagu meilgi — muidugi moraaliprobleemid, filosoofia raskeskese kaldub selgesti arutlustesse selle üle, kas meil on “õigust” “ette kujundada” sündivat elu või peatada eostatud elu või muuta elukeskkonda või lasta inimesel surra või ülepea inimest surmata. Ja nii edasi, kõik need sündimise, elamise ja suremise küsimused. Siin nõuavad teadusedki vahetut filosoofilist kiirabi. Mainitud ringide kõrval levib ka filosoofiline “erapraxis”: eesmärgiks õpetada — raha eest — Epikoyrose najal mõnusalt elama või siis vähemalt mõnusalt surrema. Sokratese najal.

Tolle eelmainitud artikli peas on lausutud: “Filosoofia õitseb jälle — sealpool ülikoole igatahes.” Sellega on kinnitatud arvatava filosoofia kätte- ja arusaadavust igauhele ja kõigile. Kui “ülikoolides” ei ole suudetud sellele taotlusele vastata, siis sünnib vastamine “sealpool ülikoole”. Väljend, mis kõneleb. Filosoofid muutuvad žurnalistideks ja žurnalistid filosoofideks, võttes nn filosoofia-tegemise nende käest, kes sellega taotletaval viisil toime ei tule, oma kindlasse kätte. Kellegi oma asjaga, ka filosoofiaga toimetulemise ainsaks tõeliselt arvestatavaks kriteeriumiks on see, et selle kellegi üle pidevalt “kõneldakse”, s.t teda tsiteeritakse. Säärasel viisil nihkub oluline osa nn filosoofia-tegemisest mittefilosoofilistesse ajakirjadesse-ajalehtedessegi, eeskätt *Illustrierte*- ja ekspress-tüüpi nädalalehtedesse, aga ka suurtesse päevalehtedesse. Nende ilmumise sagedus tagab pideva “kõneldavuse”. Mida seal ei ole, seda ei olegi olemas. Niimoodi muutub filosoofia “arusaadavaks” ja jõuab ühtlasi kõigini. Filosoofia muutub meie elu koostisosaks. Jõudsalt toetab Euroopa raamatulett, millelt leiame *comics*’ina filosoofia ajaloo või siis Paul Stratherni seeria, mille näiteks võiksid olla “Kant 90 minutiga” või “Nietzsche 90 minutiga”. Ammust aega seisab bestsellerite reas norralase Jostein Gaarderi “romaan” “Sofie maailm”, mis vahendab lastele filosoofia ajalugu. Et Martin Heideggeri ja Hans-Georg Gadameri õpilane Walter Schulz, üks nimekamaid elavaist saksa filosoofest, nõnda lausub: “...mul ei tarvitse olla armukade selle võrd-

lemisi idiootliku filosoofia-romaani "Sofie maailm" edule." (vt: SPIEGEL-Gespräch... 1996: 178), see ei tähenda midagi. Kõnel-dakse Jostein Gaarderist ega mitte Walter Schulzist. Kõnelnud on *Kultuurilehti* (vt Pervik 1995) ning siin ei ole midagi imes-tada, kui hääd tuttavad küsivad, millepärast ei ole Tartu Ülikooli filosoofia osakond "Sofie maailma" veel eesti keelde "lasknud" tõlkida. Ei ole tõesti "lasknud", ent kuuldavasti on "Sofie" hetkel juba eesti keelde tõlgitud ja peatselt ilmumas. Ega ole midagi imestada, sest rohkete "eri"-filosoofiate, näiteks spetsiaalse fe-ministliku filosoofia kõrval arendatakse moodsas Euroopas juba aastaid ka "lastefilosoofiat". Filosoofia peab jõudma algkooli, lasteaeda ja -sõimegi. Ning kui Eesti ei lähe Euroopasse, tuleb Euroopa Eestisse. On juba kohal. — Katsed filosoofiat *popu-lus'*ele ette mängida, s.t populariseerida, ei saa kunagi olla täiesti uued. Filosoofia-ajaloolased teavad nn populaarfilosoofiat ja po-pulaarfilosoofe. Viimased — nn wolffiaanid — püüdsid 18. sa-jandil teha "kodanike-maailmale", s.t mitte-filosoofidele arusaadavaks valgustusfilosoofilisi õpetusi, eriti Christian Wolffi oma. Äärmusis mindi niikaugele, et pidada peaaegu moraalijutlusi ini-mese õndsuse edendamiseks. Muide, rõhutatult peeti silmas "lu-gevat naisterahvaste-publikut". Hiljem ulatub filosoofia igapäev ja kõigini ühel teiselgi viisil: kui 19. sajandi veerul oli ilmunud nn elufilosoofia, siis oli peaaegu et vältimatu, et filosoofia hakkas seejärel "elulähedasemaks" saama selle elu "osade" filosoofiain-na. Ilmuvad kõikvõimalikud jahi-, spordi-, tantsu-, moe-, raha-, äri-, arvuti- ja muud säärased filosoofiad. Tänapäeval saavutab iga "asi" omanimelise filosoofia. Ühelt poolt "pühitseb" see "as-ja", teiselt poolt muutub filosoofia ise kuidagi ootamatult kätte-ja arusaadavaks, *lähedaseks*. — Muide, Jaan Kangilaski on üht vastutulekut filosoofia kätte- ja arusaadavuse ootusele täpselt mär-gitsenud, võttes Bertrand Russelli esseevalimiku (Tallinn, 1994) arvustuse kokku pealkirjaga "Filosoofia igamehele" (Kangilas-ki 1995). Sedasama kordab Ülo Tonts, arvustades toda valimiku pealkirja all: "Filosoof kirjutab arusaadavas keeles ja mee-les" (Tonts 1995).

Kirjeldatut silmas pidades jõuan jällegi oma esialgse küsimus-seadeni: mida võib ja mida ei või filosoofia, milles õieti seisab filosoofia võimus ja võimutus? Suudab filosoofia filosoofiana kõi-

ke? Ilmselt peaks enne seda, kui kõik need taotlused ja kõik need taotlustele vastamised asja-, s.t filosoofiakohaseks tunnistada — et siis tõesti asjatundlikult nimelt filosoofiat edendada, peaks enne seda püüdma, vähemalt püüdma ütelda, mis see on, see filosoofia. Õigupoolest peaks seda püüdma iga nimetsi filosoofia-tegija, kes mõnele üleskutsele või nõudele vastamas. Kui filosoofia-tegija on sõnastanud oma ettekujutuse filosoofia loomusest, siis võin ka mina, näiteks nõustudes sellega, et filosoofia on tõepoolest *säärase* loomuga, näiteks veel edasi nõustuda sellega, et filosoofia peab vastama taotleja taotlustele või et ta võib ja suudab seda, ent ei pea, või väita — vastupidiselt —, et nimelt *sääraseloomulisena* ei pea ta püüdmagi vastata nondele taotlustele, sest ei või ega suuda seda. Seesama kahekõnelus on säärasena võimalik ka ettekujutuste osalise, suurema või vähema ühtelangevuse korral, “ühisosa” korral. Arvatavasti ei hakata vaidlema siis, kui “ühisosa” on tähtsusetu või ülepea puudub. — Muidugi on ilmne see, et millegi taotlemine filosoofialt eeldab juba taotlusele vastavat ettekujutust filosoofia loomusest. Ehk teisiti üteldult: ühed ja samad üleskutsed ja nõuded, mis filosoofiale esitatakse ja millele ka vastatakse, peidavad üht ja sama ettekujutust filosoofiast, filosoofia loomusest. Nii et vaevalt tekib ühe ja sama ettekujutuse puhul tarvidust laskuda kahekõnelusse või vaidlusse selle üle, mida filosoofia peab ja mida ta ei pea. Varjatult valitseb siin suur üksmeel. Seda tõendab kõige filosoofiaks nimetatute tegelik vaatlus.

Ometi peaks “afitseeritud” filosoofia-tegija selgitama oma ettekujutust filosoofia loomusest. Kõigepealt mitte omadele ega ka mitte ilmselt teisiti mõtlejaile filosoofias, vaid kõigepealt neile, kes filosoofialt midagi ootavad ja loodavad, midagi taotlevad, seistes ise v ä l j a s p o o l , s e a l p o o l kõiki filosoofiaid. Muidugi paistab olevat tarvilik selgitada ka seda, mida peab keegi silmas, kui ta filosoofiast kõneldes, seda piiritledes kõneleb näiteks teaduslikkusest ja teadusest, edasi ka täppisteadusest, edasi loogikast ja loogilisest, matemaatikast ja matemaatilisest. Jne. Need on tarvilikud ülesanded, mis eeldavad lahendusi, mis eri kõnelejail ei tarvitse samuti ühte langeda, nii et see muudab pildi veel keerukamaks. Vahest selgineks siis mõnel määral, et nii mõnedki iseendast mõistetavad nõudmised, millele vastamist filosoofialt oodatakse-loodetakse, ei ole sugugi nii iseendast, selle ise endast,

filosoofiast endast mõistetavad, vaid on millestki muust, õieti milleltki muult, mitte filosoofialt mõistetud ega puutu filosoofiasse. Kuid see sõltub siis filosoofia loomusest.

Milles see seisab?

Vaadakem tagasi filosoofia algupärase, tehes seda Martin Heideggeri jäilil täiesti kokkuvõtlikult (vt Heidegger 1972: 12–15).

Filosoofia tekkis teatava vastasseisu, koguni riiu teel. Nimelt väitis filosoofia-eelne mõtlemine enne Sokratest Herakleitose sõnutsi, et ἐν πάντα, mis tähendab, et üks (on) kõik, Herakleitosele oli see σοφόν, σοφόν'i esialgne mõte. σοφόν tähendab midagi imestusväärset, seda tõendavad vanakreeka sõnaraamatudki (Vt *Benselers...* 1981: 721). See, et ainuline olemine ilmub ehk paistab välja kõiges olevas ehk kõige olevana, pani muistseid kreeklasi imestama. Olev olemine oli imestusväärseim. Ent kreeklasedki pidid selle imestusväärseima imestusväärsest säästma ja päästma oma kreeka sofistide haarde eest, sest noil, kelledest meile on tuntuimad Antiphon, Gorgias, Kritias, Prodikos, Protagoras, Thrasymachos, oli kõige kohta igäiue jaoks kohe arusaadav seletus varnast või varrukast võtta, see toodigi turule. Sellega "kaotatud" sofistid ka imestusväärseima imestusväärseuse.

Edasi võiks ütelda, et mõned asusid siiski selle imestusväärseima suunas, σοφόν'i suunas teele, et seda päästa. Nad püüdesid σοφόν'i ehk ἐν πάντα ehk ühe kõiges ehk oleva olemise kui imestusväärseima poole ja järele. Alles siis, alles selle püüdlamisena, selle küsimisena tekkis filosoofia, sai nonde mõnede mõtlemisest filosoofia. See tähendab näiteks seda, et Herakleitos ja Parmenides ei olnud veel "filosoofid". — Sest nad olid suuremad mõtlejad, kuid kuidugi mitte kvantitatiivses mõttes, vaid ühes teises: nad olid kuuldavõtvaimad, nad võtsid kuulda λόγος't, selle imestusväärseimat, ἐν πάντα't sellena, mis see oli, tarvitsemata selle poole püüelda, tarvitsemata küsida ja vastata. Sofistide poolt "ettevalmistatud" sammu "filosoofia" poole astusid alles Sokrates ja Platon.

Nõnda võib ütelda, et filosoofia tähendab tagasiastutust imestusväärseima eest, eemaleastutust, ning nüüd juba sealt tagant, eemalt selle imestusväärseima poole püüdlamist. See viimane on filosoofia.

Viitega tolele püüdlemisele viidati ühtlasi filosoofia olulisele erinevusele teadustest, mis teatavasti on loomu poolest esemestavad. See tähendab, et igal teadusel on vastavasti oma ese: eesleiduv ja eestleitav olev, oma *positum*, mis laenab teadusele mitte ainult positsiooni — meie ajastu on ka *teaduse* ajastu! —, vaid ka positiivsuse, sellelt edasi tulemuslikkuse, selle efektse efektiivsuse. Teaduse karakteri määrab see ja säärane esemelisus. Muidugi püüdleb ka teadus, näiteks nn oma tõde taotledes, ent teda ei määra mitte see püüdlemine, vaid too eestleitud *positum*, mida ta esemestab. Ja kuna säärane saavutab tarvilikke teaduslikke tulemusi nimelt ainult säärasel viisil, s.t kunatise *positum*'i poolt positiivselt ette- ja eestpoolt määratult, siis võib teadust oma päristiselt loomult tõepoolest esemestavaks pidada. Filosoofia püüdleb, nagu üteldud, ent täiesti teisiti, sest see, mille poole ta püüdleb, ei ole too *positum*, mis teadusel ette ja eestpoolt käes. Pigem on see — kui tagasi mõelda — midagi “kaotatud”, ent ometi mitte kunagi too *positum*. Lühidalt üteldes ei ole filosoofia positiivne ega esemesta — vähemalt mainitud mõttes. See ei tähenda, nagu ei võetaks filosoofia teaduslikkuse “iseendast” mõistetaval eeldusel visalt ette katseid täpsemalt määratleda filosoofia objekti või eset (ainet). Meile on see tuttavam marxistlikust filosoofiast. Kuid σοφόν, oleva olemine ei ole eesleiduv ja eestleitav *positum*, ei ole teaduslikuks uurimiseks kohane objekt või ese (aine). Kui ta oleks seda, siis saavutaks arenev filosoofia meile pidevalt uusi tulemusi, mis varasemaid ületavaina lükkaksid omakorda noid pidevalt teaduse ajaloo muuseumi — nii, nagu see teaduses sünnibki. Aga filosoofias on Platon ja Aristoteles tänapäeval vähemalt niisama elavad kui Descartes ja Leibniz, kui Kant ja Hegel, kui Friedrich Nietzsche. Filosoofia “tulemused” ei ületa ega tühista varasemat. See tähendab, et ilmselt ei ole filosoofia oma loomu poolest “positiivselt” objektiveeriv või esemestav, filosoofia loomus seisab selles püüdlemises. Filosoofia on olemise poole püüdlemine. See, et ta püüdlemiseks jääb, see oleneb püüdlemise karakterist. Filosoofia on filosoferimine ise — filosoofia sees filosoofia tarvis, filosoofia enda sees filosoofia enda tarvis olemine. Üteldut ei peaks käsitama kui “võimu tahte” avaldumist filosoofias. Filosoofia “tahab” vahetult ennast, ent ennast ainult säärase filosoofiana, mis “tahab” olemist, täpsemini — avada olemist. Filosoofia “ulatub välja”,

oleva olemise poole. Samamoodi ei tarvitse *l'art pour l'art*'is midagi mahatehtavat leiduda: kõik oleneb sellest, mida esitatakse ja mida mõistetakse kunstina. Filosoofia on üks neid loodumisi, mis ainuliselt olemuslik inimesele, mis püsivalt määramas inimese olemist, s.t olemas-olemist, ent mis vahetult ja tuntavalt puudutab vaid väheseid. Tõsi on nüüd see, et "...tänapäeval püsib ja kasvab oht, et teaduslik-tehniline mõtteviis laieneb elu kõigile aladele. Selle kaudu tugevneb võlts näivus, nagu oleks kogu mõtlemine ja kõnelemine objektiveeriv." (Heidegger 1994: 1941.) Tehnilis-stsientistlik keelekäsitus "...tahab kogu mõtlemist ja kõnelemist, ka seda filosoofia oma tuua tehnilis-loogiliselt konstrueeritava märgisüsteemi käsuvõimu alla, s.t kindlaks määrata teaduse instrumendina." (Heidegger 1994: 1936.) Seda kinnitavadki katsed filosoofiale objekti või eset (ainet) muretseda, mis oleks kohane teaduslikuks historiliseks uurimiseks. —

Jällegi algusse tõmbudes: eelnevast peaks välja paistma, et kas ja mida filosoofia võib ja ei või suutmise mõttes oma loomu poolest. Filosoofia loomus tähendab püüdlemist imestusväärsema poole, mille juures kunagi oldi, oleva olemise poole, s.t säärast vastamist küsimisele, mis jääb alati uuesti küsitavaks vastamiseks, s.t püüdlemiseks. Filosoofia on alati teel ja jääb alati teele, s.t on alati küsimas ja jääb alati küsima, s.t ei suuda kunagi anda lõplikke ja uuesti küsitamatuid vastuseid — ehkki iga tõeline filosoof arvab seda suutvat, sellega õieti filosoofia sees püsideski, et ei mõista filosoofia loomust. — Siinkohal peaks rõhutama seda, et kogu see arutus filosoofia loomuse üle lähtub, nagu viidatud, Martin Heideggeri ettekandest "Mis see on, see filosoofia?" (1955). Ent teatavasti sõnastas ta 1964. aastal teisegi asjakohase ettekande, millel pealkirjaks "Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne". Seda silmas pidades võib tekkida arusaadav küsimus, et kas need filosoofia vaatlused eri vaatepunktidest — üks "algusest", teine "lõpust" — omavahel mitte vastuollu ei lähe. Paistab, et ei lähe. Sisuliselt tõendab seda näiteks väide: "Filosoofia kui metafüüsika asi on oleva olemine, selle olemasolevus substanttsiaalsuse ja subjektiivsuse kujul." (Heidegger 1988: 1084.) Teiselt poolt tõendab seda ka see, et M. Heidegger avaldas ettekannet "Mis see on, see filosoofia?" edaspidigi ja jätkuvalt muutmata kujul — 6. väljaanne surma-aastal 1976. See ettekanne oli

esialgseks kutseks mõelda järele filosoofia üle: et filosoofiat ei peetaks endastmõistetavalt selleks, milleks teda endastmõistetavalt peetakse. "Filosoofia lõpp..." süvendas varasemat käsitlust mõõtnatult. Vahest tõendavadki need filosoofiale esitatavad taotlused, nagu ka vastutulekud, mis siin kõne all, seda, et filosoofiaga läheb nii, nagu M. Heidegger seda "Filosoofia lõpus..." ette ütelnud: "Filosoofia saab empiiriliseks teaduseks inimesest, kõigest, mis võib inimese tarvis saada järeleproovitavaks esemeks ta tehnikale..." Või: "Oma koha on ta [filosoofia — Ü. M.] leidnud ühiskondlikult tegutseva inimkonna teaduslikkuses." (Heidegger 1988: 1082.) Veel: siin ei ole tahetud *võidelda* sellega, mis tänapäeval filosoofiaga loodumas — see ei ole inimese võimuses. On tahetud seda vaid tähele panna ja mõista, viidates ühtlasi sellele, et kõik see — eespool kirjeldatugi —, mis karakteriseerib filosoofia lõppu "täieliku lõpetuse" [*Vollendung*] mõttes, kuulub filosoofiasse, ent võiks mitte varjutada filosoofia ajaloolist algupära, selle vallakuurdumist — ning mõistmist. Mõistmine võib olla meie, inimeste võimuses. —

Üteldud oli siis kaht asja: 1) filosoofial on oma loomus: püüelda imestusväärseima, oleva olemise poole küsides-vastates, ent lõplikult vastamata, s.t seda imestusväärseimat überpöörduvalt, mittedisfistlikult ja mitte-sofie'likult ette hoides, kaitstes, päästes, 2) seda tehes hoiab, kaitseb, päästab, s.t teostab filosoofia isennast filosoofiana.

Filosoofial on oma loomus omis piires, oma võimuse ja oma võimutus.

Sellest järelduvad ka selgesti mitte-vastutulelikud vastused algul sõnastatud taotlustele filosoofia suhtes.

Filosoofia ei ole teadus. Filosoofia ei allu teaduste arenemise seaduspärale, kui väga seda ei taheta ega nõutagi. Filosoofiale ei saa seada igal aastal ja igaks aastaks "uusülesandeid", taotledes progressiivsemaid lahendusi. Teatavas mõttes on filosoofia ajakohatu.

Filosoofia ei ole kasulik. Filosoofia ei aita inimestel ei elada ega õnnelikumalt elada, filosoofia ei suuda vahetult nõustada mitte kedagi. Filosoofia ei suuda nüüdses maailmaseisundis esile kutsuda ühtki vahetut muutust.

Filosoofia ei ole kõigi asi. Vahetult puutub filosoofia vaid vähestesse. Kõigi asi ei ole filosoofia ei selles mõttes, et ta oleks "tehtav" kelle poolt tahes, ega ka selles mõttes, et ta oleks igapähele mõistetav. Võimaks olla kõigi asi, tarvitseksid "kõik" vahetut tõmmet oleva olemisele, imestusväärseimale.

See vastutulematus ei rahulda moodsa maailma inimest ei väljaspool ega seespool filosoofiat. Kui filosoofia filosoofiana ei vasta moodsa maailma taotlustele, siis tuleb teda "muuta". Väljaspool distsipliinilis-kutselist filosoofiat muudetakse ta ideoloogilise tagapõhjaga praktiliseks kõlblusõpetuseks ja veel enamaks. Filosoofia muudetakse "elamise-juhatajaks", filosoofiliseks raamatuks muudetakse "häda- ja abiraamat". Kindlameelselt liigitab eesti rahvusbibliograafia filosoofia alla isegi kõikvõimaliku "astroloogilise abi". Seestpoolt muudetakse filosoofia teadusliku tagapõhjaga akadeemiliseks sofistiks, mis teab õigeid vastuseid, nagu muistegi. Nonde kohe algul sõnastatud taotluste ja nende vastutulemistele üle järele mõeldes näeme, et kõne all on filosoofia t u l e m u s l i k k u s . Nimelt nõuab moodsa tehnikaga ajastu meilt kõigilt kindlat tulemuslikkust. — Ent kas siis filosoofial ei leidu tulemusi? Kindlasti leidub. Need, keda nimetatakse filosoofeks, need mõtlevad, kõnelevad, kannavad ette, vaidlevad, panevad kirja, avaldavad omi artikleid ja raamatuid, veel tõlgitsevad ja tõlgivad nad teisi omasuguseid, nii muistseid kui ka hilisemaid ja tänaseid. Filosoofia on kindlasti tulemuslik, ent kui pidada filosoofiat silmas filosoofiana, siis peab ütleva, et see on säärane tulemuslikkus, mis tarvilikuna jääb filosoofiasse endasse, kuulub filosoofiale endale. Vahest peaks ütleva, et filosoofia tulemuslikkuseks on o l e m u s l i k k u s — ning see ei ole pelk sõnamäng. Sellega loodub filosoofia. See on tulemuslikkus, millega ei ole ega saagi olla midagi suurt peale hakata väljaspool filosoofiat. Kui sellega on kellelgi midagi peale hakata, siis veab see pealehakkamine need vähesed pealehakkajad filosoofiasse. Kui sellega on midagi vahetult peale hakata väljaspool filosoofiat, siis ei kuulu see pealehakkamine enam filosoofia loodumisse, siis ei ole see enam filosoofia. Filosoofia ei saa väljaspool filosoofiat vahetult kasulikult toimida, ehtsalt "vahetult" ja "kasulikult" toimib ta ainult endas endana. Selleski seisab filosoofia võimetus ja võimutus. Filosoofiat võib — nagu näiteks

kunsti ja rohket muudki — kasutada mujal ja muuks otstarbeks, mida teatavasti rohkesti tehaksegi, kuid seal ja siis ei ole ta enam *filosoofiana*. Sellele vaatamata, et sõnast *filosoofia* kiivalt kinni hoitakse, — sest see sõna lummab. Ei hoita mitte ainult kinni, vaid, ümberpöörduvalt, nagu nägime, tahetakse sellega pühitseda üha uusi alasid, koguni noid, mida ei ole kunagi varem filosoofiaks nimetatud. “Filosoofia on menu,” kõlab täpselt ja ka siin üteldut kokkuvõtvalt moesõna, mille sügavust ütleja vahest ise ei taibanudki. (Vt Pervik 1995.) Ent: “...kus filosoofia moeks muutub, seal ei ole kas tegelikku filosoofiat või seda tõlgitsetakse väärtalt ja kasutatakse mingisugustel talle võõrastel eesmärkidel ära päevatarviduste jaoks.” (Heidegger 1996: 25.)

Kui filosoofiaga ei ole nüüd tõesti midagi peale hakata, siis jääb meid ometi jälitama küsimine: millele pärast ja milleks siis see filosoofia? Selle täielikum mõistmine oleneb rohkemast, näiteks vastusest küsimusele, kes on inimene. Siin peaks piisama Martin Heideggeri vastuküsimusest: “...kas — kui *meil* ei ole filosoofiaga juba midagi peale hakata — ei hakka filosoofia lõpuks midagi mitte *meiega* peale...” (Heidegger 1996: 29.) Vahetult puutub filosoofia, nagu üteldud, vähestesse. Missugustesse vähestesse? Kõigepealt filosoofidesse endisse. Ning veel missugustesse vähestesse? “Nendesse loovalt muutvatesse, ümberseadvatesse. Alles vahendatult ja ei kunagi juhitavail ringteil avaldab ta laiuti toimet, et viimaks millalgi — ja siis algupärase filosoofiana ammu unustatult — alla langeda olemasolemise endastmõistetavusse.” (Heidegger 1996: 27.) Filosoofia on meile tulemuslik nende väheste suurte, nende loovalt muutvate, ümberseadvate, näiteks luuletajate ja riigirajajate kaudu vahendatult. Siis võib filosoofia kohta ütelda niimoodi: “Mis filosoofia seevastu olla võib ja olema peab oma olemuse poolest, see on: selle mõõtu- ja järkuseadva teadmise teede ja vaatekauguste mõtlejalik avamine, milles ja millelt rahvas mõistab oma olemasolemist ajaloolis-vaimses maailmas ning selle täide viib, too teadmine, mis õhutab ja ähvardab ja sunnib tagant kogu küsimist ja hindamist.” (Heidegger 1996: 27.) — Ent on’s see tulemuslikkus siis moodsa tehnika ajastut *rahuldav* tulemuslikkus? Filosoofia säärast võimust käsitab ajastu filosoofia “võimutusena”.

Viimaks võib muidugi väita seda, et see filosoofia võimutus filosoofiana vastata, vastu tulla nondele täpsetele üleskutsetele ja nõuetele, mis algusest peale kõne all, ei tulene sugugi mitte filosoofia arvatavalt "ahtast" loomusest, vaid hoopis vaimu võimutumisest ülepea, sellest, et vaim (vaimsus) võimutub uuemal ajal ka ise-endä väärtõlgenduste teel, mis esineb vähemalt neljal omavahel seotud viisil. Asjasse lähemalt laskumata olgu üteldud, et vaim tõlgendab ennast vääriti 1) intelligentsina, 2) tööriistana, 3) kultuurina, 4) toredus- ja kujundusesemena. (Vt Heidegger 1996: 66–71.) Muide, kas ei salli riikki vaimu (vaimsust) üksnes toredus- ja kujundusesemena, mis lihtsalt aitab "disainida" riiki, seda riiki, mis hoiab samas kiivalt kokku rahvusteaduste ja eesti ülikooli, oma raamatukogude ja oma muuseumide pealt? — Mõistagi jätaavad vaimu väärtõlgendused, mis ise väljendavad vaid moodsa tehnika loomust — seadestut — ning millel pole võimalust peatuda, oma reljeefse jälje ka filosoofiale kui vaimsele: filosoofiagi kui intelligents, kui tööriist, kui kultuur, kui toredus- ja kujunduse, ent ometigi peab ütleva: kui vaim ka ei võimutuks — ning filosoofiagi eelkirjeldatud tähenduses —, ka siis ei võiks filosoofia suutmise mõttes vastata ehk vastu tulla nondele kõneldud taotlustele. See ei ole filosoofia võimuses, filosoofia on ses suhtes võimutu *niikaua*, kui ta tahab filosoofiaks jääda. Filosoofia see võimutus on filosoofia sellelt loomuselt. See tähendab, et kõik vastutulekud säärasele taotlustele, tulgu nad filosoofide või žurnalistide seltsist, rebivad filosoofialt ehtsa filosoofilisuse, ükskõik, kuidas noid filosoofialagedaid konjunktsioone seejärel ka ei nimetataks. Isegi filosoofiaks.

Kõige viimaks jääb üle veel küsida, kuhu või millesse kuulub *see* kõnelus filosoofia loomust silmas pidades. Näiteks filosoofiasse endasse? Filosoofiateadusse? Metafilosoofiasse? — Ilmselt ei kuulu see filosoofiasse, sest siin kõneldi filosoofiast, filosoofia üle, ning peale selle — nagu vihjatud — ei kohta filosoofia ennast filosoofiana, ei tea oma loomust. See ei ole ka filosoofiateadus, sest siin ei uuritud filosoofiat teadusliku uurimise viisil, mida võib näiteks tarvitada filosoofia-ajalooteaduses mõne allika autentsust kindlaks tehes. Teadusena peaks filosoofiateadus filosoofia esemestama, ent kui ta seda teeb, siis ei ole see ese enam filosoofia. *Filosoofiana on filosoofia teisiti*. Pigem oli siin rohkem tegemist

mõtlemise ja järelemõtlemisega filosoofia üle kui filosoofia teadmisega, pigem mõteldi siin ja mõteldi järele rohkem selle üle, mida see filosoofia ei ole ega või suutmise mõttes, kui selle üle, mida ta on ja võib suutmise mõttes. Teaduse jaoks oli "positiivsus" liiga vähene, liiatigi on nn filosoofiateaduse päristine võimalikkus ülimalt küsitav, tarvitseb vaid mõelda mõnele tegelikule teadusele, näiteks masinateadusele, mullateadusele. Mida võib teadus filosoofiast teada, kui filosoofia isegi ei tea. — Edasi ei olnud see ka filosoofia filosoofia ega metafiloofia, sest mis tahes meta-käsitlus jääb oma loomu poolest määratuks sellest samast, millest ta "üle" läheb. Nõnda jääb näiteks metafüüsika tahes-tahmata "füüsikaks".

Vahest oli see üks neid mõtlemisi, mis filosoofia sarnaselt samuti, ent *täiesti* ajakohatu.

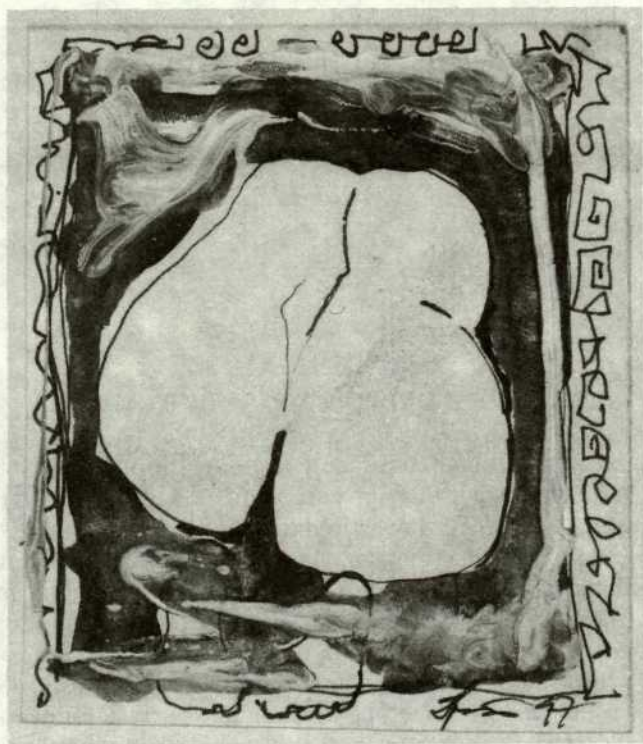
Kirjandus

- Bensellers griechisch-deutsches Wörterbuch*. 1981. Bearbeitet von Adolf Kaegi. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie
- Heidegger, Martin 1972. *Was ist das — die Philosophie?* Pfullingen: Günther Neske
- Heidegger, Martin 1988. Filosoofia lõpp ja mõtlemise ülesanne. — *Looming*, nr 8, lk 1081–1088
- Heidegger, Martin 1994. Fenomenoloogia ja teoloogia. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1915–1943
- Heidegger, Martin 1996. *Sissejuhatus metafüüsikasse*. Tartu: Ilmamaa
- Kangilaski, Jaan 1995. Filosoofia igamehele. — *Vikerkaar*, nr 1, lk 95–96
- Koort, Alfred 1939a. Pragmatism — ameeriklaste maailmavaade. I. William James. — *Akadeemia*, nr 3, lk 187–197
- Koort, Alfred 1939b. Pragmatism — ameeriklaste maailmavaade. II. John Dewey. — *Akadeemia*, nr 4, lk 238–248
- Koort, Alfred 1948. Minevikust ja tänapäevast. — *Rahva Hää*, 29. aug.
- Koort, Alfred 1996. *Inimese meetod*. Tartu: Ilmamaa
- Matjus, Ülo 1996. Filosoofia võimus ja võimutus. — *Eesti teadlaste kongress 11.–15. augustini 1996. a Tallinnas. Ettekannete kokkuvõtte*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 44

Filosoofia võimused ja võimutus

- Pervik, Aino 1995. Filosoofia on menu. — *Kultuurileht*, nr 6, 10. veebr, lk 16
- Philosophie: Nachsommer des Denkens. 1996. — *Der Spiegel*, Nr. 26, 24. Juni, S. 176–177
- SPIEGEL - Gespräch: "Gelassenheit ist eine Pflicht". Der Philosoph Walter Schulz über sein Lebenswerk, den Tod und berühmte Kollegen. 1996. — *Der Spiegel*, Nr. 26, 24. Juni, S. 178–181
- Tonts, Ülo 1995. Filosoof kirjutab arusaadavas keeles ja meeles. — *Hommikuleht*, 11. jaan.

ÜLO MATJUS (sünd. 1942), TÜ filosoofia ajaloo korraline professor. Tõlkinud *Akadeemiasse* Martin Heideggeri raadiokõneluse "Loov maastik: Miks me jääme provintsi?" (nr 2, 1989, lk 293–296); ettekanded "Küsimus tehnika järele" (nr 6, 1989, lk 1195–1222) ning "Fenomenoloogia ja teoloogia" (nr 9, 1994, lk 1915–1943); samuti "*Spiegel*'i kõneluse Martin Heideggeriga" (nr 5, 1992, lk 942–968); Edmund Husserli "Pariisi ettekanded" (nr 7, 1993, lk 1389–1424) ja Ernst Jünger'i esse "Totaalne Mobiliseering" (nr 4, 1995, lk 701–728). Avaldanud saatesõnad "Tehnika järele küsimise järel: Martin Heidegger tõlkimisest" (nr 6, 1989, lk 1222–1227) ja "Joachim Ritter" (nr 5, 1996, lk 994); artiklid "Kõik suur seisab tormis: Lisandusi *Spiegel*'i kõnelusele Martin Heideggeriga" (nr 6, 1992, lk 1246–1268); "Edmund Husserl Descartes'i teil" (nr 8, 1993, lk 1571–1603) ja "Ernst Jünger'i "seikluslik süda"" (nr 5, 1995, lk 958–988); väidelnud pealkirjade all "See üks vastus" (nr 5, 1992, lk 1104–1108) ja "Tundmata otsustavus" (nr 11, 1993, lk 2440–2447).

KADI KREIS

HOIAKULOOGIKA

Anto Unt

1. SISSEJUHATUS: PROBLEEM DISJUNKTIIVSE LUBAMISEGA

Pikka aega olen olnud arvamisel nagu vist nii mõnedki, et loogika sai lõpliku sõnastuse juba Aristoteelse aegadel. Et muidugi on uusajal formalismi kõvasti edasi arendatud, mis on aga rohkem selleks hea, et ka rumalamad inimesed keerulisemaid arutlusi jälgida saaksid. See tähendab, et kui võtta mõni Platoni mõttekäik (näiteks: "Kui Sokrates ei usu, et surres läheb ta jumalate juurde, siis toimib ta valesti, kui pole surma vastu. Kui Sokrates seda usub, siis ei toimi ta valesti, kui pole surma vastu. Seega ta kas usub, et surres läheb ta jumalate juurde, ja ei toimi valesti, kui pole surma vastu, või ta ei usu seda ja toimib valesti, kui pole surma vastu."), siis targematele inimestele on niigi selge, et tegemist on õige järelduskeemiga (nad saavad aru, et sõna "seega" kasutamine on õigustatud), aga samale arusaamisele võivad jõuda ka vähem targad (näiteks mina), kui nad need laused formaliseerituna kirja panevad ning lausearvutuse reegleid kasutavad.¹ Muidugi ei ole loogika areng, eriti viimasel sajandil, piirdunud lausearvutusega; aga minu aasta-paari tagune üllatus on seotud just nimelt avastusega, et teatud juhtudel ei saa ma aru ka sellest, milliste reeglite järgi mõnikord teisenevad igapäevased laused,

¹Toodud näite korral piisab, kui veenduda, et kehtib $(\sim U \rightarrow T) \& (U \rightarrow \sim T) \equiv (U \& \sim T) \vee (\sim U \& T)$, kus U tähistab väidet "Sokrates usub, et surres läheb ta jumalate juurde" ja T väidet "Sokrates toimib valesti, kui pole surma vastu". (Näide pärineb Tõnu Tamme loogikakursusest, kuhu see on võetud dialoogist *Phaidon*.)

mis sisaldavad sõnu “või”, “ja” ning “ei”.² Kõige ilmekamaks näiteks on siin disjunktiivne lubamine (loa, mitte lubaduse andmise mõttes), mille üle on viimastel aastakümnetel ka trükisõnas arutletud³: kui mulle öeldakse, et ma võin avada ukse või akna, ja ma avan ukse, siis olen ma kindel, et olen toiminud nii nagu lubatud. Kui tähistame lubamisoperaatori P -ga (sõnast *permission* või *permissio* — kumba keelt keegi eelistab), siis väljendab seda arusaamist implikatsioon

$$(1) \quad P(a \vee b) \rightarrow P(a).$$

Esimeseks küsimuseks võiks nüüd olla niisuguse implikatsiooni päritolu. Sest disjunktiivsete väidete puhul kehtib ju vastassuunaline implikatsioon ($a \rightarrow a \vee b$, s.t kui a , siis a või b) ja ka lubamisele mõneti sarnase võimalikkuse operaatori \diamond jaoks kehtib traditsioonilises modaalses loogikas just $\diamond a \rightarrow \diamond(a \vee b)$ (kui on võimalik, et a , siis on võimalik, et a või b), mitte aga (1) analoog. Kuid mitte see pole peamine mure, sest võiks ju ka lihtsalt postuleerida, et lubamise operaatori korral aksioom (1) lihtsalt kehtib ja kõik. Standardses deontilises loogikas kehtib aga aksioom⁴:

$$(2) \quad (a \equiv b) \rightarrow (P(a) \equiv P(b)),$$

mis ütleb, et kui kaks väidet on ekvivalentsed, siis on ekvivalentsed ka neile vastavad lubatavused. Kuna mis tahes a ja b korral $a \equiv (a \& b) \vee (a \& \sim b)$, siis võimaldab reegel (2) meil muu hulgas kirja panna ka järgmise seose:

²Seda avastust ei teinud ma iseseisvalt, vaid Madis Kõivu suunamisel; avaldan talle siinkohal tänu niihästi esialgse tõuke kui ka pärasiste mõjutuste eest, mis on tähendanud nii innustavaid kui ka kainesitavaid märkusi — mõlemad on osutunud tarvilikuks (ja võivad osutada tarvilikuks ka edaspidi).

³Lubamise, käskimise ja keelamisega tegelevat loogikavaldkonda nimetatakse sel puhul **deontiliseks loogikaks**, mille standardsest kujust annab hea ülevaate Føllesdal, Hilpinen 1971. Disjunktiivse lubamisega seotud paradoksi kohta võib lugeda artiklist Hilpinen 1982.

⁴G. H. von Wright (von Wright 1957) nimetas seost (2) ekstensionaalsuse reegliks.

$$(3) P(a) \equiv P((a \& b) \vee (a \& \sim b)).$$

Kui me nüüd selle ekvivalentsuse paremale poolele rakendame lubamise omadust (1), mis ütleb, et disjunktiivse lubamise korral on lubatud ka kumbki disjunkti eraldi võetuna, saame tulemuseks

$$(4) P(a) \rightarrow P(a \& b),$$

ja selle peale on küll põhjust kohkuda: tähendab ju (4), et kui mingigi asi on lubatud, siis koos temaga on alati lubatud ka *mis tahes* muu asi.

Jätan igatihe enda otsustada, kui süütu *a* ja kui jubeda *b* abil ta soovib implikatsiooni (4) endale ette kujutada. Ja loodetavasti nõustuvad kõik väitega, et (4) ei saa mingil juhul õige järeldusskeem olla.⁵ (Vastasel korral võiks karta, et mitte keegi ei söandaks kunagi kellelegi millekski luba anda.) Kuna aga (4) on vahetu järeldus (1) ja (2) kooskehtimisest, siis tuleks meil (4) vältimiseks kas (1) või (2) vääraks tunnistada — muidugi kui me ei võta omaks seisukohta, et tavalises keeles ei kehtigi mingit loogikat, nii et siin lihtsalt ei ole mõistlik järjekindlusega üle pakkuda. See võimalus võib küll ülearu kapitulantlik tunduda, kuid paraku ähvardavad (1) või (2) hülgamine samasuguse tulemusega: kui ei kehti (1), millest inimesed alailma lähtuvad, siis tähendab see ju seda, et harilikus keeles pole mingit loogikat. Teisest küljest tundub ka (3) olevat igati mõistlik seos: kui lubatud tegude seas on *a*, siis peab ju lubatud tegude seas olema ka kas '*a* ja *b*' või '*a* ja mitte-*b*'.⁶

Pärast mõningat järelemõtlemist tuleb tunnistada, et loomuliku keele loogilisel analüüsil tuleb seda laadi ummikuid päris tihti

⁵Olen kohanud ka teistsugust arvamust: (4) võiks väljendada lihtsalt tõiika, et ainult ühte asja korraga ei saagi lubada, sest mis tahes asja lubades lubatakse alati ka lubatu tagajärgi. Paraku ei osuta miski selles implikatsioonis, et *b* peaks mingil viisil *a*-ga seotud olema (tagajärje käsitlemine loogiliste vahenditega on üldse problemaatiline); nagu juba rõhutatud, võib *b* olla *mis tahes* asi.

⁶Iseäranis peaks olema selge, et tegemist ei ole mingi hägusloogika probleemiga, kus *b* ja mitte-*b* vahel võimutseb veel ebamäärane ulatusega määramatus. Vaadeldav probleem ilmneb juba tavalises kahevalentses loogikas, millega ma oma käsitluses ka piirdun.

ette; isegi nii tihti, et on alust mõningaid väljapääsuvõimalusi standardseks nimetada — näiteks ideed sel puhul keelest varjatud kahemõttelisust otsida. Niisiis võiks küsida: milles seisneb antud juhul kahemõttelisus? Ja miks need kaks mõtet omavahel kokku ei sobi?

Reegli (2) analoog kehtib traditsioonilises modaalses loogikas ja seega võime öelda, et mingis mõttes on selle tähendus meile tuttav. Seevastu, nagu juba mainitud, on implikatsiooni (1) päritolu mõnevõrra ähmane. Meie eesmärk võiks siis olla seda päritolu täpsustada, lootes selle käigus saada ühtlasi aimu, miks (1) ja (2) omavahel kokku ei sobi. Loomulikult ei looda ma kohe täieliku teooriani jõuda, piirdun siin üksnes püüdega esialgseid ideid sõnastada. Aga enne kui asuda implikatsiooni (1) põhjendamata, küsigem, milline on üldse see valdkond, kus seda laadi järeldusmalle pruugitakse.

2. VALDKOND, KUS KASUTATAKSE LOOGIKAT, MILLES VÕIKS KEHTIDA IMPLIKATSIOON (1)

Väljendiga “*Sinu* loogika järgi tuleb välja, et...” avaldatakse enamasti kahtlust mingi arutelu pädevuse kohta. Siin ilmneb arusaam, et loogika on ebaisikuline ja kui keegi mingeid isiklikke järeldusskeeme juurutab, siis küllap ta eksib. Analoogilist umbusku võiks sünnitada väide, et lubamise korral tähendab sõna “või” midagi muud kui tavaliselt — seisneb jü loogiliste konstantide mõte just nende universaalsuses, nende **mitte**-sõltumises konkreetsest kasutamishuhust. Seepärast küsigem alustuseks, kas seost (1) sisaldava loogika kasutusala ei võiks laiem olla.

Kui lubamises on nähtud võimalikkuse analoogi, siis niisuguse käsitluse korral on paratamatuse analoogiks käskimine (või kohustamine).⁷ Kui ka kohustuse korral disjunktsiooni vastu huvi tunda, siis nii värvikat paradoksi kui lubamise korral me ei leia; aga midagi häirivat on ka siin. Näiteks kui mulle öeldakse, et ma olen kohustatud tegema *a* või *b* (sooritama inglise või saksa keele

⁷Paratamatu, et *p*’ on ekvivalentne väljendiga ‘ei ole võimalik, et mitte-*p*’. Analoogiliselt, ‘kohustuslik, et *p*’ on ekvivalentne väljendiga ‘ei ole lubatud, et mitte-*p*’.

eksami), siis olen ma kindel, et olen oma kohustuse täitnud, kui ma teen ükskõik kumma teo, kas ainult a või ainult b . Ent kuidas peaks see kajastuma deontilises loogikas? *Modaalsest* loogikast me midagi analoogilist ei leia: kui on teada, et 'paratamatult a või b ', siis a ega b kohta eraldi ei järeldu siit midagi.⁸

Sellega oleme jõudnud käesoleva kirjutise esimese ideeni: miks näha deontilise loogika analoogina modaalselt loogikat, kui disjunktiiivsele kohustusele sarnane nähtus leiab aset hoopis disjunktiiivsete uskumuste ja soovimiste-tahtmistega korral? Sest öeldes 'ma usun, et a või b ' ütlen ma, et pean võimalikuks nii a -d kui ka b -d; ja öeldes 'ma tahan a -d või b -d' ütlen ma, et aktsepteerin oma soovide rahuldamisena nii a -d kui ka b -d.⁹ Niisiis katsume järgnevalt vaadelda neid kolme koos, nimetades neid ühiselt hoiakuks ja tähistades vastavat operaatorit tähega A (sõnast *attitude*). Nagu nägime disjunktiiivse hoiaku analüüsil, on igal hoiakul oma paariline¹⁰; esitan hoiakud koos oma paarilisega järgmise tabelina:

⁸Sellele osutab vahetult modaalloogika(te) aksiom $\Box a \rightarrow \Box(a \vee b)$: kui selle konsekvendist saaks järeldada midagi b kohta, siis kehtiks see järeldus mis tahes b jaoks; mis sünnitaks (4)-laadseid paradokse.

⁹Analüütilises filosoofias on kombeks uskumust [*belief*] ja soovi/tahtmist [*desire*] hõlmata terminiga "propositsionaalne hoiak" [*propositional attitude*]. (Siit pärineb ka kirjutise pealkiri.) Propositsionaalsete hoiakutega seotud loogilisi probleeme on uuritud küllap põhjalikumalt kui deontilist loogikat, kusjuures siin pakuvad huvi hoopis teistsugused küsimused. Kui ma järgnevas hoiakuid ja deontikat koos vaatlen, siis ei taha ma sellega sugugi nende valdkondade spetsiifikat kahtluse alla seada. Ma väidan üksnes, et nende juures võib näha ka midagi ühist, ja katsun seejärel täpsustada, milles see ühine seisneb.

¹⁰Kohmakavõitu väljendit "paariline" kasutatakse siin seepärast, et siin pole võimalik konkreetsema tähendusega sõna "duaalne"; viimase kasutamine peaks tähendama seda, et paarilisi saab ühesuguse eeskirja abil teineteise kaudu esitatada (nagu näiteks paratamatust ja võimalikust). Kui mu järgnev käsitus peaks õige olema, siis siin vaadeldavate A ja A' vahel niisugune sümmeetriline suhe puudub.

Hoiak Ap	Hoiaku Ap paari-line $A'p$	Tõeväärtuslik hinnang p -ga seotud hoiakule (T_p)
Usun, et p	Pean võimalikuks, et p	p -ga seotud uskumus vastab tõele
Soovin, et p	Aktsepteerin soovitava, et p	p -ga seotud soov on rahuldatud
Kohustus, et p	Kohustuse p täidetud	p -ga seotud kohustus on täidetud

Siia tabelile on lisatud veel kolmas veerg, kus on kirjas tõeväärtuslik hinnang hoiakule, mida olen tähistanud T_p -ga. Just selle täiendava tõeväärtusliku suuruse abil loodan ma hoiakuloogikat niimoodi määratleda, et osutub võimalikuks selgitada (muu hulgas ka) disjunktiivse hoiaku tähendust.

3. Hoiakute semantiline interpretatsioon

Mingi spetsiifilise loogika esitamise kõige soliidsemaks viisiks on alustada sobivate aksiomide väljapakumisest. Niisuguse lähenemisviisi eeliseks on see, et ei ole tarvis end siduda mingi konkreetse interpretatsiooniga, mistõttu on võimalik saavutada käsitluse suurem abstraktsus. Sel juhul keskendub loogika tuletusreeglitele ja niisugust käsitlust nimetatakse süntaktiliseks. Süntaktiline lähenemisviis võimaldab hoiduda tülikatest metafüüsilistest küsimustest nagu: mis laadi asjade olemasolu me tunnis-tame?

Kui meil on aga tegemist kahemõttelise olukorraga (nagu kahtlustame), siis ei pruugi sobivate aksiomide väljavalimine olla sugugi kerge ülesanne: me ei pruugi aimata, kust kahe mõtte

vaheline piir läheb. Seepärast ma loobun sobivate aksiomide äraarvamisest (ehkki olen seda omaette üritanud) ja asun kohe semantilise interpretatsiooni juurde, mis loogikas ei tähenda midagi muud kui opereerimist tõeväärtustega. Üheks tõeväärtuse kandjaks on seejuures propositsioon p , millele hoiak Ap on suunatud.¹¹ (Tegemist on lihtsustusega, mille rakendatavuspiirid on ebamäärased.) Aga lisaks on tarvis veel teist sorti tõeväärtust, milles kajastuks antud hoiaku spetsiifika, ja selleks ongi tõeväärtuslik hinnang hoiakule, nii nagu tabelis kirjas.

Pärast neid selgitusi paneme kirja järgmised definitsioonivalemid (tegemist on selle kirjutise teise ja ka viimase ideega — ülejäänud on vaid selgitused siia juurde):

- (D1) $\diamond_p p =_{def} p \rightarrow T_p$
 (D2) $\Box p =_{def} \sim p \rightarrow \sim T$
 (D3) $A'p =_{def} \diamond_p p$
 (D4) $Ap =_{def} \diamond_p p \ \& \ \Box p$
 (D4') $Ap =_{def} p \equiv T_p$

Neid valemeid kommenteerima asudes tuleks kõigepealt põhjendada indeksi $_p$ kasutamist. Tõtt öelda meeldiks need valemid mulle palju rohkem, kui siin õnnestuks ilma indeksiteta hakka-ma saada, aga kahjuks pole see võimalik. Vaatame definitsioone (D1) ja (D3). Võttes hoiakuks uskumise, võiks neid koos lugeda nii: kui ma pean võimalikuks, et p , ja kui p osutub tõeseks, siis minu p -ga seotud uskumus on tõene. Just p -ga seotud uskumus ja mitte minu uskumustesüsteem tervikuna (viimast tähistaks ilma indeksita T). Küll võib aga indeksi ära jätta siis, kui tegemist on mitte- T_p -ga — ühe uskumuse vääraks tunnistamine tähendab terve uskumussüsteemi vääraks tunnistamist. (Viimane väide tähendab uskumuste süsteemi tõlgendamist üksikuskumuste konjunktsioonina. Võimalus vastuoluliste uskumuste koosinemiseks jääb sel

¹¹Siinkohal oleks täpsem eristada p kaht tüüpi tõeväärtust, olenevalt sellest, kas hoiak on pidev või perfektne (ajavormi, mitte täiuslikkuse mõttes). Kui tähistada t_p -ga ajahetke, mil hinnatakse propositsiooni tõesust, ja t_a -ga ajahetke, mil hinnatakse hoiaku tõesust, siis oleks ' p ' täpsem lugemine järgmine: perfektse hoiaku korral ' $\exists t_p (t_p < t_a) \ \& \ p$ ' ning pideva hoiaku korral ' $\forall t_p (t_p = t_a) \rightarrow p$ '. Kuivõrd ma ei näe, et see vahetegemine mõjutaks käesolevas kirjutises vaadeldavate probleemide käsitlust, siis rohkem ma sellel ei peatu.

juhul muidugi vaatluse alt välja. Kui soovida ka nende käsitlemist, tuleks indekseerida ka operaator \square .) Deontilise loogika korral, kus mitte-T-ks on kohustuste mittetäitmine (või keelatu sooritamine), võib selle asemel rääkida ka “karistamisest” (just nii nagu seda tehaksegi) ja pääseda sel kombel tülikast indekseerimisest. Kuid ma kahtlen, kas ainuüksi “karistamise” abil on võimalik deontika täielikku semantikat esitada.

Asume nüüd oma valemite selgitamise juurde ja alustame definitsioonist (D4), mis võib esmapilgul liigagi triviaalne näida. Ütleb see ju lihtsalt järgmist (kui hoiakut eksemplariseerida tahtmisena): ‘ma tahan, et p ’ tähendab definitsiooni kohaselt ‘kui p , siis on mu (see) tahtmine täidetud, ja kui mitte- p , siis mu tahtmised ei ole täidetud’. Siiski võiks selle definitsiooni endastmõistetavust ka tema eeliseks lugeda: kui definitsioon oleks komplitseeritum, siis võiks ju igaüks vastu vaielda, et tema oma hoiakuid küll nii keerulisel viisil ei määratle. Aga mis siis ikkagi on selle definitsiooni (taga)mõte? See ilmneb kohe, kui vaadelda hoiakut, mis on suunatud disjunktiivsele propositsioonile $p = q \vee r$; lähtudes definitsioonivalemist ja kasutades üksnes tavalist lausearvutust, leiame sel puhul:

$$(5) \quad A(q \vee r) \equiv \diamond_p q \ \& \ \diamond_p r \ \& \ \square(q \vee r).$$

Ja siin sisaldub täpselt see, millest oli juttu punktis 2 seoses disjunktiivse hoiaku tähendusega: ‘ma usun, et q või r ’ implitseerib ‘ma pean võimalikuks, et q ’ ja ‘ma pean võimalikuks, et r ’. Aga lisaks punktis 2 juba öeldule on valemist (5) näha ka see, milline väide tuleb neile kahele “võimalikuks pidamisele” lisada selleks, et implikatsiooni asemel saaks rääkida ekvivalentsist; lisatavat väidet $\square(q \vee r)$ võiks lugeda näiteks nii: ‘kui ei ole tõi, et q või r , siis mu uskumus, et q või r , on väär’. Kui me aga prooviksime disjunktiivse hoiaku tähendust puhtintuitiivselt selgitada, siis võiksime kergesti jõuda umbes niisuguse tulemuseni: “‘Ma usun, et q või r ’ tähendab seda, et ‘ma pean võimalikuks q -d’ ja ‘ma pean võimalikuks r -i’ ja... ‘ma usun, et q või r ’”. See, mille pooldest see viimane ‘uskumine’ erineb esimesest ‘uskumisest’ saab aga selgeks definitsioonist (D4) — esimesel puhul on tegemist loogilise ekvivalentsi ehk bikonditsionaaliga, teisel juhul ühe seda ekvivalentsi moodustava konditsionaali ehk implikatsiooniga.

Soov seletada disjunktiivse hoiaku tähendust on olnud senise käsitluse peamiseks taotluseks. Nüüd tuleb kontrollida ka seda, ega leitud seletus muudel puhkudel liiga absurdseid tulemusi ei anna. Vaatame siis kõigepealt hoiakut, mis on suunatud konjunktsioonile $p = q \& r$:

$$(6) \quad A(q \& r) \equiv \Box q \& \Box r \& \Diamond_p(q \& r).$$

Valem (6) pole küll ehk nii sisukas kui valem (5), aga ei saa ka öelda, et siin midagi valesti oleks. Huvitavama tulemuse saame aga siis, kui vaatleme hoiakut, mis on suunatud implikatsioonile $p = q \rightarrow r \equiv \sim q \vee r$:

$$(7) \quad A(q \rightarrow r) \equiv \Diamond_p \sim q \& \Diamond_p r \& \Box(q \rightarrow r).$$

Ma nimelt väidaksin, et valem (7) lähendab implikatsiooni samumukese võrra loomuliku keele tingimuslikule 'kui..., siis' lausele: öeldes '(ma usun, et) kui q , siis r ' ütlen ma, vastavalt valemile (7), ka seda, et 'ma pean võimalikuks, et mitte- q ' ja 'ma pean võimalikuks, et r '. See, et tavaline 'kui..., siis' lause sisaldab endas ka veel tingimust $\Diamond_p \sim q$, on minu meelest eriti ilmne eesti keeles, kus sõna "kui" võib samas positsioonis väljendada nii tingimuslikkust kui ka ajamäärust. Ja tingimuslikkust väljendab ta üksnes siis, kui on täidetud tingimus $\Diamond_p \sim q$ (ma pean võimalikuks, et mitte- q). Selles veendumiseks võrrelge näiteks lauseid 'kui homme hommikul päike tõuseb, siis läheme kalale' ja 'kui homme hommikul päike paistab, siis läheme kalale'.

Kuidas on aga lood eitusega? Moodustatakse ju loomulikus keeles "uskumise" ja "tahtmise" korral eitus mõnevõrra iseäralikul viisil. Näiteks lause 'ma ei usu, et p ' ei tähenda mitte sedasama, mis 'mul puudub uskumus, et p ': esimene on pigem ekvivalentne lausega 'ma usun, et mitte- p '. Analoogiliselt eelnevaga, 'ma ei taha, et p ' tähendab pigem 'ma tahan, et mitte- p '. (Kohustamise tarvis eesti keeles analoogiline sõna puudub, küll käituvad aga just sel kombel inglise keele modaalsed verbid *must*, *should* ja *ought to*.) Kas mu definitsioonivalemid kajastavad seda? Vahetu lausearvutus annab:

$$(8) \quad \sim A p = \sim p \equiv T_p$$

ja

$$(9) \quad A \sim p = \sim p \equiv T_{\sim p}$$

Seega võib väita, et *kui* kehtib seos

$$(10) \quad T_p = T_{\sim p},$$

siis kehtib hoiaku eituse jaoks valem

$$(11) \quad \sim A p \equiv A \sim p,$$

mis annab täpselt edasi "ei usu" ja "ei taha" tähendust.

Mida tähendab seos (10)? Ei midagi rohkemat kui seda, et mitte-*p*-ga seotud hoiak on määratud samadel tingimustel kui *p*-ga seotud hoiak. Kui aga võrrelda eituse moodustamist ühelt poolt sõnapaari puhul {'uskuma', 'tahtma'} ja teiselt poolt {'arvama', 'soovima'} puhul, siis jääb mulje, et esimene sõnapaar tunnistab seost (10) tingimusteta (sest kehtib (11)), teine sõnapaar jätab selle küsimuse aga lahtiseks: öeldes 'ma ei arva, et *p*', ei pea ma samal ajal arvama, et mitte-*p*, mul võib lihtsalt *p* kohta üldse igasugune arvamus puududa. Analoogiliselt väljendab 'ma ei soovi' pigem soovi puudumist kui vastupidist soovi. Millisele loogikale allub siis sõnapaar {'arvama', 'soovima'}? Kahtlustan, et üks võimalik vastus oleks: silmakirjalikule loogikale. Selle kahtlustuse selgitamiseks võrdleme hoiakuloogikat tavalise modaalloogikaga.

4. HOIAKULOOGIKA VÕRDLUS MODAALLOOGIKAGA, UNUSTAMATA DEONTIKAT

Rääkides hoiakutega seoses "semantilisesest interpretatsioonist", oli tegemist laenuga modaalloogikast, kus semantiline interpretatsioon tähendab (veidi lihtsustatult) seda, et lauset 'on võimalik, et *p*' tõlgendatakse lausena 'leidub võimalik maailm, kus *p*'. Muidugi on niisugusel tõlgendusel mõte üksnes siis, kui "võimaliku maailma" määratlemisel tullakse toime ilma "võimalikkuse" mõistet appi võtmata. See temaatika puudutab huvitavaid ja sisulisi küsimusi, hetkel tekitab mulle aga raskusi hoopis formaalsem probleem: terminite valik hoiakuloogika ja modaalloogika erinevuse kirjeldamisel. Mul on nimelt kiusatus nimetada hoiakuloogikat intensionaalseks ja modaalloogikat ekstensionaalseks, tavaliselt on aga kombeks ka modaalloogikat intensionaalseks nimetada.

See komme on seotud asjaoluga, et kui tavalise predikaatarvutuse interpretatsioonis rahuldavad n -kohalist predikaati teatud hulk objekti n -ikuid (mida nimetatakse selle predikaadi ekstensiooniks), siis modaalses loogikas lisandub neile n -le (piltlikult öeldes käegakatsutavale) objektile $(n + 1)$ -sena "võimalik maailm", mis hoopis teist tõugu entiteedina motiveerib saadud $(n + 1)$ -iku nimetamist predikaadi "intensiooniks". Võimalus eristada modaalses loogikas predikaadi ekstensiooni tema intensioonist ongi ajendanud modaalloogika nimetamist intensionaalseks (Hughes, Cresswell 1996, märkus 3, lk 255).

Kui ma tunnen siinkohal vajadust tavapärase sõnakasutusega vastuollu minna, siis lähtun arusaamast, et "ekstensioon" osutab iseseisvalt (minust sõltumatult) eksisteerivatele entiteetidele. Kas "võimalik maailm" niisuguste entiteetide hulka kuulub või mitte, selles osas lahknevad arvamused teravalt. Nii võiks tunduda, et modaalloogika paigutamine intensionaalse või ekstensionaalse loogika alla oleneb loogika interpretatsioonist. Viimane võimalus oleks muidugi veider, mistõttu ka võimalike maailmade realistid on leppinud modaalloogika nimetamisega intensionaalseks. (Sisimas ei tohiks nad sellega küll rahul olla.) Kuna olen nõus, et loogika kuuluvus ühte või teise kategooriasse ei tohiks oleneda tema interpretatsioonist, siis arvangi, et siin peaks kasutama mingit tuletusreeglitega seotud kriteeriumit. Ja esialgse lahendusena pakuksin välja järgmised kaks reeglit.

1. Kui mingile ekstensionaalsele loogikale lisada operaator X , mille jaoks kehtib aksioom $X(a) \rightarrow X(a \vee b)$, siis jääb loogika ekstensionaalseks.
2. Kui mingile ekstensionaalsele loogikale lisada operaator X , mille korral $X(a \vee b)$ kehtivus võimaldab teha mingeid järeldusi ka nii a kui b jaoks eraldi, siis on tulemuseks intensionaalne loogika.

Need reeglid ei sõltu loogika konkreetsest interpretatsioonist, aga muidugi on nad motiveeritud mis tahes mõeldava interpretatsiooni poolt: ma suudan kujutleda, et mul on alust väita $X(a \vee b)$, ilma et mul oleks midagi öelda a või b kohta eraldi, ainult siis, kui ma omistan interpreteeritud sümbolitele iseseisva eksistentsi. Tulles tagasi modaalloogika juurde: ma väidan, et modaalloogika jaoks

on võimalikkused päriselt olemas ja et see asjaolu ei sõltu sellest, mida keegi arvab võimalikest maailmadest.

Just selles suhtes vastandubki modaalloogikale hoiakuloogika: kalduvuse asemel tunnistada võimalikkuste iseseisvat eksistentsi leiame siit valmisoleku anda hinnang ettetulevatele olukordadele. Modaalloogika seisukohalt on olemas võimalikkused ja me kogeme ühte neist. Ja "võimatu" tähendab seda, et vastavat võimalikkust ei eksisteeri. Hoiakuloogikas me kogeme kõigepealt midagi ja seejärel anname sellele hinnangu; ning hinnanguks võib olla ka "võimatu" — hoiakuloogikas tähendab see vaid mõne uskumuse vääraks osutumist. Samasuguse erinevuse võib sõnastada ka tahtmise korral: hoiakuloogika seisukohalt me mitte ei vali välja üht olukorda aktsepteeritavate olukordade hulgast, vaid oleme valmis hindama iga ettetuleva olukorra aktsepteeritavust.

Kui nüüd taas meenutada sõnapaari {'arvan', 'soovin'}, siis näeme, et nende sõnade käitumises ilmneb mõlemale loogikale omaseid jooni — disjunktsiooni puhul käituvad nad nii, nagu oleks tegemist hoiakuga, eituse puhul (võivad käituda ka) nii, nagu oleks tegemist ekstensionaalse loogikaga (s.t nagu oleks soovidel ja arvamustel subjektist sõltumatu eksistents). Kui ma neid sõnu silmakirjalikuks klassifitseerin, siis lähtun oletusest, et nende õige koht on hoiakute hulgas, kus nad ei erineks vastavalt uskumisest ja tahtmisest. Kui aga juhtub, et ma soovin (tahan?) jätta silmakirjalikku muljet, nagu poleks mul omaenda soovide ja arvamustega mingit pistmist, siis on seda sobiv teha sõnade abil, mille eitus moodustatakse ekstensionaalse loogika reeglite järgi.

Kuhu kuulub aga deontiline loogika? Siiamaani proovisin "kohustust" käsitleda sama malli järgi kui "uskumist" ja "tahtmist"; nüüd võiksin seda põhjendada sellega, et peab ju olema võimalus hinnata, kas inimene on käitunud lubatud viisil, mis määrabki ära deontika kuulumise hoiakuloogikasse. Paraku tuleb tunnistada, et kohustuste taotlus kuuluda ekstensionaalse loogika sfääri on samuti õigustatud: kohustustele saab omistada subjektiivilise eksistentsi. Kui nii, siis on põhjendatud kohustuste ja lubamiste käitumine kord ühe, kord teise reeglistiku järgi, mispuhul paradokside esinemine on loomulik. Kahe loogika olemasolu ära nähes me vaid oskame paradokse paremini analüüsida. Näide, mida analüüsida, on meil juba olemas: see on esimeses punktis

saadud paradoksaalne tulemus (4). Niisiis vaatame nüüd, kuhu kuuluvad implikatsioonini (4) viinud eeldused. Ja näeme, et seos (1) kuulub hoiakuloogikasse, seos (2) aga ekstensionaalsesse loogikasse. Seos (1) kuulub loogikasse, mis võimaldab küsimust "kas ma käitun lubatuga kooskõllaliselt?", seos (2) aga küsimust "misesugused lubatavad olukorrad on olemas?". Kumbagi küsimisviisi ei õnnestu vältida, alusetu on vaid nende läbisegi kasutamine. Ja kui loogikaid eraldi kasutada, siis ei teki mingeid paradokse: hoiakuloogikas ei kehti (2), sest puudub võimalus jõuda \diamond_a juurest $\diamond_{a \& b}$ juurde¹²; ja üheski ekstensionaalses loogikas ei kehti niisugust seost nagu (1).

Kirjandus

- Føllestad, Dagfinn, Risto Hilpinen 1971. Deontic Logic: an Introduction. — *Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings*. Ed. by R. Hilpinen. Dordrecht: Reidel Publishing Company, pp. 1–35
- Hilpinen, Risto 1982. Disjunctive Permissions and Conditionals with Disjunctive Antecedents. — *Intensional Logic: Theory and Applications*. ("Acta Philosophica Fennica", Vol. 35), pp. 175–194
- Hughes, G. E., M. J. Cresswell 1968. *A New Introduction to Modal Logic*. London, New York: Routledge
- von Wright, Georg Henrik 1957. Deontic Logic. — *His Logical Studies*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 58–74. [Esmakordselt ilmunud 1951]

ANTO UNT (sünd. 1955), lõpetanud TRÜ füüsikuna, füüsika-matemaatikakandidaat (1990). Alates 1995 TÜ filosoofia osakonna magistrand. Akadeemias avaldanud arvustuse U. Uusi raamatule *Blindness of Modern Science* (1995, nr 8, lk 1753–1757) ning tõlkeid.

¹²Järelduses (4) esineva $P(a \& b)$ asemel saame seega $\diamond_a(a \& b)$, kust ei tulene b lubatavus; see tähendab lihtsalt seda, et a kohta antud luba ei ütle mitte midagi b kohta.

KADI KREIS

TARTU ASTROFÜÜSIK WILHELM ANDERSON

Piret Kuusk, Indrek Martinson

Tartu Ülikooli loengute ja praktiliste tööde kava 1940. aasta I poolaastaks annab teada, et tol ajal töötas matemaatika-loodusteaduskonnas astronoomia ja astrofüüsika alal kolm inimest: korraline professor Taavet Rootsmäe (*canđ. math.*), astronoom-observaator Ernst Öpik (*dr. phil. nat.*, Eesti TA liige) ja dotsent Wilhelm Anderson (*dr. phil. nat.*). Taavet Rootsmäe ja Ernst Öpiku elu ja tegevust on aeg-ajalt ikka meenutatud, kuid Wilhelm Anderson on tänapäeva Eestis samahästi kui tundmatu¹.

1. ELULUGU

Eesti Ajaloo Arhiivis, kus on hoiul Tartu Ülikooli arhiiv, seisab ka Wilhelm Andersoni isiklik toimik (EAA, f 2100, n 2, s 22).

Seda lehitsedes leiame tema omakäelise *curriculum vitae*, kirjutatud lisana 21. aprillil 1934 esitatud habilitatsioonivaldusele:

“Olen sündinud Minskis 1880. a., kus mu isa oli gümnaasiumi õpetajaks.

1894. a. nimetati isa Kaasani ülikooli professoriks (soome-ugri keelte alal), ja me kolisime sinna ümber.

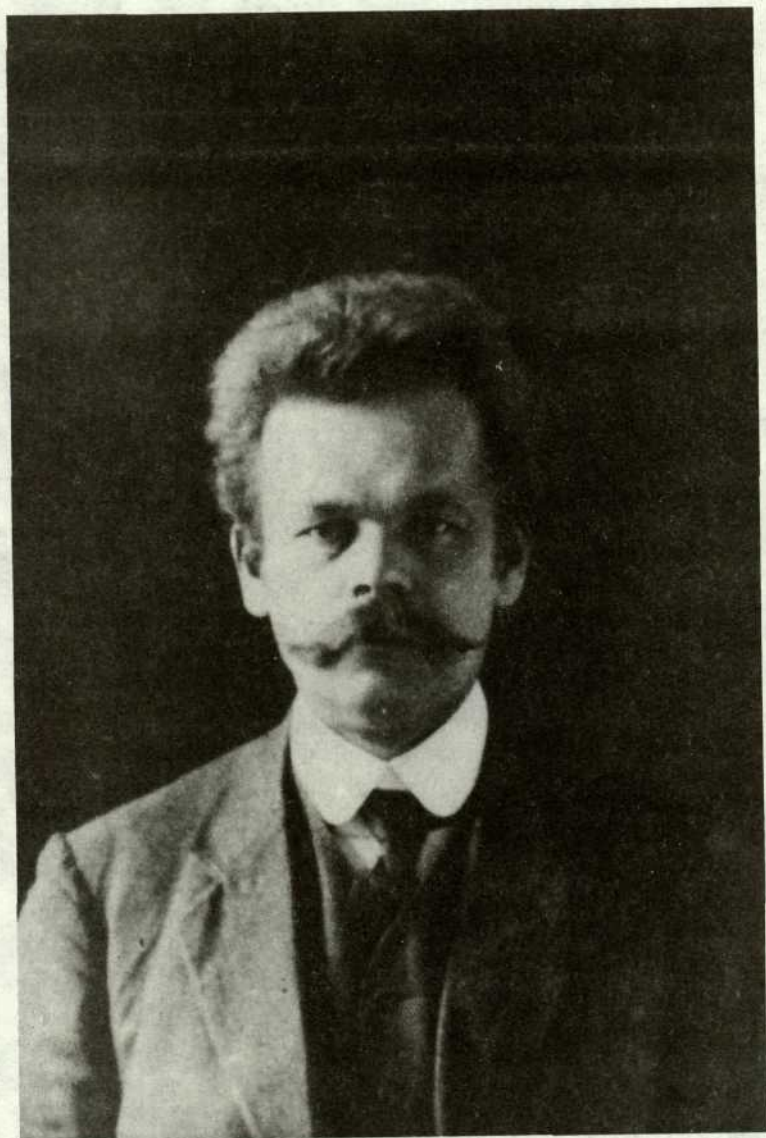
1905. a. suri mu isa.

1909. a. lõpetasin Kaasani ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna (mat. osakonna).

1910.–1918. a. olin Samaaras keskkooli õpetajaks.

¹Täpsemat teavet Wilhelm Andersoni teadusideede ja -publikatsioonide kohta võib füüsikahuviline lugeja saada Eesti Füüsika Seltsi 1994. a. aastaraamatust (Kuusk, Martinson 1995).

Piret Kuusk, Indrek Martinson

WILHELM ANDERSON

1918.–1920. a. olin Minskis tehnikumi õpetajaks.

1920. a. kolisime ümber Tartusse.

1923. a. sain Tartu ülikooli astronoomia magistriks. Magistritöö “Über die Existenzmöglichkeit von kosmischen Staube in der Sonnenkorona” (Z. f. Phys. Bd. 28, 299–324, 1924).

1927. a. sain kätte *dr. phil. nat.* diplomi. Doktori väitekirj “Die physikalische Natur der Sonnenkorona” (Z. f. Phys. Bd. 33, 273–301, 1925; Bd. 34, 453–473, 1925; Bd. 35, 757–775, 1926; Bd. 37, 342–366, 1926; Bd. 38, 530–548, 1926; Bd. 41, 51–80, 1927).”

Habilitatsioonivaldusele on lisatud ka teadustööde loetelu (36 nimetust) ning habilitatsioonitöö “Kas on olemas mateeria ja energia tiheduse ülempiir?” (“Existiert eine obere Grenze für die Dichte der Materie und Energie?”, 12 saksakeelset masinakirjalehekülge).

Teaduskonna nõukogu nõudis Wilhelm Andersonilt kõigepealt “tõendusi eesti keele oskuse kohta Ülikooli Seaduse § 72 kohaselt”. 25. mail 1935 esitas lektor J. W. Veski tõenduse, et “W. Anderson suudab eesti keeles oma mõtteid täiesti arusaadavalt esile tuua”.

Siis hakkas tööle habilitatsioonikomisjon koosseisus prof. David Rootsman (Taavet Rootsmäe) ja prof. Johan Vilip, kelle retsensioonidega teaduskonna nõukogu tutvus 16. oktoobril 1935. Habilitatsiooniettekanne “Atomistlikust ajastruktuurist” toimus 13. mail 1936 ning 19. mail 1936 kinnitas ülikooli nõukogu Wilhelm Andersonile eradotsendi õigused.

1936. a II poolaastal luges Wilhelm Anderson soovitatava ainena loengukursuse “Tähtede sisemusest” (aruandest: “Esimeses poolsemestris oli kaks loengut ja teises kolm. Kaks loengut on ära jäänud, üks selle pärast, et kaks kuulajat olid Tartust ära sõitnud ja teine selle pärast, et olid prof. Tennmanni matused.”), 1937. a I poolaastal “Tähtede sisemus ja aine degeneratsioon” (aruandest: “Kuulajaid oli harilikult kolm, vahel ka kaks. Peale mainitud kolme oli ka prof. Rootsmäe peaaegu iga kord kuulamas.”) ja 1937. a II poolaastal “Päikese kromosfääri tasakaalu küsimused” (aruandest: “Kuulajaid oli semestri algul kolm, keskel kaks ja lõpus jälle kolm.”). Isiklikust toimikust leiame veel

tema avalduse loengukursuse "Päikese krooni teooriate kriitiline ülevaade" lugemiseks 1938. a I poolaastal, kuid tema tervisliku seisundi halvenemise tõttu jääb see ülikooli valitsuse poolt kinnitamata ning loengute ja praktiliste tööde kavas välja kuulutamata. Lõpetamata jääb ka tema viimane artikkel *Tartu Ülikooli Toimetustes* "Saha ionisatsioonivalemi kasutamise võimalikkusest ekstremaalselt kõrgetel temperatuuridel" (Anderson 1939), mille lõppu on tähetorni juhataja poolt lisatud saksakeelne märkus: "Autor, *dr. phil. nat.* Wilhelm Anderson, ei saa käesoleva töö juurde kavatsetud täiendusi äkilise haigestumise tõttu trükivalmis seada" (*Der Verfasser, Dr. phil. nat. Wilhelm Anderson, ist durch eine plötzlich eingetretene schwere Erkrankung zur Zeit verhindert, eine beabsichtigte Ergänzung zu der vorliegenden Arbeit druckfertig zu machen*).

1939. aasta oktoobris lahkus Wilhelm Anderson koos paljude teiste baltisakslastega Eestist. Kuid tema nõrk tervis ei pidanud ümberasumise vintsutustele vastu. Tema isikliku toimiku lõpetab ta noorema venna, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluuleteaduse korralise professori Walter Andersoni kurb sõnum Tartu Ülikooli sekretärile:

"Teatan, et mu vend, endine Tartu ülikooli dotsent *dr. phil. nat.* Wilhelm Anderson on surnud 26. märtsil s.a. Meseritzi linnas (Meseritz-Obrawalde haiglas). [---]

Gotenhafen, 28. 3. 1940 (Einwanderer-Zentralstelle)"

Meseritzi linn kannab praegu nime Miedzyrzecz ja asub Poolas, umbes 70 km ida pool Oderi-äärsest Frankfurdist.

Wilhelm Andersoni noorema venna Walter Andersoni (10. X 1885, Minsk—23. VIII 1962, Kiel) ja nende isa Nikolai Andersoni kohta (6. X 1845, Viru-Jaagupi khk—22. III 1905, Narva-Jõesuu) võib täpsemaid andmeid saada nii ENEst kui ka enamikust kodumaise keele- ja rahvaluuleteaduse ajalugu käsitlevatest raamatutest. Nikolai Anderson sai hariduse Tartu Ülikoolis ja siirdus pärast selle lõpetamist 1870. aastal Minskisse. Aastail 1894–1905 töötas ta Kaasani Ülikoolis soome-ugri keelte professorina. Ta on avaldanud kaks suuremat keeleteaduslikku uurimust: *Studien zur Vergleichung der indo-germanischen und finnisch-ugrischen Sprachen* (1879) ja *Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans*

im Ostvotjakischen (1893). Walter Anderson oli rahvusvaheliselt tuntud ja tunnustatud rahvaluuleteadlane, kitsamaks erialaks muinasjutud ja rahvalaulud. Ta on tegutsenud ka numismaatika alal. Pärast Eestist lahkumist töötas Walter Anderson professorina Königsbergi Ülikoolis (1940–1945) ja õppeülesande täitjana Kieli Ülikoolis (1945–1953). Oli abielus vene õigeusu preestri Bogdanovi tütrega ja neil oli kaks last.

Wilhelm Anderson jäi elu lõpuni poissmeheks ja elas koos oma vennaga (algul Lossi 15–7, siis Veski 30–2 ja lõpuks, enne ümberasumist Narva 69–3). Vend toetas teda ka rahaliselt, sest eradotsendina üks tund nädalas loenguid pidades sai Wilhelm Anderson ülikoolist vaid tagasihoidlikku tasu (175 krooni semestris). Tal ei olnud oma kabinetti ega töölauda ülikooli ruumes, seepärast töötas ta kodus. Ka teadusartiklites märkis ta oma elukohaks koduse aadressi — enne eradotsendiks saamist 1936. aastal tal ju õieti akadeemilist töökohta polnudki. Teadusartikleid avaldas ta aga mitmes toleaeelses juhtivas füüsikaajakirjas: Saksamaal välja antud ajakirjades *Zeitschrift für Physik* ja *Annalen der Physik*, Inglismaa ajakirjas *Philosophical Magazine*. Hiljem, pärast eradotsendiks saamist, hakkas Wilhelm Anderson oma töid avaldama *Tartu Ülikooli Toimetustes*.

2. PÄIKESE KROONI FÜÜSIKA

Päikese krooniks nimetatakse Päikese atmosfääri välimist, kõige hõredamat osa, mida saab vaadelda ainult täielike päikesevarjutuste ajal. Selle sajandi alguskümnenditeks oli Päikese kroonist tuleva valguse spekter piisavalt täpselt registreeritud — see osutus koosnevaks pidevast spektrist, millel esinesid üksikud heledad kiirgusjooned ja tumedad neeldumisjooned. Kuid ei osatud seletada, mis täpselt just sellise spektri võiks tekitada. Polnud ju tol ajal teada ei krooni koostis ega seal valitsevad füüsikalised tingimused. Kuidagi ei õnnestunud identifitseerida mitmeid kiirgusjooni. Peeti täiesti võimalikuks, et neid tekitab senitundmatu element koroonium. Spektri pidevat osa oli rootsi keemik Svante Arrhenius (1859–1927) püüdnud seletada oletuse abil, et kroon sisaldab kosmilist tolmu, s.o väikesi tahkeid või vedelaid kübemeid. Kosmilise tolmu olemasolust kroonis oli 1922. aastal kirjutanud

ka Ernst Öpik (Öpik 1922). Selleks et tolmuosakesed püsiksid Päikese kroonis, peavad valguse rõhu ja raskusjõu toime neile olema tasakaalus. Muid võimalikke füüsikalisi protsesse Arrhenius ei vaadelnud.

Oma magistritöös “Kosmilise tolmu olemasolu võimalikkusest Päikese kroonis” (Anderson 1924) hakkas Wilhelm Anderson Arrheniuse hüpoteesi kriitiliselt üle vaatama. Kuna Päikese temperatuur ulatub tuhandete kraadideni, võib arvata, et tahkete ja vedelate osakeste pinnal toimub pidev aurumine. Sellest oletusest lähtudes leidis Anderson osakese eluea, mis osutus võrdeliseks tema esialgse raadiusega ja tihedusega ning pöördvõrdeliseks aurumiskiirusega pinnaühikult. Tihedus ja aurumiskiirus sõltuvad nii aineist kui temperatuurist. Anderson oletas, et selleks aineks on süsinik, krooni keskmine temperatuur on 3500°C ja osakese esialgne läbimõõt on 10^{-4} cm. Ta leidis, et osake aurustub täielikult juba 0,44 sekundi jooksul. Kuna eemaldumisel Päikese pinnast temperatuur kahaneb, arvutas Anderson pika tabeli süsinikuosakeste eluea kohta sõltuvana nende kaugusest Päikese pinnast. Osutus, et kõik tolmuosakesed, mis on Päikese pinnale lähemal kui üks Päikese raadius, aurustuvad mõne minuti jooksul. Kuid protsesse, mis võiksid uusi tolmuosakesi vajaliku kiirusega juurde tuua, polnud teada. Järelikult ei saa Päikese krooni spektri seletamisel eeldada, et kroon sisaldab palju kosmilist tolmu. Edasi vaatles Anderson kõikvõimalikke muutusi, mida tema arvutustes võiks teha: valida süsiniku asemel mõni teine aine, vaadelda suurema raadiusega osakesi, loobuda eeldusest, et tolmuühikud on absoluutselt mustad kehad, jne. Kuid ükski neist ei andnud soovitud tulemusi. Sellega oli Arrheniuse teooria ümber lükatud, väitis Anderson oma töö kokkuvõttes.

Andersoni doktoriväitekirja “Päikese krooni füüsikaline olemus” ilmus aastail 1925–1927 kuue artiklina ajakirjas *Zeitschrift für Physik*, mis omal ajal ja omal alal oli üks mõjukamaid maailmas (Anderson 1925–1927). Anderson lähtus eeldusest, et kuna Päikese kroon ei saa koosneda ei tahketest ega vedelatest osakestest, siis järelikult peab ta olema gaasiline. Ta oletas, et see gaas koosneb vabadest elektronidest, ja võrdles seda hüpoteesi teiste teooriatega Päikese krooni ehituse kohta. Tema arvates oli teistel teooriatel suuremaid raskusi vaatlusandmete seletamisega.

Pikemalt võrdles ta oma elektrongaasi hüpoteesi seisukohaga, et Päikese kroon koosneb vabade elektronide ja prootonite elektriliselt neutraalsest segust (tänapäeva mõistes plasmast). Ta leidis, et elektrongaasiteooria on paremas kooskõlas heleduse jaotusega Päikese spektris. Kuid vabade elektronide vahel mõjuvad elektrostaatiliselt tõukejõud, mille mõjul nad peaksid laiali lendama. Anderson nentis, et elektrongaasiteoorial on selle tõttu raskusi, kuid oli siiski arvamusel, et kui oletada, et mingil senitundmatul põhjusel Päikese kroonis elektrostaatiliselt tõukejõud ei mõju, seletab tema teooria mitmeid krooni vaadeldavaid omadusi paremini kui ükski teine teooria.

Anderson käsitles oma töödes kaunis põhjalikult ka Päikese spektrit ja jõudis järeldusele, et ei ole teada gaase, mille spektrid vastaksid krooni spektrile. Ta kritiseeris teisi teadlasi, näiteks H. Ludendorffi, kes oletas, et Päikese kroon koosneb elektronide ja prootonite segust, ja J. Woltjeri, kes väitis, et kroonis esinevad positiivsed ioonid, mille kiirguse põhiosa asub ultravioletses piirkonnas. Praegu me teame, et viimane oletus oli tõele kõige lähemal.

Andersoni artiklitest on näha, et ta oli väga hästi kursis teiste autorite töödega. Enamik tema artiklitest oligi üles ehitatud teiste teadlaste seisukohtade kriitilisele läbivaatamisele. Ka oskas ta kasutada olemasolevaid teooriaid, vaatlusandmeid ja katsetulemusi selleks, et omaenda hüpoteese seletada ja toetada.

Oma töödes oletas Anderson nagu kõik teisedki tema kaas-aegsed teadlased, et Päikese krooni temperatuur on mõni tuhat kraadi. Poolteist aastakümnet hiljem tõestas rootsi teadlane, pärastine Lundi Ülikooli aatomifüüsika professor Bengt Edlén (1906–1993), et krooni spektris leiduvad jooned on pärit paljulaengulistest ioonidest Fe^{13+} ja Ni^{16+} , millest võis järeldada, et krooni temperatuur on seni arvatust tuhat korda kõrgem, ligemale miljon kraadi (Edlén 1942). Elektronide tihedus aga on palju väiksem, kui eeldas oma arvutustes Anderson. Kõige selle tõttu ei ole Andersoni Päikese krooni alastes töödes mitte just palju niisuguseid tulemusi, mida ka tänapäeval õigeks võiks tunnista. Siiski on teda mainimisväärseks pidanud Iosif Šklovski oma raamatus *Päikese krooni füüsika* (Shklovskii 1965: 127), kes tutvustab tema hinnanguid kosmilise tolmu osakeste väga lühikese

eluea kohta Päikese kroonis. Ta lisab, et samale järeldusele jõudis 1929. aastal ka Henry Norris Russell, kes küll oma artiklis Andersoni töid ei nimeta (Russell 1929).

3. STONERI—ANDERSONI OLEKUVÕRRAND

Valged kääbustähed avastati 20. sajandi esimesel veerandil. Vaatlustest leiti, et nende mass on Päikese massi suurusjärgus, pinnatemperatuur kaks-kolm korda kõrgem kui Päikesel, kuid raadius võrreldav Maa raadiusega, ~ 5000 km. Nende tihedus peab seega ulatuma suurusjärku 10^6 g/cm³ ehk tonn kuupsentimeetri kohta. Arvati, et nii suure tiheduseni võib ioniseeritud gaasi küll kokku suruda, kuid kust võtab täht lisaenergia, kui ioonid jahtumisel taas aatomiteks rekombineeruvad, kokkusurutavus väheneb ja täht peab paisumisel gravitatsioonijõudude vastu tööd tegema?

Lahenduse andis 1926. aastal formuleeritud Fermi—Diraci kvantstatistika. Juba samal aastal näitas Ralph Howard Fowler, et valgete kääbustähtede sisemuses, kus aine tihedus on ülisuur, muutub määravaks kvantmehaanika seaduste abil kirjeldatud kõdunud elektrongaasi käitumine ja see võimaldab ülalnimetatud paradoksi vältida (Fowler 1926). Muu hulgas tuletas ta seose kõdunud elektrongaasi rõhu ja tiheduse vahel. Seda tüüpi seoseid nimetatakse olekuvõrranditeks. Kolm aastat hiljem püüdis Leedsi Ülikooli füüsikalektor Edmund Stoner leida kõdunud elektrongaasi teooria raames valgete kääbustähtede tihedusele võimalikku ülempiiri ja jõudis sisuliselt samasuguse olekuvõrrandini (Stoner 1929).

Umbes samal ajal, 1929. aasta alguses, oli Wilhelm Anderson Fermi 1926. aasta artikli alusel leidnud analoogilise seose kõdunud elektrongaasi rõhu ja tiheduse vahel. Samas märkas ta, et tegelikult oli see valem tuletatud eeldusel, et rõhk on väike ja elektronide kiirused mitterelativistlikud. Küllalt suurtel rõhkudel läheneb elektronide kiirus valguskiirusele ja valem peaks elektroni seisumassi m_0 asemel sisaldama tema relativistlikku, suurenenud massi. Sellest ideest lähtudes tuletas ta relativistliku kõdunud elektrongaasi jaoks uue seose rõhu ja tiheduse vahel, mis mitterelativistlikust erines konstantse võrdeteguri ja ühe astmenäitaja poolest: Stoneri mitterelativistlikus olekuvõrrandis oli elektron-

gaasi tihedus võrdeline rõhuga astmes $5/3$, Andersoni relativistlikus olekuvõrrandis aga oli vastavaks astendajaks $4/3$ (Anderson 1929a).

Kui Andersonini jõudis Stoneri artikkel valgete kääbustähtede võimaliku piirtiheduse kohta (Stoner 1929), nägi ta kohe, et sealsetes arvutustes pole arvestatud elektronide massi relativistliku suurenemist suurtel rõhkudel, ja publitseeris oma kriitilised märkused (Anderson 1929b). Stoner tunnistas Andersoni kriitika põhimõtteliselt õigeks, kuid ei pidanud tema konkreetseid mõttekäike piisavalt rangeks (Stoner 1930). Viitamata Andersoni eelmisele tööle (Anderson 1929a), tegi ta uued arvutused ja sai tulemuseks valemi, mis sisaldas sedasama astendajat $4/3$, kuid erines võrdeteguri poolest Andersoni valemist. Seda võrrandit hakati nimetama Stoneri—Andersoni olekuvõrrandiks.

Kümmekond aastat hiljem tuletas Subramanyan Chandrasekhar (1910–1995) oma raamatus *Sissejuhatus tähtede struktuuri teoriasse* (Chandrasekhar 1939) kõdunud elektrongaasi üldise olekuvõrrandi, kust piirjuhtudena järeldusid nii mitterelativistlik valem kui ka Stoneri—Andersoni relativistlik olekuvõrrand. Kirjanduse ülevaates nimetas ta oma eelkäijana Fowleri ja Stoneri kõrval ka Andersoni ning soovitas lugeda lisaks tema 1929. aasta artiklile (Anderson 1929a) ka ta hilisemat pikka artiklit (Anderson 1936). Anderson oli esimene, kes viitas relativistlike efektide tähtsusele astrofüüsikas, väidab Chandrasekhar.

4. VALGED KÄÄBUSTÄHED — KAS PIIRTIHEDUS VÕI PIIRMASS?

1931. aastal tõestas Chandrasekhar, et valge kääbuse tüüpi täht, mille mass on suurem kui 1,2-kordne Päikese mass, ei saa olla hüdrostaatilise tasakaalu olekus lõpmata kaua ja peab lõpuks hakkama oma raskusjõu mõjul katastroofiliselt kokku tõmbuma (Chandrasekhar 1931). Niisugust protsessi hakati hiljem nimetama gravitatsiooniliseks kollapsiks. 1994. aastal kirjutas Werner Israel ajaloolise ülevaate ideedest, mis on viinud tänapäevaste teooriateni gravitatsioonilise kollapsi kirjeldamiseks (Israel 1994, 1996, vt ka Israel 1987). Sellest loeme:

“Andersoni 1929. aasta artikli tabelitest ja valemitest võib välja lugeda esimesi vihjeid valgete kääbuste piirmassi olemasolu kohta. Kuid Anderson ise ei teinud oma töös sellist järeldust.”

Israel viitab siin Andersoni artiklile “Mateeria ja energia piirihedusest” (Anderson 1929b). Millised on siis seal esitatud ideed ja miks Anderson ei näinud oma töös seda, mida sealt võivad leida tänapäeva teaduslõulased?

Nähakse vaid seda, mida juba teatakse, ja leitakse seda, mida otsitakse, ütleb Israel. Andersoni otsingud haakusid nende teoreetikute töödega, kes tol ajal püüdsid lisaks relatiivsusteooria poolt püstitatud kiiruse ülempiirile — valguse kiirus — ja termodünaamika poolt antud temperatuuri alampiirile — absoluutne null — leida teistele füüsikasuurustele ülem- või alampiiri. Näiteks mateeria tiheduse ülempiir tundus ju nii loomulikult tulenevat aine atomistlikust teooriast: ainet saab kokku suruda vaid nii kaua, kuni aatomituumad ja elektronid omavahel kokku puutuvad; vastav piirihedus oleks siis tuumaaaine tiheduse suurusjärgus.

Suurim tol ajal teada olev tihedus oli valge kääbuse tüüpi tähtedes. Stoner otsis oma eelmainitud artiklis (Stoner 1929) valgete kääbustähtede tiheduse võimalikku ülempiiri, lähtudes tasakaalu tingimusest kõdunud elektrongaasi kineetilise energia ja tähe potentsiaalse gravitatsioonienergia vahel. Ta leidis, et tasakaaluoleku korral peab tähe tihedus olema võrdeline tema kogumassi ruuduga. Anderson, kes just äsja oli rõhutanud elektroni relativistliku massi arvestamise vajalikkust kõdunud elektrongaa- si olekuvõrrandi tuletamisel (Anderson 1929a), märkas kohe, et Stoneri mõttekäikudes tuleb arvestada elektronide massi relativistlikku suurenemist. Oma arvutuste tulemuseks sai ta pika ja kaunis kohmaka valemi (Anderson 1929b). Väikestel tihedustel ühtis Andersoni valem Stoneri tulemusega, suurtel mitte. Anderson leidis, et mida suurem on elektrongaasi tihedus, seda väiksem on tasakaalulise tähe mass tema valemi järgi võrreldes Stoneri valemiga. Järgmiseks sammuks oleks võinud olla tasakaalulise tähe maksimaalse võimaliku massi arvutamine — tema valem sisaldas järeldust, et isegi lõpmata suure tiheduse korral on tähe mass lõplik. Kuid Anderson jättis selle piirväärtuse arvutamata. Selle asemel hakkas ta tooma argumente tõestamiseks, et suurte tiheduste korral tema valem nagunii ei kehti ja olulist osa hakkavad

mängima igasugused muud füüsikanähtused, mida ta mõõdukatel tihedustel ei pidanud vajalikuks arvesse võtta. Muu hulgas nimetas ta ka elektronide ja prootonite kokkusurutavuse probleemi, mida suurtel tihedustel arvestada tuleks. Materia maksimaalse tiheduse probleem oli tegelikult ka kõnealuse artikli põhiteema, mis ju pealkirjaski "Materia ja energia piirtihedusest" selgesti esile toodud. Nägemata oma valemite poolt kirjeldatud piirmassi, on Anderson siiski kindel materia piirtiheduse olemasolus: "Mina isiklikult usun samuti, et "piirtihedus" olemas peab olema, aga ma ei oska öelda, kui suur ta on." (*Ich persönlich glaube ebenfalls, daß es eine "Grenzdichte" geben muß; ich vermag aber nicht zu sagen, wie groß sie ist.*)

Kuid paari aasta möödudes oli Andersoni arvamus materia piirtiheduse olemasolu kohta muutunud vastupidiseks — ta ei uskunud enam piirtiheduse olemasolusse. Juba 1931. aastal publitseeris ta mõttekäigud, mis pidid näitama maksimaalse tiheduse olemasolu võimatust. Kui kaks maksimaalse tihedusega keha kokku põrkavad, muutub osa nende kineetilisest energiast potentsiaalseks energiaks ja sellel nagu igal teiselgi energialiigil on mass. See suurendab nii keha massi kui tihedust. Järelikult ei saanud esialgne tihedus olla maksimaalne (Anderson 1931).

Hiljem kirjutas ta materia piirtihedusest veel kaks teadustööd — 1934. aastal esitatud 12-leheküljelise käsikirjalise habilitatsioonitöö ja 1936. aastal avaldatud 142-leheküljelise artikli (Anderson 1936). Nendes näitas ta mitut moodi, et piirtiheduse kontseptsioon on lootusetult vastuolus erirelatiivsusteooriaga. Toome näiteks kaks tema esitatud põhjendust.

Kui maksimaalse tihedusega keha oleks olemas, siis peaks ta olema absoluutselt mittekokkusurutav ja järelikult oleks helikiirus temas lõpmatu. See pole erirelatiivsusteooria kohaselt võimalik, sest valguse kiirusest suurem ei saa olla ühegi füüsikalise protsessi levimiskiirus.

Materia maksimaalse tiheduse olemasolu on ekvivalentne energia maksimaalse tiheduse olemasoluga, sellest omakorda tuleneb maksimaalse temperatuuri ja harmoonilise ostsillaatori maksimaalse võnkesageduse olemasolu. See aga ei ole kooskõlas Doppleri efektiga, mille põhjal kiirusega v allika poole liikuv

vaatleja registreerib "maksimaalsest" sagedusest suurema sageduse.

Nagu näeme, on Andersoni arutlused sageli väga piltlikud ja tunduvad naiivsena. Vahel viisid nad sihile, kuid kaugeltki mitte alati.

5. WILHELM ANDERSON JA MEIE

Wilhelm Andersoni aegadest on möödunud rohkem kui pool sajandit. Seda, mida meie päevil Tartus tema kohta on võimalik leida, ei ole just palju — kaks koltunud lehtedega isiklikku toimikut Eesti Ajaloo Arhiivi Tartu Ülikooli fondis, mõnikümme publikatsiooni 1920. aastate ajakirjades *Zeitschrift für Physik* ja *Annalen der Physik*, kuus artiklit, mis avaldatud järgmisel aastakümnelil *Tartu Ülikooli Toimetustes* (paralleelselt ka *Tähetorni Publikatsioonides*). Nendel kirjalikel alusmaterjalidel põhinevad käesoleva artikli neli esimest osa.

Kuid lisaks kirjasõnale on olemas veel ka suulised rahvajutud. Vanema põlvkonna inimesed, kes enne sõda Tartu Ülikoolis õppisid, mäletavad Wilhelm Andersoni põhiliselt kui oma noorema venna Walteri majapidajat ja abilist. Ta tõi Walteri Andersoni toimetada olnud *Tartu Ülikooli Toimetuste* korrekture Mathieseni trükikojast ära ja viis loetud poognad sinna tagasi, käis poes ja turul venna jaoks sisseoste tegemas. Kui turult tuli, pani raamatud korvile peale, et näha ei oleks, mis seal sees on. Kui venna käest taskuraha sai, läks Werneri kohvikusse vahukoorekooki sööma või kinno. Vend, hajameelne professor, ei taibanud majapidamisest suurt midagi ja nii kuuldi kord Wilhelmit Walteri käest küsivat: "Aber lieber Bruder, noch 5 Kronen für Salz!" (Aga kallid vend, veel viis krooni soola jaoks!) Eluvõõras Walter muidugi ei teadnud, et soolakilo maksis vaid 5 senti. Narva-Jõesuus suvitamas käies kandis Wilhelm kogu aeg päevavarju kaasas, et mitte päikesepistet saada, ja vees ei käinud rohkem kui vaid korraks end märjaks kastmas. Kord juhtus üks tuttav neiu talle vastu tulema, kui tal parajasti kaks jäätist teine teises käes olid, ning tema oli püüdnud neid siis ruttu selja taha peita, nagu oleksid need midagi niisugust, mida teistele näidata ei sobi.

Pärast eradotsendiks saamist tahtis ta kohe hakata ülikoolis loenguid pidama. Oma inauguratsiooniloengul rääkis ta nii:

“Kas te teate, mis on pergu temperatuur? Pergu temperatuur on see, et kui pergu seinasse teed sermega pisikese augu, siis sealt tuleb nii hirmus palavus välja, et kervetab keik ära saja tuhande kilomeetri kaugusel ümberringi. Vaat see on pergu temperatuur!”

Ta tahtis kangesti peast lugeda, aga vahel unustas järje ära ja häbenes seda hirmsasti. Kui paberi pealt vaatama pidi, siis keeras ikka selja auditooriumi poole ja otsis põuetaskust lehti.

Astronoomiaalase tegevuse keskuseks Tartus oli Tähetorn. Seda juhatas astronoomia ja astrofüüsika korraline professor Taavet Rootsmäe (1885–1959), vaieldamatuks liidriks nii teadustöö kui astronoomiaüliõpilaste koolitamise alal oli Ernst Öpik (1893–1985). Pärast eradotsendiks saamist hakkas ka Anderson Tähetorni tööst osa võtma (Želnin 1969). Oma töölauda tal aga seal ei olnud ja erilist koostööd ta ka kellegagi ei teinud. Oma temaatika leidis Anderson raamatukogus uusi ajakirju lugedes. Mis huvitas, sellega hakkaski tegelema. Oma töödest ta teistele suurt ei rääkinud ja teisedki mäletavad teda niisuguse imeliku mehena, kellega oli raske kõnelda. Tartu matemaatikud, füüsikud ja astronoomid olid tol ajal ühinenud Akadeemilisse Matemaatika Seltsi, kus toimusid regulaarsed ettekandekoosolekud. Wilhelm Andersoni me ettekandjate hulgast ei leia (Tamme 1993). Ei ole teada, et Anderson oleks ühelgi teaduskonverentsil või -lähetusel käinud. Eradotsendina pidi ta iga õppeaasta lõpul esitama matemaatika-loodusteaduskonna dekaanile isikliku aruande oma tegevuse kohta: a) publikatsioonid, b) muu teaduslik tegevus, c) komanderingud, osavõtt teaduskongressidest ja üldkultuurilistest koosolekutest, d) tunnustused, e) avalikud ettekanded, f) muud teaduslikud ülesanded, g) osavõtt seltside tegevusest. Eesti Ajaloo Arhiivis on säilinud tema omakäeline aruanne 1936./1937. õppeaasta kohta (Wilhelm Andersoni aruanne matemaatika-loodusteaduskonnale 28. apr. 1937. a. — EAA, f 2100, n 4, s 101, l 264). See sisaldab punkti a) all loetelu tema kolmest *Tartu Ülikooli Toimetustes* avaldatud artiklist ja siis lakoonilise lõpulause: “Punkt. b—g kohta mul ei ole midagi.” Tundub, et kirjalik publikatsioon oli tema jaoks ainuvõimalik suhtlemisviis — isegi nendega, kes siinsamas Tartus töötasid.

Kuidas siis ikkagi juhtus, et see häbelik veidrik, kes endale teiste inimeste seas vist õiget kohta ei leidnudki, publitseeris niisuguseid töid, mis sisaldavad mõningaid tolle aja kohta oluliselt uusi tulemusi, nagu nüüd näeme? Tuletame meelde, et valgete kääbuste piirmassi väljaarvutamine oli üks nendest tulemustest, mille eest Chandrasekhar 1983. aastal Nobeli füüsikapreemia pälvis.

Võib-olla ongi sõna "arvutamine" selleks niidiks, mis meile mingitki seletust lubab. Füüsika on juba Galileo Galilei aegadest alates kasutanud oma mõttekäikude esitamiseks matemaatika keelt. Katsete tulemusel saadud mõõtvarude alusel püüavad füüsikateoreetikud leida algebralisi ja/või diferentsiaalvõrrandeid, mille lahendid vajalike lisatingimuste korral lubaksid ette arvutada võimalike uute katsete tulemusi vaadeldavas füüsikanähtuste piirkonnas. Toda vaadeldavat füüsikanähtuste piirkonda nimetatakse võrrandi kehtivuspiirkonnaks ja väljaspool seda annab võrrandi kasutamine enamasti mõttetuid tulemusi (mõni valemis sisalduv füüsikaline suurus omandab lõpmata suure väärtuse, osutub muul viisil määramatuks või lihtsalt ei ole arvuliselt katseandmetega kooskõlas). Tuleb eristada valemi matemaatilist määramispiirkonda ja füüsikalist kehtivuspiirkonda. Esimese leidmine kuulub matemaatikateaduse valdkonda ja on antud valemis esinevatele suurustele esitatavate matemaatiliste nõuetega (funktsioonide diferentseeruvus, integraalide koonduvus jne). Füüsikalise kehtivuspiirkonna määrab aga kirjeldatavate füüsikanähtuste vastavus valemitega antud kirjeldusele. Selle leidmiseks piirkondades, kuhu eksperiment ja vaatlused (veel) ei küüni, on oluline osa füüsikalisel intuitsioonil. Võib olla nii, et teooriavalemite matemaatiline määramispiirkond on laiem kui nende tuletamisel eeldatud füüsikaline kehtivuspiirkond ja võib selguda, et valemid kirjeldavad õigesti ka selliseid nähtusi, mis asuvad väljaspool oletatavat füüsikalist kehtivuspiirkonda. Eugene P. Wigner (1902–1995), üks kvantfüüsika arendajatest, Nobeli füüsikapreemia laureaat aastast 1963, nimetas niisuguseid juhtumeid imeks, sest "me oleme leidnud oma valemitest midagi niisugust, mida me sinna sisse pole pannud" (Wigner 1960). See tähendab, et kui niisuguse teooria valemite järgi minema hakata ja neid piisavalt usaldada, siis võib välja jõuda ka sellistesse

kohtadesse, kuhu ilma valemiteta minek lausa võimatu on. Enamasti teoreetikud oma valemeid nii palju ei usalda, nad usaldavad rohkem oma füüsikalist ettekujutusvõimet ja intuitsiooni. Kuid vahel võib siiski endale lubada valemeid absoluutselt tõsiselt võtta ja vaadata, kuhu nad lõppude lõpuks välja viivad.

Anderson oli hariduselt matemaatik. Talle meeldis arvutada, ja seda mitte ainult valemite, vaid ka numbritega. Oma poleemikat Stoneriga alustas ta sellest, et näitas ära ühe arvutusvea Stoneri artiklis — üks arvuline tegur, mis Stoneril oli 2,31, oleks tema (õigete) arvutuste järgi pidanud olema 2,40. Talle meeldis arvutada numbrilisi tabeleid, neid esineb peaaegu igas ta töös. Et tabeleid koostada, oli tal harilikult vaja kasutada mingeid empiirilisi mõõtmisandmeid — ainete tihedusi erinevatel temperatuuridel, aurumiskiirusi, kokkusurutavusi jne. Neid otsis ta tolle aja parimatest käsiraamatutest. Ta ei kahelnud kunagi ei numbrites ega valemites. Kuid eksperimendi ja vaatluse piiridest kaugele välja minevad matemaatilised fantaasiad ei olnud tolle aja füüsikateooriates soositud. Selle asemel et valemeid järgides minna nii kaugele kui võimalik, läks Anderson üle ebamäärastele füüsikalistele arutlustele ja nende alusel pidas otsustava piirväärtuse arvutamist mõttetuks.

Andersoni artikleid avaldati küll soliidsetes ajakirjades, kuid nad ei leidnud ei mõistmist ega tunnustust. Tolleaegne Tartu Ülikooli teoreetilise ja tehnilise füüsika professor Harald Perltz (1889–1972) olevat kunagi pärast sõda lausunud, et omal ajal tundusid Andersoni tööd teadusliku fantastikana, umbes nagu Jules Verne'i romaanid, ja ka tema olevat alles palju hiljem aru saanud, et neis võib midagi olulist olla. Oma osa selles oli kindlasti ka Andersoni esitusviisil. Tema artiklid koosneksid otsekui ühestainsast katkematust mõttekäigust, mis kaldub kord siia, kord sinna, ilma selge struktuuri ja eesmärgita. Mõtetele ei anna selget kuju seegi, kui artikkel on jaotatud paragrahvideks. Kahekümnendate aastate artiklid olid suhteliselt lühikesed ja seal ei olnud asi veel hull. Kuid ta 1936. aastal avaldatud 142-leheküljelisest tööst on küll kaunis raske aru saada. Jääb mulje, et Anderson on üles kirjutanud kõik, mis vähegi pähe tuli, ja jätnud terade sõkaldest eraldamise täielikult lugeja hooleks. Selline asi on muidugi võimalik, kuid iialgi ei või kindel olla, et leidub huvili-

si, kes selle töö tahaksid ette võtta. Pole ka selge, kas ja kui palju erineksid hilisemate lugejate poolt välja loetud mõtted sellest, mis Andersonil endal kirjutamise ajal meeles mõlkus.

Kirjandus

- Anderson, Wilhelm 1924. Über die Existenzmöglichkeit von kosmischen Staube in der Sonnenkorona. — *Zeitschrift für Physik*, Bd. 28, S. 299–324
- Anderson, Wilhelm 1925–1927. Die physikalische Natur der Sonnenkorona. — *Zeitschrift für Physik*, Bd. 33, S. 273–301; Bd. 34, S. 453–473; Bd. 35, S. 757–775; Bd. 37, S. 342–366; Bd. 38, S. 530–548; Bd. 41, S. 51–80
- Anderson, Wilhelm 1929a. Gewöhnliche Materie und strahlende Energie als verschiedene “Phasen” eines und desselbes Grundstoffes. — *Zeitschrift für Physik*, Bd. 54, S. 433–444
- Anderson, Wilhelm 1929b. Über die Grenzdichte der Materie und der Energie. — *Zeitschrift für Physik*, Bd. 56, S. 851–856
- Anderson, Wilhelm 1931. Note on the Paper of D. S. Kothari on the Limiting Density of Matter. — *Philosophical Magazine*, S. 7, vol. 12, pp. 832–833
- Anderson, Wilhelm 1936. Existiert eine obere Grenze für die Dichte der Materie und der Energie? — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*, kd A29, nr 9, lk 1–142
- Anderson, Wilhelm 1939. Über die Anwendbarkeit von Saha's Ionisationsformel bei extremen hohen Temperaturen. — *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis*, kd A33, nr 7, lk 1–14
- Chandrasekhar, Subramanyan 1931. The maximum mass of ideal white dwarfs. — *Astrophysics Journal*, vol. 74, pp. 81–82
- Chandrasekhar, Subramanyan 1939. *An Introduction to the Study of Stellar Structure*. Chicago
- Edlén, Bengt 1942. Die Deutung der Emissionslinien im Spektrum der Sonnenkorona. — *Zeitschrift für Astrophysik*, Bd. 22, S. 30–64
- Fowler, Ralph Howard 1926. On dense matter. — *Mon. Not. R. Astron. Soc.*, vol. 87, pp. 114–122
- Israel, Werner 1987. Dark stars: the evolution of an idea. — *300 Years of Gravitation*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 199–276
- Israel, Werner 1994. “Absurd and Ridiculous”: the Collaps of Solidity. (Canadian Institute for Advanced Research Cosmology Program Preprint)

- Israel, Werner 1996. Imploding stars, shifting continents, and the inconstancy of matter. — *Foundations of Physics*, vol. 26, no. 5, pp. 595–616
- Kuusk, Piret, Indrek Martinson 1995. Wilhelm Anderson (1880–1940). — *Eesti Füüsika Seltsi Aastaraamat 1994*. Tartu, lk 16–28
- Russell, Henry Norris 1929. On meteoritic matter near the stars. — *Astrophysics Journal*, vol. 69, p. 49
- Shklovskii, Iosif Samuilovich 1965. *Physics of the Solar Corona*. Oxford: Pergamon Press
- Stoner, Edmund C. 1929. The limiting density in white dwarf stars. — *Philosophical Magazine*, S. 7, vol. 7, pp. 63–70
- Stoner, Edmund C. 1930. Equilibrium of dense stars. — *Philosophical Magazine*, S. 7, vol. 9, pp. 944–963
- Žel'нин, Georg 1969. Tartu tähetorni tegevus aastail 1919–1940. — *Tähetorni kalender 1970*, 46. aastakäik, lk 50–68
- Tamme, Enn 1993. Akadeemiline Matemaatika Selts. — *Eesti Matemaatika Seltsi aastaraamat 1988*. Tartu, lk 93–100
- Wigner, Eugene Paul 1960. — *Comm. Pure and Appl. Math.*, vol. 13, p. 1
- Öpik, Ernst 1922. *Die Sonne nach den neuesten Forschungen*. Moskau

PIRET KUUSK (sünd. 1947) lõpetas Tartu ülikooli teoreetilise füüsika erialal 1970. aastal. Füüsika-matemaatikakandidaadi kraadi kaitstes 1974. aastal Tartu ülikoolis, füüsika-matemaatikadoktori kraadi 1990. aastal Füüsika Instituudis Tartus. Samas instituudis töötanud ülikooli lõpetamisest saadik, praegu vanemteadur. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Nicolaus Cusanuse kosmoloogia” (1991, nr 2, lk 227–238), “Aja probleem kosmoloogias: Minevik ja tänapäev” (1991, nr 4, lk 691–698), “Füüsika on meid ümbritseva maailma kõige täpsem kirjeldamine” (1992, nr 11, lk 2361–2366), “Jumal ja looduseadused” (1993, nr 1, lk 46–53), “Inimene uusaegse füüsika maailmapildis” (1994, nr 10, lk 2051–2063).

INDREK MARTINSON (sünd. 1937) lõpetas Stockholmi Ülikooli 1961. aastal magistrikraadiga matemaatika, füüsika ja astronoomia erialal. 1967. aastal omandas sealsamas litsentsiaadikraadi tuumafüüsika alal ning 1971. aastal doktorikraadi eksperimentaalse aatomifüüsika alal. Töötas lektorina Kuninglikus Tehnikaülikoolis Stockhol-

Piret Kuusk, Indrek Martinson

mis (1965–1968), teadurina Arizona Ülikoolis Tucsonis USA-s (1968–1970) ja Aatomifüüsika Uurimisinstituudis Stockholmis (1970–1975). Alates 1975. aastast on ta Lundi Ülikooli aatomifüüsika professor. Aastail 1983–1984 töötas külalisprofessorina Toledo Ülikoolis Ohios (USA). 1986. aastal valiti Rootsi Kuningliku Teaduste Akadeemia liikmeks. 1991. aastal promoveeriti Tartu Ülikooli audoktoriks.

UUSI TEATEID KAZÕMI SÕJAST

Art Leete

Käesolev artikkel sisaldab mõningaid täiendusi ja täpsustusi eelmisele samateemalisele ülevaatele (Leete 1996). Taas tuleb juttu hantide ja neenetsite ülestõusust Nõukogude võimu vastu Lääne-Siberis 1933.–1934. aastal. (A. N. Loskutov¹ on esitanud ka periodiseeringu 1930.–1934. a (ОКМ = Ханты-Мансийский Окружной Краеведческий Музей Тюменской области, Научный архив: Loskutov 1, l 33), aga selle võimaluse jätame siinkohal kõrvale.) Seekord ei vaadelda Kazõmi sõda enam tervikuna, vaid arutletakse lühidalt mõne ülestõusu sõlmprobleemi üle, nagu relvastatud vastuhaku tagamaad ning põhjused, venelaste tapmine põliselanike poolt Num-To tundras ning Kazõmi sõjale järgnenud repressioonid.

Eelmine käsitluskatse põhines kõigil tol hetkel minu käsutuses olnud materjalidel Kazõmi sõja kohta. Vahepeal on mul õnnestunud tutvuda uute materjalidega Vene Föderatsiooni Tjumeni oblasti Handi-Mansi autonoomse ringkonna Koduloomuuseumi Teaduslikus Arhiivis Hantõ-Mansiiskis (OKM) ja mõne uue teosega, kus Kazõmi sõjast rohkem või vähem juttu. 1996. a aprillis Lääne-Siberis tehtud etnograafilistel välitöödel õnnestus mingil määral koguda ka Kazõmi sõjaga seotud suulist pärimust. Selle lähem analüüs jääb siiski kõrvale, keskendutakse dokumentidele ja kirjandusele.

Uued andmed ei lükka esimeses artiklis kobamisi esitatud Kazõmi sõja üldise käigu skeemi ümber, vaid pigem kinnitavad seda. Samuti leiavad kinnitust kõik üksiksündmused (põliselanike allumatuse aktid Nõukogude võimu ümberkorraldustele, viie venelase ohverdamine hantide ja neenetsite poolt jmt).

¹A. N. Loskutov (1906–1981) oli õpetaja Kazõmi internaatkoolis 1931. a-st, hiljem samas direktor. 1963. a-st Hantõ-Mansiiski Koduloomuuseumi direktor. Osales Kazõmi sõja sündmustes venelaste poolel. Mälestused Kazõmi sõjast kirja pannud 1960. aastail.

Järgnevalt esitamegi mõningaid lisamärkusi Kazõmi sõja põhjuste, sellega seotud sündmuste ja ülestõusu tagajärgede kohta.

Tjumeni oblasti Arhiividevalitsus, Tjumeni oblasti Riiklik Arhiiv ja sama piirkonna Lähiajaloo Dokumentatsiooni Keskus on allikpublikatsioonina välja andnud dokumentide valikkogumiku Lääne-Siberi ajaloo kohta perioodil 1822–1941 (*Sudbõ...* 1994). Kazõmi sõjaga on lähemalt või kaudsemalt seotud õige mitu kogumikus avaldatud dokumenti.

On juba põgusalt osutatud sellele, et mõnede Kazõmi sõjas osalejate süüdistuskokkuvõttes esinevate nimede taga on märkus "Polnovatist" (Leete 1996: 399; 1994: 15). On viidatud ka ühe handi suulisele teatele, nagu oleks pärast ülestõusu lõppu hante Polnovati küla juures jõkke uputatud (Leete 1996: 401). Ent mingeid täpsemaid teateid selle kohta, mis nimelt Polnovatis juhtus, polnud, sest Kazõmi sõja põhisündmused hargnesid sealt mõnesaja kilomeetri kaugusel Num-To (handi keeles Torum Lori) ümbruses ja Kazõmi asulas.

Äsja avaldatud dokumendikogumikus leidub aga ÜK(b)P Ostjako-Vogulski² ringkonnakomitee vastutava sekretäri A. J. Sirsoni ettekanne partei Uurali oblastikomiteele 4. augustist 1933, kus kõneldakse kahest Polnovati külanõukogu ja parteirakukese aktsioonist, mis võisid kohalikke hante vastuhakule provotseerida. (Kuigi üheselt fikseeritud ja vaieldamatut seost järgneva relvastatud võitlusega dokumentidekogumiku baasil tuvastada ei õnnestu.)

Esiteks külvasid venelastest kolhoosnikud samal aastal vilja maha hantide elamute vahel asuvale ning neile kuuluvale maatikile. Teiseks pidasid kolhoosnikud möödapääsmatuks ka hantide kalmistu üleskündmist. Esimese aktsiooniga handid nõustusid, nagu kirjutab A. Sirson, "pärast kultuurmassilist tööd" (*Sudbõ...* 1994: 211). Samas ähvardasid handid Polnovatist lahkuda, kui oleks hakatud kalmistut üles kündma. Kolhoosnikud võtsid pärast arutelu ise oma ettepaneku tagasi. Külas tekkinud rahvuslike pingete pärast heideti Polnovati parteirakukese sekretär Rõtškov parteist välja.

²Ostjako-Vogulsk on 1930. aastast Hantõ-Mansiisk. Vaadeldavates dokumentides esineb nimetus Ostjako-Vogulsk veel ka 1930. aastate esimese poole kestel.

Nagu öeldud, on Kazõmi sõja põhjused kompleksed ning ainult tinglikult üksikmõjuriteks lahutatavad (Leete 1996: 393). Polnovati näide lisab põhjusteloendile paar detaili. Eriti kui arvestada, et Polnovati ümbrus pole kindlasti just kõige viljakama mullaga ala ning seega polnud kalmistu üleskündmise hädavajadus kindlasti mitte põllumajanduslik.

1930. aastate algusest pärit dokumentidest ilmneb selgesti, et Kazõmi sõja eelse olukorraga sarnaseid põliselanike rahulolematusi oli mitmel pool mujalgi Lääne-Siberis (protest laste vägivaldse, konkreetsetest karistusmeetmetest toetatud koolivõtmise ning haigete haiglasseviimise vastu, põliselanike võitlus sugukonnamaast ning valimisõigusest ilmajätmise ja topeltmaksustamise vastu) (*Sudbõ...* 1994: 205–206, 242). Kazõmi sõja kohta kinnitavad sedasama ka teised allikad (Bardin 1993: 27; OKM: Loskutov 1, 1 13; Loskutov 5, 1 2–3; Loskutov 8, 1 3). Kazõmi sõja ajalooline esiletõus on tingitud võib-olla eelkõige tema traagilisest lõpplahendusest (inimeste ohverdamine, lahing, avalikud ametlikud repressioonid). Samas selgub, et isegi väiksema ulatusega relvastatud vastuhakkudeks arenenud põliselanike rahulolematusi esines samal perioodil ka teiste Lääne-Siberi piirkondade põliselanike kogukondades. Konkreetselt Ostjako-Vogulski (Hantõ-Mansiiski) autonoomse ringkonna Larjaski (Aleksandrovski) rajoonis ja Jamali-Neenetsi autonoomse ringkonna Nadõmi rajoonis, Jamali rajoonis jm (*Sudbõ...* 1994: 199, 222, 238–243). On esitatud ka versioon, et pärast Pjotr Astrahantsevi³ võitlussalga hukkamist hantide ja neenetsite poolt 1933. a detsembris levis põliselanike relvastatud ülestõus Kazõmilt Berjozovo, Surguti ja Jamali rajoonide (metsa)tundrastesse laiemalt (OKM: Loskutov 1, 1 31; *Sudbõ...* 1994: 240).

Paljudest allikatest selgub, et kohalikud inimesed püüdsid mitmel pool Lääne-Siberis oma traditsioonilisi õigusi Nõukogude võimu tingimustes säilitada, enamasti siiski eelkõige veretute vahenditega (*Sudbõ...* 1994: 205–207, 211–212; Leete 1996: 393–395).

Näiteks on Ostjako-Vogulski autonoomse ringkonna parteikomitee ettekandes Uurali oblastikomiteele 23. märtsist 1933 märgi-

³P. Astrahantsev (1892–1933) oli Berjozovo rajooni Täitevkomitee esimees Kazõmi sõja ajal. Hukati hantide ja neenetsite poolt 4. detsembril 1933.

tud, et Berjozovo rajooni põliselanikud (pole selge, kas Kazõmil või kuskil mujal) on “[---] möödalaskmiste tõttu kollektiviseerimisel ja laste koolitamisel [---] tulnud mõttele saata delegatsioon Moskvasse “Miška Kalinini” juurde.” (*Sudbõ...* 1994: 207.) Selle dokumendi põhjal pole võimalik kindlalt väita, kas põliselanike esindus ka tegelikult Moskvas käis. Ettekande sõnastusest see ei ilmne — kirjutatakse küll Moskvasse-sõidust ja pealinnast naasmisest, aga pole päris selge, kas käisid Moskvas handid (mansid? neenetsid?) või kohalikud parteitegelased. Dokumendi napi teksti sõnastuse põhjal tundub küll, nagu oleks tegu olnud põliselanike delegatsiooniga. Igatahes oblasti parteikomitee tasandilt nähakse toimunud kohalike organite (ringkonna- ja rajooni parteikomiteede ning rajooni täitevkomitee) selgitustöö möödalaskmisi.

Võimalik, et seegi seletab mõnevõrra, miks just Berjozovo rajooni võimuesindajad samal aastal põliselanike rahulolematuse väljendustele karmilt reageerima hakkasid. Ning et laiemalt levinud põliselanike ja võimuesindajate vaheline konflikt just Kazõmil kulmineerus.

Eelmises käsitluses (Leete 1996) ei räägitud ühest olulisest probleemiringist, mida ka sõja põhjuste hulgas võiks nimetada. See iseloomustab kogu Lääne-Siberit: rahvuslikud vastuolud. Need olid teravad ka Kazõmi hantide ning venelaste ja komide vahel (*Sudbõ...* 1994: 226).

Konda rajoonis on näiteks venelased narrinud töökat mansit F. K. Petruškinit: “Tööta, töö armastab lolle. Meie ei pea töötama, meie sööme.” Mitmel pool on põliselanikke peetud loodriteks, aga samas anti neile teha kõige raskemad tööd. Tavaliselt ei valitud neid ka vastutavatele ametipostidele. Isegi kui rahvuslikud vastuolud ühelt poolt neenetsite, hantide ja manside ning teisalt venelaste ja/või iżmakomide vahel pole kaugeltki alati konkreetset dokumenteeritud, võib osutatud problemaatikat kahtlemata pidada oluliseks faktoriks olukorra pingestumisel Lääne-Siberis 1930. aastate algupoolel.

On tähtis rõhutada, et Kazõmi asula tekkis XIX sajandi lõpul iżmakomi põhjapõdrakasvatajate kolooniana, nagu muudki sellised asulad Lääne-Siberis (Muži, Saranpaul). (Konakov, Kotov 1989: 52.) Ning selle kujundamine Kazõmi jõe äärses piirkonnas keskuseks tekitas etnilise konflikti komide ja handi põliselanike

vahel.⁴ Samas on tagantjärele keeruline jälgida nimetatud vastasseisu ulatust perioodil enne Kazõmi sõda. Sest hantide suhtumises kohalikesse komidesse ja venelastesse on tagantjärele raske eristada Kazõmi sõjaga (1933–1934) otseselt seotud repressioonide⁵ mõju ning neid kannatusi, mis kaasnesid 1936. a alanud väikekülade ümberasustamisega suurte keskuste juurde. Säärane ümberasustamine polnud aga ainult Kazõmil või Lääne-Siberis teostatud aktsioon (Sarv 1996). Kazõmi hantide ning Num-To neenetsite jaoks tundusid need aga ilmselt ühe repressiooniseeriana. Seda enam, et kohalikuks keskuseks oli Kazõmi asulat püütud kujundada juba alates 1930. aastast (OKM: Loskutov 1, l 3–4). Ning Kazõmi sõda oligi suure osas reaktsioon nendele tsentraliseerimispuudlustele.

Lõpuks on võimalikuks põhjuseks ka see, et Kazõmi eraklikuma eluviisiga põliselanikele olid Nõukogude võimu tsentraliseerivad ümberkorraldused tunduvalt raskemini mõistetavad kui näiteks izmakomidele (Sarv 1996). Arusaamatused on aga kindlasti aidanud konfliktil äärmustesse areneda.

Handid olid näiteks kartnud, et nende lapsed antakse koolis loomadele söögiks (OKM: Aksarina, l 6). Aga selletaolised väited, hiljem hantide poolt ülekuulamisest esitatud, pole usaldusväärset tõestavad.

Ka pole ilma kriitikata võetav jutt sellest, et põliselanike juhid ostsid kokku Kliment Vorošilovi pilte, kus viimane oli valges⁶ mereväemundris, näitasid neid pilte teistele ja rääkisid, et Irtõši ja Obi ülemjooksudelt saabub peagi valge ülemus, kellega koos tuleb 20 aurikutäit sõdureid ja kahureid, ning et Nõukogude võimu pole enam kauaks. Usuti, et tsaarivalitsus tuleb tagasi (Budarin 1968: 220–222). See, kas ja kuidas orienteerusid handid ja neenetsid poliitilises situatsioonis, oli probleemina esitatud juba eelmises artiklis (Leete 1996: 400). Suur osa osutusi on kindlalt tendentslikud, ent mingi iva võib neis siiski olla. Ülestõusu tek-

⁴Antud juhul on oluline, et kohalikuks keskuseks ei valitud senist hantide tähtsamat küla Juilskit (Sarv 1996).

⁵V. Retunski järgi jälitasid eriüksused Kazõmi sõjas osalenuid tundra 8 kuud (Kopõlov, Retunski 1965: 168).

⁶Valge on hantide jaoks püha värv, seostudes Ülailma ning selle asukatega.

kele aitas kindlasti kaasa ka see, et ei mõistetud üldist poliitilist olukorda.

Ei maksa siiski unustada, et põliselanikud tahtsid 1933. a minna Moskvasse Mihhail Kalinini juurde oma õigustele kaitset otsima. Seega oli vähemalt osal põliselanikest kindlasti olemas põhimõtteline teadmine sellest, kes on kes antud hetkel Venemaal. Kirjeldatud Vorošilovi-ootuse näitese tuleb seega suhtuda mõninga ettevaatusega.

Säärase arusaamatusena (ässitusena) käsitab Loskutov ka Spiridonovi⁷ poolt enne Astrahantsevi rühma vangivõtmist ülestõusnutele 1933. a detsembri alul edastatud informatsiooni, nagu oleks venelastel kavas suurem arreteerimislaine. Pool aastat varem oli vangi võetud 4 põliselanikku, kavas olevat olnud veel 18 inimese arreteerimine 1933./1934. a talvel (OKM: Loskutov 8, 16; Loskutov 9, 12, 3). Ning et edaspidi olevat venelastel plaanis arreteerida veel rohkem hante ja neenetseid (OKM: Loskutov 9, 13). Muud allikad venelaste sellist kavatsust tõesti ei kinnita. Nii et see, kas võimuesindajatel enne Kazõmi sõja keskseid sündmusi — Astrahantsevi rühma tapmist ja põliselanike lahingut Bulatovi salgaga (vt Leete 1996: 398–399) — ka tegelikult niisugune kavatsus oli, pole uurimise praeguses seisus kuigi kindlalt tõestatav. Samas oleks see kooskõlas sündmuste arengu loogikaga. Pärast arreteeriti põliselanikke oluliselt rohkemgi kui 18. Eelmistes artiklites (Leete 1994; 1996) on mainitud arvu 60. See on kindlalt teadaolev ametlik arreteeritute arv,⁸ aga ei kajasta kindlasti mitte tegelikku Kazõmi sõjaga seoses repressseeritud põliselanike hulka. G. Bardin näiteks pakub arreteeritute hulgaks mitusada inimest, aga ei osuta mingile kindlale allikale (Bardin 1994: 6).

Venelaste poolt põhjendati põliselanike vaenamist eelkõige Astrahantsevi rühma julma kohtlemisega. Kuni Astrahantsevi

⁷Spiridonov (1870–1934?) oli 1932. a põliselanike nõudel Kazõmi külanõukogu esimeheks valitud hant, hukkus pärast ülestõusu mahasurumist vanglas (vt ka Leete 1996).

⁸60 arreteeritud ülestõusnust mõisteti 49 inimest 25. juunil 1934 Hantõ-Mansiiskis toimunud Obi-Irtõši oblastikohtu väljasõiduistungil süüdi ning karistati erineva vältusega vanglakaristustega (sh 10 esialgu surmamõistetut). 29. detsembril 1993 vaatas Tjumeni oblasti prokuratuur Kazõmi ülestõusu kohtuasja uuesti läbi, 49 ülestõusus osalejat jäeti rehabiliteerimata (*Sudbõ...* 1994: 305).

ja tema kaaslaste tapmisele järgnenud kättemaksuni on vene allikate järgi võimuesindajate kavatsused üldjuhul põhimõtteliselt süütu. See tähendab, et mingeid märkimisväärseid repressioone põliselanike vastu justkui ei kavandatud.

Samas tuleb siiski vahel ette ka venelastepoolsele sõjalisele ettevalmistusele otsesõnu osutavaid teateid, nagu ühe agitbrigaadi õppused granaatide kasutamiseks Num-Tol (*Sudbõ...* 1994: 226) ning muud vastavad teated (Leete 1996).

Kazõmi sõja sõlmpunktiks olnud, ent eelmises ülevaates ettevaatlikult esitatud sündmus — venelaste “agitbrigaadi” liikmete hukkamine (ohverdamine) hantide ja neenetsite poolt Num-To lähistel — leiab uute andmete valgusel kindlama seletuse. Hukkamisprotseduuri kohta on laekunud mitu üksteisest mõnevõrra erinevat kirjeldust (Leete 1996: 396–397). Täiendavalt kogutud andmestik lubab aga väita, et venelased tapeti järgneval moel.

P. Astrahantsevi salk hukati Num-Tost 80 kilomeetri kaugusel kagus asuvas tundras 4. detsembril 1933 (OKM: Loskutov 1, l 24). Vangistatud venelased seoti kinni, veeti nartadega künkale, kõigile tõmmati korraga üks pikk nõör kaela ümber ja ülestõusnud tirisid nõõri kahes suunas, kuni kõik ohvrid surid (OKM: Loskutov 1, l 30; Loskutov 9, l 8⁹).

Pole alust pidada objektiivselt usaldusväärseks teateid põliselanike erilise verejanu aktide kohta ohverdamis-hukkamisrituaali puhul, millest olemasolevad teated on küll eelmisel korral ära toodud (Leete 1996: 396–397), ent mida paralleelsed allikad ei kinnita ning mis seetõttu tuleb esialgu kõrvale jätta.

On olemas ka teade, et pärast Astrahantsevi rühma tapmist ohverdasid ülestõusnud 7 põhjapõtra ning pidasid seejärel ka traditsioonilise peo (Budarin 1968: 226). Seega toimus venelaste hukkamine autentse rituaali (*porõ*) vormis.

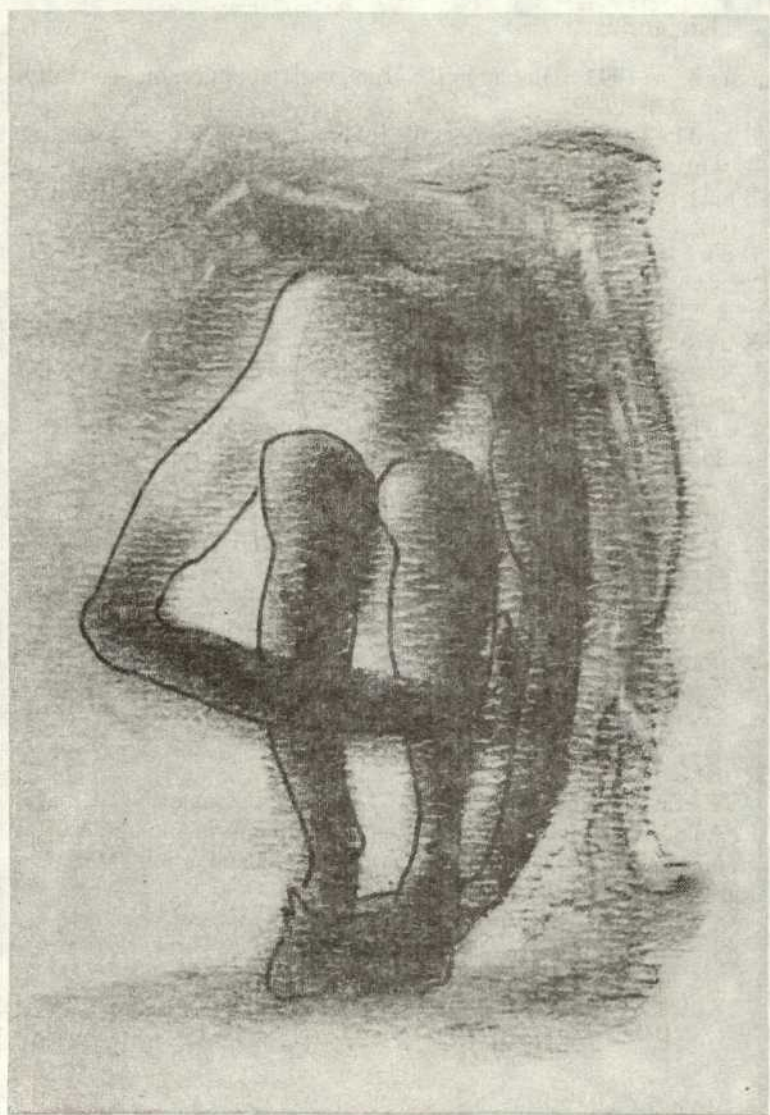
Lõpetuseks tuleb veel kord tõdeda, et siin vaadeldi vaid mõningaid probleeme seoses hantide ja neenetsite ülestõusuga Nõukogude võimu vastu aastail 1933–1934. Üldpildi Kazõmi sõja sündmustest saab loodetavasti eelmisest ülevaatest (Leete 1996).

⁹A. N. Loskutovi käsikirjades leiduvad andmed pole küll tihtipeale kõige usaldusväärsemad, kuid antud küsimuses kajastab Loskutov ilmselt tõde, sest see teade on leidnud kinnitust ka välitööde materjalidest.

Kirjandus

- Bardin 1993 = Бардин, Г. Проблемы аборигенов. — *Стерх*, нр. 2, с. 26–27
- Bardin 1994 = Бардин, Г. Народ югорский: право на жизнь. — *Новости Югры*, 24. II, с. 6
- Budarin 1968 = Бударин, М. Были о Сибирских чекистах. Омск
- Konakov, Kotov 1989 = Конаков, Н. Д., О. В. Котов. Ижемцы в Мурманском заполярье. — *Родники Пармы Сыктывкар*, с. 51–79
- Korolov, Retunski 1965 = Копылов, Д. И., В. Ф. Ретунский. Очерки истории партийной организации Тюменской области. Свердловск
- Leete, Art 1994. Kazõmi sõda. — *Loomine. (Pro Folkloristica. II.)* Tartu, lk 14–16
- Leete, Art 1996. Märkmeid Kazõmi sõjast. — *Akadeemia*, nr 2, lk 392–405
- Sarv, Heno 1996. Kommunistlik ülesehitustöö Venemaal ja soomeugri rahvaste saatus. (Käsikiri)
- Sudbõ ... 1994 = Судьбы народов Обь-Иртышского Севера. (Из истории национально-государственного строительства.) Сборник документов. Тюмень

ART LEETE (sünd. 1969) lõpetas TÜ ajaloo-osakonna 1994. a, magister folkloristika alal 1996. Eesti Rahva Muuseumi soome-ugri osakonna juhataja, TÜ doktorand. *Akadeemias* avaldanud artikli "Märkmeid Kazõmi sõjast" (1996, nr 2, lk 392–405).

KADI KREIS

ARVUSTUS

Feliks Kinkar. *Eesti haridusseltside ajaloost*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996. 224 lk.

Eesti ajalooa kui teadusega vähegi kursis olevale lugejale on kindlasti teada, et 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Eesti seltsiliikumine on teema, mille kohta on kirjutatud suhteliselt palju uurimusi. Samas on üllatav, et nimetatud valdkonnast ei ole ükski uurija suutnud trükituna avaldada kogu kaantevahet täitvat teost. Artiklid kaovad aga kogumike hämarusse ja ajakirjade ühishauda. Välismaal avaldatu ei ole kergesti kättesaadav ja pealegi on võõrkeeltes raske lugeda. Dissertatsioonid on käsikirjaliste ainueksemplaridena vaid Teaduste Akadeemia või Tartu Ülikooli raamatukogus. Hulk üliõpilaste diplomitöid on peidus Tartu ülikooli ajaloo-osakonna kantselei kappides. Seega ei ole Eesti seltsiliikumist käsitlevat kirjandust vist olemaski.

Ja nüüd võib sõltumata ulatuslikust varasemast uurimistööst kirjutada eesti historiograafiasse, et ilmus esimene ühe autori kirjutatud üldistav teos seltsiliikumisest. Feliks Kinkar annab Eesti haridusseltsidest täiesti omapärase pildi, mis ei ole kuigi tihedalt seotud historiograafiaga. Mitmed varasemate uurijate selgitatud tõsiasiad ei ole autoril seganud kirjutamast unikaalset (haridus)seltside ajalugu. Sellega seoses on mul retsenseerijana tõsine rõõm näha, et raamatu väljaandmisele on kaasa aidanud nii soliidsed asutused nagu Eesti Teadusfond, Kultuuriministeerium ja Kultuurkapital.

Ühtlasi võimaldab käesoleva raamatu lugemine suhteliselt kergelt lahata Eesti ajaloolaste selle koolkonna ajalookäsitust ja töötamise meetodikat, mida esindab Feliks Kinkar. Järgnevalt tahaksingi käsitleda antud raamatut uurija, mitte tavalugeja seisukohast. Kuid kõigepealt tuleb lugejale lühidalt tutvustada haridusseltse ja nende tegevust perioodil, mida käsitleb F. Kinkar.

*

Arvan, et eesti haridusseltside ajaloo mõistmine ei ole võimalik ilma Oskar Looritsa sõnastatud "kultuurireligiooni" terminita. Kultuurireligiooniks pidas Loorits 19. sajandil eestlaste seas ilmnenud ulatuslikku haridustungi ja kultuurijanu, mis viis kõige sellega seotu jumaldamiseni. Lastele hariduse andmine muutus vanemate elueesmärgiks. Maalt pärit

noorte jaoks oli linnas koolis käimine väärtus, mis kaalus üle õpiajal ihu mädandamise või tuberkuloosi haigestumise keldri- või põõningukambri viirelde. Mõõdunud sajandi lõpus kujunes suure osa eestlaste elueesmärgiks hea hariduse omandamine.

Haridusjanu esimeseks suureks lahvatuseks oli 1862. aastal vaikselt alanud ja kümme aastat hiljem kulutulena üle maa levinud eestikeelse kõrgema kooli (nn Aleksandrikooli) toetamise kampaania, mille käigus oli veel asutamata kooli jaoks 1883. aastaks annetustena kogutud veidi alla 55 000 rubla. Vene võimude ja baltisakslaste vastuseisu tõttu ei leidnud see raha kunagi rakendamist idee algatajate plaanidega sarnaneva kooli loomisel. On ilmselge, et haridusküsimuste seostumine eestlaste enamiku ühiskondlike, sotsiaalsete ja poliitiliste taotlustega 1870. ja 1880. aastatel oli sajandivahetuse haridusseltside tegevuse põhijooni. Ja võib-olla oli just haridusjanu-tundele lisandunud poliitiline värving üks olulisemaid põhjusi, miks enamik iseseisvuseelset poliitikat toimus kultuuriliste ettevõtmiste kujul. Ajaloolastele teeb selline side haridusseltsid eriti oluliseks nähtuseks — üritades leida kriteeriume hariduslike ja ühiskondlike probleemide eristamiseks, õpitakse tundma ka ühiskonnas kattekihi alla peitunud tegelikke toimemehhanisme.

Eesti haridusajaloos on peaaegu kaanoniks muutunud käsitlus venestusest kui kohalikule hariduse arengule antud olulisest hoobist. Mõnevõrra paradoksaalsel kombel, arvan ma, ei muutnud algkoolide venekeelsele õpetusele üleviimine 1880. aastate lõpus kuigivõrd eestlaste varasemat suhtumist kooliharidusse. Et ka varem tuli seda omandada võõras keeles, siis ei puudutanud venestus ka haridusse uskumise juuri.

Algkoolide venestamine tõi haridusliikumisse teistsuguse veelahkme. Parema hariduse tahtjate kõrvale tekkis eelnevast selgepiirilisem emakeelse hariduse nõudjate liikumine. Loomulikult olid erinevate hariduslike rõhuasetuste taustal ka maailmavaatelised lahknevused. Tinglikult võetuna tugines parema hariduse poole püüdlemise suund erilistele organisatsioonilistele struktuuridele, nagu Aleksandrikooli komiteed, vaesemate õpilaste abistamise seltsid jms, ning üksikisikute edasipüüdlikkusele. Emakeelse alghariduse toetajaskonna keskmes oli kirikuõpetajate, vallaametnike ja rahvusmeelsete üliõpilaste suhtlusring.

Rahvuslike keskorganisatsioonide lagunemise ja lõhkumise, eriti Eesti Kirjameeste Seltsi likvideerimise tõttu jäi 1890. aastail haridusliikumisse haigutav tühi. Kuid haridusküsimused ei kadunud üldsuse silmapäriilt. Koolidest ja õpetuse korraldamisest kirjutasid oma ajalehtedes nii Ado Grenzstein kui Karl August Hermann. Ülemaaliste tegudeni ei jõudnud neist kumbki, kuid näiteks Triigi (Aleksandri) valla mehed suutsid asutada ministereiumikooli seltsi, mille eesmärgiks

oli abi osutamine kohalikule vallakoolist kõrgema õpetuse tasemega koolile.

Uus ülemaaline haridusliikumise laine algas 1906. aastal peale seltsiseaduse vastuvõtmist märtsikuus ja eestikeelsete erakoolide lubamist aprillis. Mitmete asjaolude kokkulangemise tagajärjel koondasid haridusseltsid enneolematu ulatuses rahva energiat. Haridusseltsideks muudeti endisi muusika- ja karskusseltse, nad moodustasid mitmete kohalike organisatsioonide liitumise tagajärjel, ja loomulikult loodi palju täiesti uusi seltse. Äärmiselt oluliseks jooneks oli haridusseltside ülemaaline korraldus, mida juhtisid kaks peamist keskselti asukohaga Tartus ja Tallinnas. Lisaks neile olid piirkondlike keskustena olulised Pärnu, Võru, Peterburi ja Kuressaare haridusseltsid.

F. Kinkari koostatud haridusseltside nimekiri ja vastav statistika on kindlasti olemasolevatest parim.¹ Selle järgi asutati 1906. ja 1918. a vahel 170 haridusselti, mille tegevuses osales korraga kuni 12 000 inimest. Seltsid suutsid luua ja enamasti ka ülal pidada 43 oma õppeasutust. See oli tõepoolest suur liikumine, millel oli oma osa Eesti ühiskonna mõjutamisel.

Raamat algab haridusliikumise üldise tutvustuse ja sissejuhatava peatükiga, kus räägitakse nn Tartu renessansi osast haridusliikumise algatamisel. Teose põhistruktuur püüab toetada eri haridusseltside käsitlemist lahus. Tutvustatakse olulisemaid keskseltse: Eesti Noorsoo Kasvatamise Seltsi Lõuna-Eestis ja Eestimaa Rahvahariduse Seltsi Põhja-Eestis. Väga positiivseks tuleb pidada ülevaadet Peterburi ja Riia haridusseltsidest ja nende seostest kodumaaga. Suurim osa raamatust on jäetud kohalike haridusseltside ajaloo lühiülevaadetele. Viimased on suhteliselt lakoonilised ja hakkavad lugemisel oma suure arvu tõttu korduma, kuid tühimust suudavad piisaval moel peletada eredamate üksikjuhtumite mõnevõrra pikemad kirjeldused. Samuti on kohalike seltside ajalugude juures antud suhteliselt palju aktiivsete tegelaste nimesid, mis annab võimaluse sugulaste otsimiseks.

*

Kahjuks jääb F. Kinkari raamatus märkimisväärne osa Eesti haridusliikumisest käsitlemata. Muid materjale oli vaja kasutada juba ülaltoodud ridade kirjutamisel. F. Kinkari ülevaade haridusseltsidest on üks osa

¹ Siinjuures tahaksin teha nimekirja järgmise lisanduse: 28. aprillil 1914. aastal asutati Tõrvasse "4. klassilise kõrgema algkooli asutamise ja toetamise selts". Selts tegutses aktiivselt ka Esimese maailmasõja ajal.

sellest, mida mina julgeksin nimetada haridusseltside ajalooks. Ehk seetõttu ongi raamatu pealkiri "haridusseltside ajaloost".

Huvitaval kombel ei näe F. Kinkar haridusseltside juuri mitte niivõrd eestlaste hariduselus (O. Looritsa antud tähenduses) kui 1880. aastate lõpus tekkinud protestis algkoolide venestamise vastu. Minu arvates peab lugeja selgelt silmas pidama, et rääkides haridusseltside ideoloogias, tähendusest ja mõjust, lähtub raamatu autor Jaan Tõnissoni ja Peeter Põllu osast selle kujunemisel.

Nii on mõistetav, miks ei ole raamatus sõnagagi mainitud näiteks Ado Grenzsteini poolt 1898. aastal brošüüris *Rahwa töö rakendus* esitletud laiaulatuslikku rakendusliku iseloomuga koolitussüsteemi (muide samuti eestikeelset), mida Grenzstein püüdis mitu aastat ellu viia, kuid ei saanud selleks vajalikku võimude kinnitust. Sellist "auku" mõistame aga siis, kui arvestame, et Grenzstein oli ju Tõnissoni "surmavaenlane". Retsenseeritava raamatu käsitlus haridusliikumisest algabki Jaan Tõnissoni tulekuga avaliku tegevuse areenile. Selle juhatab sisse peatükk "Jaan Tõnissoni hariduspoliitiliste vaadete kujunemine".

F. Kinkari käsitlus haridusseltside eelloost on jutustus Jaan Tõnissoni juubelikogumike vaimus. Võiks öelda, et haridusseltse ei vaadelda mitte omaaegse ühiskonna ilminguna, vaid näidatakse, kuidas Jaan Tõnissoni ringkond viis nende kaudu ellu emakeelse hariduse ideed.

Eelöelduga ei tahtnud ma kuidagi vähendada raamatu väärtust nende faktide kogumisel ja süstematiseerimisel, mis tõepoolest tulenesid emakeelse alghariduse võimaldamise soovist. Kuid sellest jäid nendel aastatel väljapoole paljud teised haridusseltside eesmärgid, mis olid samuti realiteedid. Autor ei anna oma lähtekoha piiratuse tõttu seletust sellele, miks vaid napilt pooled 1906. aasta järel loodud haridusseltside koolid olid eestikeelse õpetusega, sellele, miks enamik neist pürgis algharidusega tegelemise asemel keskkooli õppekava poole. Tööd lugedes jääb mulje, et emakeelset õpetust teostasid ainult haridusseltside koolid. Kordagi ei viidata sellele, et aastail 1906–1913 oli kõikide ühtlase rahvusliku koosseisuga algkoolide kahes esimeses klassis õigus emakeelset kooliõpetust anda.²

Väljastpoolt vaadatuna ühtne ja homogeenne haridusseltside kogum oli sisemiselt äärmiselt kirju. Enamiku neist moodustasid küll uued seltsid, kuid väga suur mõju kogu liikumisele oli varem eksisteerinud kohalike seltside reorganiseerimise ning liitumise käigus loodud hari-

²A. Liim. Eesti algkoolide õppekeel kahe kodanlik-demokraatliku revolutsiooni vahelisel perioodil. — *Nõukogude Kool*, 29, 1971, lk 474–479.

dusseltsidel. Autor on raamatu lõpuosas tüpologiseerinud haridusseltse järgmiselt: 1) endised kultuuriseltsid; 2) endised haridusseltsid; 3) uus-tekkelised haridusseltsid. Detailsema käsitlemise rõhk on asetatud enamasti üksteisega suhteliselt sarnastele uusorganisatsioonidele ja tagaplaanile on jäänud vägagi eripäraste, tihti kohalike kontsernide taolised hiidseltsid, näiteks Rõngus. Saaremaa liitseltsi juures on käsitletud pelgalt haridusalast tegevust, samas kui see oli vaid osa seltsi kui terviku elus.

Raamatus on rõhutatud haridusseltside seotust Jaan Tõnissoni ringkonnaga, millise suuna kohta leiame piisavalt allikatest pärit informatsiooni. Kuid paljudes seltsides olid ka juhtpositsioonidel hilisemad Töörahva Kommuuni mehed ja Pätsi nn Tallinna grupeeringusse kuuluvad liberaalid, kelle tegevuse kohta sisuline informatsioon puudub. Ja ma olen kindel, et nende motiivid ei võinud olla samad Jaan Tõnissoni ringkonna motiividega. Tegelikult tunnistab seda ka autor, kuid ainult faktides, mitte üldistustes. Näited, et haridusseltside juhttegelased olid aktiivselt osalenud 1905. a revolutsioonis, räägivad sellest, et need isikud ei olnud vähemalt tollel ajal Tõnissoniga ühes paadis (tuletagem meelde, kes juhtis nn Bürgermusse koosolekut ja kes osalesid aulakoosolekul).

Poliitilistest küsimustest äratub kahetsust ka ebaselgus rahvusprobleemide esitamisel. Näidete osas mainitakse mitme seltsi juures koostööd kohalike sakslastest mõisnikega, hinnangutes räägitakse aga haridusseltside saksastamisevastasest tegevusest. Võib ehk tekkida küsimus, kas võõrrahvast mõisnikega koos töötajad loobusid oma põhimõtetest või ei pooldanud need mõisnikud eestlaste germaniseerimist. Või peaksid esitatud näited ning väited olema omavahel seotud mingi kolmanda mõttekonstruktsiooni kaudu?

Kuigi Tartus paiknenud Eestimaa Nooresoo Kasvatamise Selts oli suurim omataoliste seas, ei olnud Tallinnas asunud Eestimaa Rahvahariduse Selts koos osakondadega alati tartlastele partner. Just haridusseltside puhul ilmneb selgemalt kui mujal Eesti jagunemine Tallinna ja Tartu mõjusfääride vahel. Raamatus ei väljendu kõige paremini Eestimaa ja Liivimaa kubermangude erinevate õigustraditsioonide tundmine, sest tekstist ei selgu, et 1910. a järgsed tõsisemad repressioonid vabatahtlike ühenduste vastu toimusidki vaid Eestimaal. Tuues näiteid Põhja-Eestist ja tehes selle alusel järeldusi kogu maa kohta, varjab autor oma taustateadmisi liigse tagasihoidlikkusega.

Raamatus ei ole püütud statistilist andmestikku eriti sügavalt analüüsida. Arvates välja lühiajaliselt eksisteerinud koolid, paiknes vaid 24 pidevalt tegutsenud haridusseltsi kooli Eestis ja tervelt 15 Lätis ning Ve-

nemaal, kusjuures viimased olid enamasti venekeelse õpetusega. Sellise proportsiooni juures rõhutada, et haridusseltside eesmärk oli emakeelse hariduse võimaldamine, tundub kahtlane. Kusjuures kasvõi nende väheste arvude üle mõtlemisest võiks hargneda arutus haridusseltside kui kodumaalt lahkunud eestlaste identiteedi säilitamise vahendi ning rahvuskogukonna hoidmiseks loodud kommunikatsioonisüsteemi üle, mis ei pidanud olema emakeelne: tähtis ei olnud keel, vaid suhtlus. Nähes väliseestluse erilist aktiivsust koolide asutamisel ja võrreldes seda kodueestlaste seltsitegevuse buumiga eelkõige kultuurilise isetegevuse vormis, oleks tulnud haridusseltsid selgemalt jagada ka kodu- ja välis-seltsideks.

Tuleb laita F. Kinkari seltsitegevuse juriidilise raamistiku puuduliku käsitlust. Selle kohta on võimalik kätte saada piisavalt kirjandust,³ mistõttu praegu lihtsalt ei või enam kirjutada, et 1906. a ajutine seltside seadus sätestas ulatuslikult piiranguid seltside asutamisele. Eriti tragikoomiline on väide, et 1906. a seadus keelas seltsid ja liidud, mille tegevus ohustab ühiskondlikku rahu ja julgeolekut — kurbloolusis seisneb selles, et sama seisukoht on Vene riigi seadustes kirjas juba alates 1782. aastast. Oma väite, et 1906. a seadusega muudeti vabatahtlike ühenduste registreerimise kord keerulisemaks, kummutab autor aga ise juba järgmisel leheküljel, öeldes, et kõigile piirangutele ja karmriiklikule kontrollile vaatamata võimaldas seadus seltsiliikumist oluliselt elavdada. Tegelikult lihtsustas nimetatud seadus oluliselt seltside loomist, vähendas kubernerit ja siseministri võimu seltside lubamise ja likvideerimise üle otsustamisel (see anti vastava komisjoni hooleks), samuti loodi seadusega seltsiasjade komisjoni (nimetatud ka nõukoguks) otuste üle edasikaebamise mehhanism. Samasugust huupi väitmist ja ise selle sisuliselt ümberlukkamist võib hoolikas lugeja leida veel muudiski küsimustes.

Jätkuna eeltoodule on vaja tõsiselt käsitleda autori süvenematust varasemasse seltsiliikumist, sealhulgas haridusseltse puudutavasse kirjandusse. Õieti kasvabki enamik raamatu puudusi välja just historio-

³K. Il'inski. *Častnyja obštšestva*. Riga, 1913; V. V. Ivanovskij. *Učebnik administrativnago prava*. Kazan', 1908; *Obštšestvo. — Ėntsiklopediceskij slovar'*. 1897; J. Arukaevu. Avalikkuse ohjamise kavad ja tegelikkus Tsaariaja lõpus. — *Seltsid ja ühiskonna muutumine: Talupojajühistonnast rahvusriigini*. Toim. E. Jansen, J. Arukaevu. Tartu—Tallinn, 1995. Samuti puudutavad seda küsimust mitmed A. D. Stepanski raamatud ja artiklid, mis on kättesaadavad Venemaa raamatukogudes.

graafia mittetundmisest. Soovimata esitada siinjuures teemat puuduvat bibliograafiat, nimetan vaid, et Eesti kontekstis on kasutamata Ellen Karu kandidaadiväitekiri kultuurhariduslikest seltsidest 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses ning mitmed tema olulised artiklid; Kaljo Veskimäe väitekiri raamatukogudest ja raamatukoguseltsidest; Ea Janseni üldistavad kontseptuaalsed artiklid; kogumik seltsitegevuse ja ühiskonna muutumise seostest; Aili Raendi dissertatsioon ja hilisem artikkel põllumeesteseltside kohta; Olavi Kasemaa väitekiri orkestritest. Patustamine seisneb selles, et eelmainitud teosed on saajaprotsendilisel Eesti seltsiliikumise uurimise raudvara. Ja veel, autoril peaks olema teada, et suur osa seltsitegevust käsitlevatest uurimustest on tehtud Tartu ülikoolis diplomitöödena ning on seetõttu käskkirjadena saadaval õpetoolide juures, pealegi on vastavad nimekirjad avaldatud ajakirjas *Kleio*. Kirjanduse kasutamata jätmise kõrval on juba pisiasi, et allikate pooltel on hakkama saadud ilma maakondade politseivalitsuste arhiivideta.

Ajalookirjanduse kehva tundmise tõttu hõljub raamatus kasutatud konkreetne allikmaterjal tihti väga ebakindlal ja umbmäärasel alusel, vastates keskmise kodu-uurija käsitlusele. Raskeimaks tagajärjeks tuleb pidada seda, et raamatu lugemise järel ei suuda me vastata küsimusele, mille poolest erines enamik haridusseltsite teistest kultuurilise isetegevusega seotud seltsidest. Me ei suuda mõista nende haridusseltside identiteeti, mis ei asutanud oma kooli — aga neid oli enamusi. Autor toonitab enamiku kohalike haridusorganisatsioonide puhul nende keskendumist kursuste, pidude ja koosolekute pidamisele. Kui me ei tea, et ka teised seltsid tegelesid sellesamaga, võib kultuuritegevus tõesti tunduda haridusseltside pärusmaana. Kuid olles uurinud avalike ürituste korraldamist, võib näiteks sedastada, et Virumaal (kus oli suhteliselt palju haridusseltsi) korraldasid aastatel 1910–1914 haridusseltsid 28,5%, karskusseltsid vaid veidi vähem — 24,7% — ning tuletõrjeseltsid napilt rohkem — 30,6% kõigist pidudest. Ja 1913. aastal olid Tartumaal, teises haridusliikumise kantsis, haridusseltsid korraldanud 24,6%, muusikaseltsid 27,6% ja tuletõrjeseltsid 25,6% avalikest pidudest.⁴

Niisiis, milline oli keskmise haridusseltsi identiteet? Milleks loodi haridusseltside koole, kui kahel esimesel õppeaastal toimus ka enamik riiklikes algkoolides emakeelne õpetus? Milleks reorganiseeriti karskusseltsi ja milleks kohalikud organisatsioonid liitusid ühendseltsideks, mida nimetati haridusseltsideks? Vastuseid nendele küsimustele

⁴J. Arukaevu. Eesti avalikkuse struktuur 20. sajandi alguses. Käskkirjaline magistritöö Tartu Ülikooli Raamatukogus. Tartu, 1994, lk 84–85.

ei ole autor otsinudki, sest tema jaoks on J. Tõnissoni juubelikogumikus juba kõikidele küsimustele vastus antud ning teoreetilised vaidlused sellega lõppenud. Ja korralikul ajaloolasel ei ole muud teha kui etteantut järgida — nagu muiste. Seetõttu on raamatus harjumatult palju mõtteskeeme *à la* “olud läksid muudkui halvemaks, aga elu arenes seda trotsides jõudsalt edasi”.

Retsenseeritava raamatu lugemisel tekkinud mulje võiks kokkuvõtlikult sõnastada järgmiselt. Tõsiasiade laiahaardelise analüüsi asemel jääb prevaleerima vananenud ja erapooliku teooria järgi kirjutatud rahvusromantiline retoorika, mida on ilmestatud ohtrate faktidega. Aga raamat on eeltoodud puudustest hoolimata ikkagi huvitav ning väärib lugemist kasvõi retsensendi vastuväidete kummutamiseks.

Jaanus Arukaevu

RIIGIMEES, KES KÕNDIS KURISTIKU SERVAL

Tuomo Polvinen. *J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 3. 1939–1944.* Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1995. 496 s.

“Teist, härra Paasikivi, ei saa kunagi eraisikut.” Nii sõnas Nõukogude Liidu diktaator Jossif Stalin, jättes hüvasti Soome saadiku Juho Kusti Paasikiviga 1941. a maikuu keskel enne viimase kojusõitu Moskvast. Paasikivi oli teeseldud tagasihoidlikkusega vihjanud, et kavatseb edaspidi avalikust elust tagasi tõmbuda ja pühenduda memuaaride kirjutamisele. Aeg näitas, et generalissimusel oli õigus. Vanal senaatoril ja iseseisvuse eest võitlejal oli vaatamata enam kui 70 eluaastale veel palju teha alalise rahusobitajana Soome ja Nõukogude Liidu vahel, hiljem ka Soome presidendina.

Seda episoodi on kirjeldatud professor Tuomo Polvise mõjuka poliitilise biograafia *J. K. Paasikivi. Riigimehe elutöö 1939–1944* kolmandas osas, mis käsitleb Paasikivi tegevust Talvesõja ajal, vahepealsel lühikesel rahuperioodil 1940–1941 ja Jätkusõja ajal kuni vaherahu sõlmimiseni 19. IX 1944. See oli kõige tormilisem periood Soome ajaloos, maa iseseisvus ja ühiskonnakord pandi raskele proovile. See, et suveräänsus ja demokraatia lõpuks suudeti säilitada, sõltus paljuski soome

rahva kindlameelsusest ja vastupidavusest, kuid ka Paasikivil oli lõpptulemuses oma osa. Ta andis alati oma panuse, kui seda vajati.

Juho Kusti Paasikivi edu saladus peitus ühes omaduses, mis teistel Soome poliitikutel puudus: vaid tema üksik oskas venelastega, kaasa arvatud Nõukogude Liidu juht, mõningal määral ümber käia. Miks need tundsid huvi vana parempoolse poliitiku, pankuri ja Saksamaa sõbra vastu, kes puudulikult vene keeles tundide kaupa nendega tülitsetes, on raske seletada. Polvise biograafia laseb aimata, et põhjuseks oli Paasikivi küüniline suhtumine võimu ja poliitika küsimustesse, mis teatud määral sarnanes Stalini ja Molotovi arutlemislaadiga. Kui teised läbirääkimistel osalenud Soome poliitikud — Tanner, Ryti, Voionmaa, Enckell ja Walden — kordamööda rääkisid väikese rahva õigusest ja Karjalast kui Soome asendamatu osast, hüppas Paasikivi sellistest fraasidest täielikult üle. Pessimistina oli ta veendunud, et väikeste rahvaste suveräänsust sõltub vaid suurte tahtest. Ta oli oma kaasaegsete hulgas ainuke, kes nägi Soome iseseisvumise põhjusena keiserliku Saksamaa toetust aastatel 1917–1918 ja kahtles, kas seda suveräänsust saab üldse säilitada, kui see pole mõne suurvõimu huvidega kooskõlas.

Nende ilustamata seisukohtadeni oli Paasikivi jõudnud pikki aastaid kestnud välispoliitilise kirjanduse uurimise kaudu. Ta põhivaated olid fennomaanilised*, hegeliaanina arvas ta, et ajaloos on oluline rahvas, mitte riik. Paasikivil oli olnud palju aega pühenduda oma huvialale Stockholmis, kus ta oli olnud Soome saadik aastail 1936–1939. Tema ülesandeks oli tookord olnud kahe riigi välispoliitika ühtlustamine. Sõjalises plaanis see ebaõnnestus, kuid Paasikivi tegevuse tulemuseks oli siiski tähelepanuväärselt hea suhtumine Soome üritusse Rootsis.

1939. a 5. oktoobri hilisõhtul äratas saadiku Soome saatkonnas Stockholmis telefonikõne välisministeeriumist Helsingis, milles ta sai käsu ülepeakaela Moskvasse teele asuda. Nõukogude Liit oli Molotov—Ribbentropi pakti tulemusena nõudnud läbirääkimisi Soomega. Balti riigid olid sel ajal juba andnud järele Vene nõudele baaside jm suhtes.

Selline on Tuomo Polvise raamatu dramaatiline avastseen. Autor on aastaid keskendunud oma teemale ja esitab nüüd peaaegu täieliku pildi riigimees Paasikivist, kelle tegevust on valgustatud ka varem ligipääsmatute Vene arhiiviallikate abil. Tulemuseks on perfektne poliitiline biograafia — hästi läbimõeldud, teaberikas ja ka põnev. Majesteetliku jutustamislaadiga, kuhu sobivad hästi ta väikesed kuivad naljad, annab

*Fennomaanideks nimetati XIX sajandi Soome varajasi rahvuslasi. Toim.

autor hea ülevaate oma uurimisobjektist, ilma teda taevani kiitmata ja samal ajal ka silmi kinni pigistamata ta inimlike nõrkuste suhtes.

Raamatus on täielikult keskendunud, nagu tiitelgi näitab, Juho Kusti Paasikivi avalikule tegevusele. Seega on see oma laadilt kooskõlas Paasikivi päevaraamatute ja memuaaridega, kus eraelust ei vilksata midagi. Pääaegu ainuke isiklikku laadi märge sellest ajast on oma alastuses enneolematult liigutav rida, kui Paasikivi kirjutab, et ta poeg on just rindel langenud. Polvise puhul ei ole poliitikalte kontsentreerumine tähendanud, et biograafia muutuks igavaks või ühekülgsesks. Vastupidi, just suure draama katkematu pinge on see, mis kannab jutustust. Selle keskne kuju tuleb lugejale lähedale läbi oma koleeriliste raevuhoogude, oma varjamatu halvaksapanu tõttu "lollide" kolleegide suhtes, kes ei saanud välispoliitikast aru, ja oma ülitundliku Saksamaa jumaldamise tõttu, millest tema, üldiselt tuntud Venemaa sõber, ei suutnud lahti saada. "Paasikivi on huvitav isiksus, kes ei oska ühtegi keelt," ütles isegi marssal Mannerheim, kes kuni 1944. a suveni leidis temaga kergesti ühise keele.

Polvise raamatu intriig on kergesti edasi jutustatav. 1939. a sügisel osales Paasikivi Väinö Tanneri kõrval mitmel korral Moskvas läbirääkimistel, mis lõppesid Nõukogude Liidu kallaletungiga ja Talvesõja algusega. Seejärel istus ta portfelli ministriks kuulsusriikka saja päeva jooksul peaminister Ryti valitsuses ja kuulus delegatsiooni, kes kirjutas alla rängale rahulepingule 13. märtsil 1940. Siis nimetati Paasikivi Moskvasse saadikuks ning seal kaitses ta Soomet katkematu Vene surve all. Töö Moskvas oli J. K. Paasikivi seni kindlasti kõige raskem kogemus, mil ta kohusetundlikult täitis koduvalitsuse ettekirjutusi, sealhulgas tõeliseks komistuskiviks olnud Petsamo niklikaevanduse asjus. Ja seda kõike võõra riigi juhtide ees, kes mängisid temaga kassi ja hiirt. Mõnikord siiski ta kannatus katkes ja teda salaja pealtkuulav personal sai kuulda tõtt Nõukogude süsteemi kohta. Sellised tõesõnu märkis saadik ka oma päevaraamatusse. Oma vaba aega kasutas Paasikivi selleks, et jalutada saatkonna katusel edasi-tagasi ja arutada välispoliitilisi asju koos Vilhelm Assarssoniga, kes oli ta hea sõber ja peale selle ka Rootsi saadik.

Vastamata küsimuseks, millega Paasikivi kogu kriitilise perioodi vältel maadles, olid Nõukogude Liidu kavatsused. Kas Venemaa soovis purustada ja sovetiseerida Soome või soovis suurvõim end vaid sõjaliselt kindlustada. Tuomo Polvinen on leidnud Paasikivil selles põhiküsimuses terve arvamuste skaala; kaunistamata pessimism paistab rohkem läbi päevaraamatutest ja eradiskussioonidest kui trükitud memuaaridest, mis kannavad rohkem ametlikkuspitserit. Mõnikord juhtus

nii, et kui Paasikivi oli oma mõtiskluses juba silmapiiril näinud lootust vilksatavat, kustus see suurpoliitika mõjul uuesti. Kui ta niimoodi ühes diskussioonis sotsiaaldemokraat Väinö Voionmaaga 1940. a kevadel oli jõudnud väiteni, et Balti riigid olid ehk oma järeleandmistega siiski olnud targemad kui Soome, kes oli end meelegeitlikus sõjas veristanud, tuli ajaloo õiendus peaaegu otsekohe — Stalin kasutas juhust, et teha lõppu Eesti, Läti ja Leedu iseseisvusele. Võimalused ellujäämiseks olid Paasikivi silmis igal hetkel vastavalt olukorrale ja asjaoludele erinevad ja ta mõtetegevus oli tavaliselt keskendatud sellele, et kaaluda kahte halba võimalust üksteise vastu.

Kui Hitler 1941. a juunis ründas Nõukogude Liitu, kuulus Paasikivi (sel ajal tõesti eraisik ja lühikese aja jooksul tegev oma mälestuste kirjutamisega) entusiastide hulka ja kirjutas kõne, mida ta kavatses pidada raadios, kui Soome väeosad oleksid vallutanud Leningradi. Vaimustus säilis kuni 1942. a sügiseni, mil üks sanatooriumikuur Taanis ja kontaktid Taani poliitikutega avasid ta silmad Saksamaa nõrkuste suhtes. Kogu Jätkusõja aja oli Paasikivi, nagu Max Jakobson on öelnud, “sisemise ringi väline liige” Soomes. Ta suhtles presidendi, peaministri ja ülemjuhatajaga usalduslikult, kuid jäeti siiski mõnikord väljapoole, kui ta enesekindlus ja jutukus tundusid ärritavatena.

Paasikivi uus ülesanne hakkas kuju võtma, kui sondeeritud separaatrahu sõlmimiseks aktualiseerusid 1944. a kevadel. Siis külastas ta N. Liidu suursaadikut Aleksandra Kollontaid Rootsisis Saltsjöbadeni Grand Hotellis suurima saladuskatte all “nagu armsam keset ööd”, et teada saada esialgseid rahutingimusi. Sellele järgnes hirmuäratav lennureis üle rindejoone Venemaale koos vana Carl Enckelliga ja Molotovi ränkade nõudmiste ärakuulamine Kremliis. Soome valitsus ei sõlminud separaatrahu esimeste rahutingimuste põhjal, sest Saksamaa oli veel liiga võimas ja avalik arvamus Soomes ette valmistamata. Paasikivi suhtus asjasse siiski teistmoodi. Tema arvates võisid rahutingimused muutuda vaid halvemaks, nii et küsimuse alla oleks võinud tulla tingimusteta kapituleerumine. Sellest ajast algas murrang tema ja teiste riigi juhtivate tegelaste suhetes, kõigepealt Rytiga, seejärel teistega, kaasa arvatud Mannerheim. Vaheerahu sõlmimise ajal 1944. a septembris, kui ka Porkkala kaotamine oli tegelikkuseks muutunud, oli Paasikivi paradoksaalselt esimest korda poliitiliselt üksi ja ilma mõjuta uue valitsuse juures, kes oli just alla kirjutanud lepingule tulevahetuse lõpetamise kohta.

Selline on ka lõpuvinjett Tuomo Polvise raamatus. Juho Kusti Paasikivi jäetakse üksi ootama uut avalikku ülesannet, milleks saab peaministri ja vabariigi presidendi ametikoht aastail 1944–1956. Seda käsitleb

autor biograafia neljandas osas. Polvinen ei esita sõja-aastate Paasikivist mingit paraadportreed, vaid analüüsib ta tegevust ja seisukohti vaadeldavasse aega kuulunud faktorite laia spektri taustal. Ta ei varja, et Paasikivi vaevalt sai aru demokraatidest ja demokraatlikest õigusprintsiipidest ning et ta mõnikord kaotas enesevalitsuse. Kuid ta kirjeldusel vanast mehest, kes pidevalt rändas kuristiku serval, on kütkestavat monumentaalsust. Kui peadpöörivalt sügav see kuristik tegelikult oli, on hakanud selguma nüüd, uute arhiiviallikate valguses.

Kari Tarkiainen

**ÜKS JA JUHTIV ÕPETLASTE RIIGIST:
GALILEI, BACON, SPINOZA,
LEIBNIZ, MALEBRANCHE, PASCAL, ...**

Jakov Ljatker. *Descartes*. * René Descartes. *Arutlus meetodist*. Tallinn: Olion, 1995. 176 lk.

Rahvas on seda tsiviliseeritum ja kasvatum, mida paremini inimesed filosofeerivad; seepärast ei ole riigi jaoks suuremat hüve kui tõelised filosoofid.

René Descartes

Ükskord oli üks Aeg. Nad said tast killu kätte. Selle nad jagasid juppideks. Jupid nummerdati ära — enne ja pärast Kristust või meie ajaarvamist... Nii me nüüd teamegi, kes millal ükskord sündis (ja teinekord suri) ning millal neid juppe juubeldada.

31. märtsil 1596. aastal sündis kidura tervisega poisslaps René. Ja nelisada aastat sellest ongi mööda saanud. Mis siis sel puhul juhtus vabas, sõltumatus, suveräänses ja iseseisvas Eesti Vabariigis? Mis siis sel puhul tegime meie, kes me kuuldavasti kogu aeg oleme kuulunud Euroopasse?

Osutub võimalikuks ja vist ainsaks võimaluseks tänada kirjastust "Ülion", kes 1995. aasta numbriga avaldas ühtede kaante vahel Jakov Ljatkeri *Descartes*'i A. Raudsepa tõlkes vene keelest ning René Des-

cartes'i *Aruluse meetodist* redigeeritud trüki 1936. aasta "Noor-Eesti" väljaandest R. Kulpa tõlkes prantsuse keelest.

Allakirjutanul tuleb tunnista endal ikka veel olemasolevaks esimest R. Descartes'i poolt äratoodud kuest algsest hingekirest — see on see "üllatumine" (lk 97); ka sellest soovib ta vabaneda. Annaks Jumal. Ehk küll teine osa vaadeldavast raamatust, mille originaal 1659. aastal kanti "Keelatud raamatute indeksisse" paavst Paulus IV enda nimel, kubiseb trükivigadest, ehmata just raamatu esimene osa. Kõigepealt, originaal temast ilmus 1975. aastal — ajal, mida hiljaaegu tituleeriti selleks kõige sügavamaks stagnaks, kus kõik nii inetult seiskus. Järgmisena võib üle vaadata sellesama esimese osa lõpus oleva kirjanduseloetelu (lk 112–115) — K. Marx, Fr. Engels, V. I. Lenin, A. I. Herzen, V. L. Rabinovitš — kõik on omal kohal, ilma igasuguste paranduste, täienduste või kommentaarideta.

Tekib selline rõõmus äratundmine, et otsapidi või igavesti Euroopas olevas vabas, sõltumatus, suveräänses ja iseseisvas Eesti Vabariigis keegi ei loe, rääkimata sellest, et kirjutaks René Descartes'ist. Ja seda kõike pärast seda, kui konnatiigid on puhtaks puhastatud, skisofreenilised psühhiaatrid on skisofreeniliselt (küll Moskva GOSTi, küll Euro-STANDARDi järgi) diagnoosinud kvalifikatsioonikaotust kõigil neil, kes segavad puhtamatest puhtamatel kodus ahju peal magada ja isu korral sõita sinna ja tagasi — ikka ahjuga ja havi käsul. Ja miks ka mitte, kui on oma ahi ja kui on oma havi.

Aga keegi loeb ka selliseid raamatuid, sest mis töötatöölisel ikka muud teha on kui tööd teha. Sest filosoofiks kuulutatu tuumakaks tituleeritud teosest õnnestus teada saada vaid seda, et härra filosoof loeb vaid soome populaarteaduslikku kirjandust, nii et *Horisondis* nr 1, 1996 pidi Heldur Nestor meelde tuletama, et tema kirjutas sellesamas eesti populaarteaduslikus ajakirjas juba 1973. aastal, et needsamused laamad dektoneerivad.

Kuidas aga on lugeda Jakov Ljatkerit nüüd siis eesti keeles? Halb. Niipea kui tekst läheneb matemaatilisele, muutub ta arusaamatuks. Tõlke võrdlemisel originaaliga osutub, et loomuldasa kontsentreeritud ja intensiivses matemaatilise poolses tekstis on palju lauseid, millest tõlkimisel on paar-kolm keerulisemat sõna lihtsalt välja jäetud; on poolikuks jäänud lauseosi; on valesti tõlgitud sõnu ja väljendeid.

Toome siinjuures ära vaid mõned konkreetsed näited.

Lk 42. "Koonuslõigetete" asemel on kirjas "koonuslõikelised tasapinnad". Selliseid pole üldse olemas.

Lk 54. Descartes'i meetodi põhituuma kirjelduses, s.t tõestamise ja tuletamise vahekorra kirjelduses, on kahel korral "tõestuse" tõlkeks "tõestus" ja ühel korral "tõend". Otsese tõlke — "ümberpööramine" asemel on eelistatud "konversiooni". "Teadvustamine" on Descartes'il termin, ühel korral on see tõlgitud "teadvustamiseks" (ehk küll juba märgitud õnnetus ühenduses: "...ja võimaldab teadvustada tõendi"). Teisel korral aga on ära jäetud nii originaalis talle kui terminile viitavad jutumärgid kui ka sulud ja sõnast endast on saanud "tuletamine". Samas lauses on pöördprotsessi vastava termini puhul ära jäetud ainult jutumärgid, aga sulud on alles jäetud. "Korrastatud järgnevus" on tegelikult "järjestatud jada". "Muutumine" kirjutatakse muidugi kokku mitte kahe, vaid kolme "u"-ga. Kõik see ei saa asjale kuidagi kasuks tulla.

Lk 58. Kuidas mõista lauset: "Tekkis vahend inimõtte "puhta" (Descartes'i väljend) — liikumise sümboliliseks reprodutseerimiseks ja seletamiseks — see, mida tavatsetakse nimetada liikumise ideeks". See, mis on originaalis, kõlab ka siis, kui jätta alles võimalikult palju tõlkija väljendeid, umbes nii: "Tekkis vahend inimõtte "puhta" (Descartes'i väljend) liikumise adekvaatseks sümbolites reprodutseerimiseks, selle selgitamiseks, mida tavatsetakse nimetada liikumise ideeks."

Lk 86. "Ja alles pärast niisugust tuletamist lastakse käiku ülalpool viisandatud loogikaväliste tuletuste ketike, ...". Loogikaväliselt tegutsedes võib jõuda kergesti kaoseni ja mis "ketikestest" seal siis enam rääkida saab. Osutub, et originaalis on kõne all "siseloogiliste tuletuste ahel".

Lk 95. "...ning lõpuks arvesse võttes, et tehted substantsi osadega suhtuvad suurustega tehtavatesse tehetes vastastikku ühetähenduslikult." See, mis on originaalis, kõlab ka siis, kui jätta alles võimalikult palju tõlkija väljendeid, umbes nii: ...ning lõpuks, arvestades, et tehted substantsi osade peal on üks-üheses vastavuses tehete suuruste peal...

Lk 97. "Kui tekkis probleem, missugust sümboolikat EKG elementide tähistamiseks kasutada, võttis Einthoven tänutäheks Descartes'ile inspiratsiooni eest kasutusele Descartes'i jada ühikute (sakkidevaheliste segmentide) tähistamiseks: P, QRS, T jne." Pole kunagi kuulda olnud midagi sellisest "Descartes'i jadast". Originaalis on: ...tunnustuse märgiks Descartes'ile teadlast avastusele inspireerinud ideede eest, kui kerkis küsimus EKG elementide tähistamise sümboolikast, võttis ta kasutusele Descartes'i tähistused rea suuruste (sakkidevaheliste segmentide) jaoks: P, QRS, T, ...

Eraldi hirmus on see, mis juhtub lk 82, kus tehakse ümber ei keadagi muud kui K. Marxi: "Infinitesimaali ja diferentsiaali sümbolite operatsioonaalset tähendust määrates leidis K. Marx olulisima momenti olevat selle selgitamise, mis saadavas võrrandis 0/0 funktsiooni ja

muutuja (võtkem arvesse, et nullide suhe on võrdne lõpmatuste suhtele), olles nende "nullifitseerimise" puhul sümbol, mis tähistab tuletist, sümboliseerib "peale 0/0 ka protsessi, millest antud tingimuste puhul saame 0/0... Seega hoitakse eitusega alles see kvalitatiivne suhe, mille eitamiseks see transformatsioon ("nullifitseerimine" — J. L.) on".

Kui sundida süda kasvõi kõige heamaks, mitte midagi ei saa aru. Jälgides originaali ja kasutades võimalikult tõlkija väljendeid, tuleb välja midagi niisugust: "Tuletise ja diferentsiaali sümbolite operatsionaalse tähenduse määratlemise käigus loeb K. Marx selle mõistmisel võtmemomendiks välja selgitada, miks funktsiooni ja muutuja vahel tekkinud suhtes 0/0 (arvestades, et nullide suhe on samaväärne lõpmatuste suhtega), nende "nullifikatsioonis" sümbol, mis tähistab tuletist, "on mitte ainult sümbol 0/0 jaoks, vaid samal ajal ka selle protsessi sümbol, millest teatud antud tingimustel ... saadi 0/0... Eituses, sellisel moel, hoitakse alles see kvalitatiivne suhe, mille eituseks see muutus ("nullifikatsioon" — J. L.) on." On omaette küsimus, miks tõlkija jätab tõlkimata paljud sõnad, siinkohal parajasti sõnad "operatsioon — operatsionaalne", "nullifikatsioon"; igatahes eestikeelses matemaatikas öeldakse "operatsiooni" asemel sagedamini "tehe"; aga tehted, need on see liitmine, lahutamine, ..., tuletise või ka diferentsiaali leidmine jne...

Võib-olla lohutuseks võib öelda, et siinkohal ei ole K. Marxil kerge olnud matemaatikaga, samuti nagu J. Ljatkerial ei ole kerge olnud K. Marxiga (ja nii mõnigi kord Descartes'iga. Lk 97 tekstilõigus "...maailm, mille Descartes lõi "materjalist", mis tänapäevalgi on täpselt sama-sugune, meetodi abil, mille loogika "töötab" tänapäevalgi, tõstes probleemi "üles" — ja "vastupidi", nagu lisanuks Cartesius..." on viimane märkus "...ja "vastupidi" nagu lisanuks..." andestamatu, sest Cartesiusel ei ole see lisa, vaid samal tasemel oluline kui "üles" ise), on omakorda lubamatu tõlkimisel lisada veel uusi raskusi.

Vaadeldava raamatu tõlkimine on tõsine ja raske töö. Kõigepealt, Descartes'i oma ajast kaugel ees olev intuitsioonirikas mõte, mille tarbeks puudus terminoloogia ja mida ta tihtipeale sai väljendada vaid peegelduste ja eituste abil. Ka J. Ljater valdab materjali vabalt ja kasutab ühe nimisõna kohta tihtipeale tervet hierarhiat omadussõnu. Öndsalt üle-eelviimasel ajal oli ühe raamatu väljaandmise juures tavaliselt tegev terve meeskond toimetajaid ja korrektoreid. Erialase kirjanduse puhul kaasati veel retsense. Tuleb tunnistada, et sellisel kombel oli nii oma teoreetiline kui praktiline mõte, olgu nende aegade endiga kuidas oli. Antud juhul aga on tõlkija jäetud üksi. Sisetiitellehe pöördelt võib leida veel vaid kunstilise kujundaja nime. Niiviisi ongi väljaande lõplik viimistlus ära jäänud.

Tõlketekst oleks vajanud asjatundlikku toimetamist, küll mitte päris aia taha. Praegu peab tõlke lugemise juures originaal käepärast olema. Näiteks poleks ka üleliigne olnud toimetaja või antud juhul tõlkija võib-olla joonealune märkus, kes see Cartesius siis on, keda nimeregistris ei esinegi, ja mis on tal pistmist René Descartes'iga. Võib ju üli- või kooliõpilasest lugeja jaoks olla selle raamatu lugemine esmatutvuseks René Descartes'iga (lad. k Renatus Cartesius).

Nende kriitiliste märkustega ei ole allakirjutanu üldsegi mitte kavatsenud suunata ei tõlkijat, kirjastust "Olion" ega ka lugejaid tutvunema tekstidega: H. Kilp *Kõrgem algebra ja analüütiline geomeetria* I (2. trükk 1987), II (1986), samuti nagu vaatamata isegi sellele, et Descartes ise oma hingelise arengu "väljapääsmatutel" kriisihetkedel süvenes täielikult peamiselt luulekunsti, suudab allakirjutanu jätta soovitamata ka tutvunemise tekstiga: H. Kilp *Verrevalatud viisid. Luuleraamat*, 1995. On vaid südamepure selle tõlkeraadatu lugemisel varitsevate ohtude pärast ja soovitus tõlke lugemisel käepärast hoida originaali.

Käsitledes tõeküsimust seoses eneseteadvusega leidis Descartes, et need sõltuvad kahe põhjuse koostoimest, nimelt tunnetusvõimest ja valikuvõimest, ehk teiste sõnadega, mõistusest ja vabast tahtest, kusjuures viimast peab ta avaramaks, olulisemaks ja määravamaks. "Näiteks, kui mul on valida kahe alternatiivse tõendi vahel ja ma tunnen täielikku ükskõiksust selle vastu, kumb neist valida, siis see ükskõiksus on "vabaduse kõige madalam aste ja annab tunnistust pigem teadmise puudumisest kui tahte täiuslikkusest": selle teadmine, mis on tõene ja mis on hea, välistab kõik valikuraskused ja muudab selle teadmise valdaja "täiesti vabaks" — ütleb Descartes oma neljandas "meditatsioonis". Lõpetuseks võiks nüüd veel kord üle lugeda motoks valitud mõtte — ka see kuulub René Descartes'ile.

Helgi Kilp

EDITORIAL NOTE

The newspaper *Postimees* was founded in 1886. In 1891 it became the first Estonian-language daily paper, being now the biggest-selling daily in Estonia. Krista Aru, director of the Estonian Literary Museum, gives a detailed picture of the events which happened before Jaan Tõnisson become the editor-in-chief and publisher of the paper in 1896. Jaan Tõnisson was also a well-known politician, being Premier of the Republic of Estonia in 1927–1928 and in 1933.

The following piece is published in order to present a book that is going to be published soon: *No One Can Withstand the Truth: Estonia's Efforts and International Law* (Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus). Its author, mathematician and jurist Enn Sarv has been a political prisoner under both Hitler's and Stalin's regimes. The book discusses which obligations fixed in international law the Republic of Estonia has assumed, and what are the rights of our state, how we fulfil our obligations and use our rights. Attention is drawn to the less known, forgotten or suppressed circumstances, among them to several international legal acts ratified in Estonia, the existence of which our state officials have either ignored or kept the people uninformed about them. Out of the nine chapters of the book, *Akadeemia* has chosen three most distressing ones (IV, VI and VII) which describe the genocide of Estonians, the treatment of such crimes by international law and the most insufficient treatment of the corresponding norms in the Criminal Code of Estonia. From the viewpoint of international law, the Estonian state has been established according to the principle of self-determination of nations. Although this principle was recognised world-wide as late as in 1941 by the Atlantic Charter and in 1945 by the Charter of the United Nations, in the case of Estonia the principle of self-determination was anticipated by our 1920 peace treaty

with Soviet Russia. So, Article 2 of this treaty has remained an interminable charter of freedom of the Estonian nation. From this basis it is very simple to overthrow the myth of the "socialist revolution" by which quite a few important public figures of present-day Estonia have won their spurs. Massive resistance to foreign authorities by the Estonian people, particularly by the forest brothers and school students, and sending public letters to international organisations form an unbroken chain of attempts at self-determination from the occupation of Estonia until the collapse of the Soviet Union. This turns all the endeavours of the successor of the Soviet Union, the Russian Federation, to treat the Estonian SSR as a result of "voluntary unification" futile. The cornerstone of independent statehood is the people, and the people's right to self-determination remains immortal under any circumstances, no matter what happens to the state.

In the belles-lettres section we publish a few excerpts from Juhan Sütiste's (1899–1945) poem "Young partisans". The special value of the poem lies in the lively rendering of the spirit of the Estonian War of Independence (1918–1920) and even of some concrete people.

The article by Eero Loone, professor of practical philosophy at Tartu University, has been rewritten for the reader from his report delivered at the international conference on ethnic pluralism in Ljubljana on 29 March 1996. Estonians consider the nations' right to self-determination self-evident. Many intelligent people in the present-day world, however, do not share this opinion and find it as self-evident that nations, states and societies have no rights. The aim of the article is to think critically, using analytical means, about the premises of normative treatments of the state. We quote a paragraph from the author's reasoning: "Let (I) the world be Gellnerian (i.e., let Gellner be right) and (II) let cultures be valuable — then ethnicity can be a legitimate basis to justify a state's foundation, preservation or division. At that, ethnicity certainly cannot be the complete or sole justification, and, when drawing of borders between the states is inevitable, it is necessary to solve the problem of cultural needs of those people whom the border will separate from the main part of their *ethnie*. If conditions (I) and (II) are fulfilled, the following reasoning is

rational and even sensible: (1) If ethnic grouping *A* is in the danger of extinction, (2) if the only and only possibility of saving ethnic grouping *A* is the foundation of an independent state based on grouping *A*, (3) if grouping *A* does not want to disappear as a grouping of people with a common ethnicity, (4) if the foundation of an independent state based on grouping *A* does not destroy any other ethnic grouping, then (5) ethnic grouping *A* is justified in founding their own state entity. If the expression "only and only" in condition (10.2) is replaced by the expression "best", then the conclusion (10.5) will remain valid. At that, in the case of given premises, it does not necessarily follow from weaker conditions than survival that the conclusion (10.5) is wrong."

In recent times endeavours to objectify philosophy, its distortions without any attempt to ask about the nature of philosophy have emerged from outside philosophy. Nowadays every "thing" acquires a philosophy of its own. Inspired by Heidegger, Ülo Matjus, professor of history of philosophy at Tartu University, reminds us that philosophy has its own nature within its own limits, its power and powerlessness. Philosophy is not a science. Philosophy does not obey the regularities of development of sciences, no matter how much this is desired or even demanded. It is impossible to set "new tasks" for philosophy each year and for each year, striving for more progressive solutions. Philosophy is in a certain sense timeless. Philosophy is not useful. Philosophy does not help people to live or to live more happily; it cannot give immediate advice to anyone. Philosophy is unable to elicit any direct changes in the present-day situation of world; philosophy is not a matter of common concern. Philosophy touches immediately only few. Philosophy is not everyone's business as it cannot be "done" by everyone, neither is it understandable to everyone. In order to be everyone's concern, it is necessary that everyone should feel the pull to the most wondrous, to the existence of the existent.

Anto Unt, a graduate student of philosophy at Tartu University, states that for modal logic possibilities exist really, and this does not depend on what someone thinks about the possible worlds. The author shows that namely in this respect modal logic and the logic of attitudes are opposed to each other: instead of a tendency

to recognise the independent existence of possibilities, the logic of attitudes is ready to give an assessment of the situations that may occur. However, where does deontic logic belong? First, the author tries to treat "obligation" according to the same pattern as "belief" and "desire", motivating this with the fact that it should be possible to assess whether a person has behaved in a permissible way, and this justifies the classification of deontic logic under the logic of attitudes. Anto Unt finds that the endeavour of obligations to belong into the sphere of extensional logic is also justified: obligations can be ascribed an existence outside the subject. Thus the behaviour of obligations and permissions according to either one or another set of rules is justified, at that it is natural that paradoxes occur. Recognition of the existence of two kinds of logic helps us to analyse paradoxes better.

Piret Kuusk, senior researcher at Tartu Institute of Physics, and Indrek Martinson, professor of astrophysics at Lund University, honorary doctor of Tartu University, acquaint the reader with the astrophysicist Wilhelm Anderson (1880–1940), who is not well known in present-day Estonia. His doctoral dissertation dealt with the physical structure of the solar corona. According to Anderson, the solar corona could not consist of solid or liquid particles, consequently it had to be gaseous. He supposed that this gas consisted of free electrons. The 1983 laureate of Nobel physics prize Chandrasekhar said that Anderson was the first who referred to the importance of relativist effects in astrophysics. In the formulae and tables of Anderson's 1929 article it is possible to find the first hints at the existence of an upper mass limit of equilibrium white dwarf configurations. In a few years, however, Anderson had changed his mind about the existence of the upper limit of matter's density — he did not believe in it any more.

Art Leete, head of the department of Finno-Ugric and comparative ethnology at the Estonian National Museum, specifies the factors that caused an extensive armed conflict between the indigenous peoples (Hanti and Nenets) and the Soviet authorities in the region of Kazym, the right-hand tributary of the Ob River in Siberia. The Kazym War can be regarded an example of a more general process in the development of colonial relations. At a certain moment, short-time application of overwhelming mil-

itary force brought the relatively lax colonial dependence to a new level. The communities who until then had been practically autonomous were made to join the general development of society. The Kazym War can be viewed as the beginning of the modern period of colonial exploitation of Western Siberia.

In the section of book reviews Jaanus Arukaevu discusses Felix Kinkar's book on the history of Estonian educational societies. Kari Tarkiainen, the State Archivist of Finland, acquaints us with Prof. Tuomo Polvinen's biography of the Finnish statesman Juho Kusti Paasikivi. Helgi Kilp criticises Andres Raudsepp's translation from Russian of Yakov Lyatker's *Descartes*.

The issue ends with Part 6 of Arvo Mägi's book *What has stuck in my mind: Episodes and moods*.

Summaries

Jaan Tõnisson wanted to become the editor of Postimees and so he did

Krista Aru

From 2 December 1896 Postimees, the only Estonian-language daily published in Tartu, had a new editor and publisher — Jaan Tõnisson. Until now, a one-sided view has prevailed when discussing how Tõnisson became the leader of Postimees. The authors have emphasised the great role of nationalist intellectuals (V. Reiman, O. Kallas, H. Koppel, K. Koppel) in K. A. Hermann's consent to sell the paper as well as in the fact that namely Jaan Tõnisson became the new editor and publisher.

However, Jaan Tõnisson's letters to Oskar Kallas, Karl Koppel, Jakob Ilves, Villem Reiman and Karl August Hermann give reason to believe that the most ardent advocate of the purchase of Postimees was Jaan Tõnisson himself. He compiled the first business plan for the newspaper, made the first arrangements about the editorial staff, the principles and content of the newspaper. No one needed to invite Tõnisson to become the editor. Other candidates were not even discussed.

Tõnisson's wish to become the editor of a newspaper was so big that, when he failed to purchase Postimees in 1893, he agreed to start on a much smaller scale — to

begin his journalistic work for the welfare of the Estonian people and culture at the Sakala newspaper in Viljandi.

In 1896, however, Postimees got Tõnisson and Tõnisson got Postimees. Everyone benefited from this.

Reason Justifies States

Eero Loone

Self-evidence is not a sufficient criterion for a belief being true, just, right, knowledge, etc. The existence of France, the UK or the USA has not been problematic for some centuries and seems self-evident. State entities in Eastern and Central Europe have been much less secure, and, therefore, their legitimacy has seemed less 'natural' both to many outsiders and to their inhabitants. Obviously, justification in non-problematic cases does not present acute political problems. Nevertheless, for a justification to be rational it has to meet common criteria for all cases of its domain.

There is a difference between a political regime and a political entity. Therefore, there have to be separate justifications for both. Justifications of democracy are common knowledge, justifications for setting up and maintaining separate state entities have not been properly investigated until now. Nationalism provided once an emo-

tional alternative to the supposed divine right of Kings to maintain state entities. Some emotions can and may be rational, can and may be constituent elements of rational and reasonable justifications.

The problem of justification for an individual state entity is about the wishes of decision-makers and about membership of the decision-making set. Ethnicity serves as a rational and reasonable ground for the choice of membership of this set, but it is not the only and only ground. Intensive cleavage communities can develop out of other traits.

'Nation' (and I mean the English word only) may be a vacuous concept within the terms of the present investigation; it cannot be used for justifying states if it means 'inhabitants (or citizens) of the state entity to be justified'. Ethnic units are not necessarily nasty, and single ethnic unit based states are not always nasty (Iceland). Moreover, they are certainly not mythical entities. There are several kinds of nationalism (Nazi nationalism, very strong nationalism, strong nationalism, weak nationalism; Stalinist or Brezhnevist internationalisms share membership of a common subkind with Nazi nationalism). Nazi nationalism claimed the existence of a unique preference order of values of nations and was incompatible with recognizing the rights of all

ethnic groups. Strong nationalism is incompatible with the idea of self-determination by nations or peoples. The latter includes the right of an ethnic unit not to set up a state. Only weak nationalism may be used as part of a rational justificatory argument for a state (or for not having a state), although it is not a necessary part of this argument. Nevertheless, weak nationalism can certainly serve as a reasonable ground within justificatory arguments for particular state entities.

Ethnic communities have positive functions for their members. If they are denied the right to make decisions about themselves, then we might have a colonialist world. In a Gellnerian industrialised world, survival of an ethnic community could serve as a justificatory reason for having a separate state entity. However, there are no general a priori answers to the question whether an ethnic unit ought to strive for a separate state entity or for a multiethnic state.

Macht und Ohnmacht der Philosophie

Ülo Matjus

Nach der Ansicht des Verfassers dieses Aufsatzes wird in den letzten Zeiten von der Philosophie des öfteren gefordert, 1) dass sie wissenschaftlich sei oder wissenschaftlich werde und bliebe, 2) dass sie

auf das Menschenleben unmittelbar wirke, dem Menschen leben helfe, ihm näher werde und unmittelbar dienlich sei, 3) dass sie für jeden Menschen zugänglich, für alle verständlich sei oder werde. Diese Tendenz im Auffassen der Philosophie verbreitet sich nicht nur bei uns in Estland, sondern auch überhaupt im europäischen Denken. Man kann dazu mehrere Beispiele anführen. Noch mehr: diese Forderungen werden nicht nur gestellt, sondern auch sowohl von der "institutionellen" Philosophie, als auch vom sog. philosophischen Journalismus, d. h. von ausserhalb der eigentlichen Philosophie "positiv" beantwortet. Auch das ist leider durch Beispiele leicht und reichlich belegbar. Nach der Ansicht des Verfassers ist das alles mehr keine Philosophie, obwohl das selbstverständlich als Philosophie gestellt und betrachtet wird. Der Begriff der Philosophie ist im Höchsten Masse unbestimmt und vage geworden. Deshalb sollte jeder, der Philosophie "macht", jedesmal erläutern, was jeweils unter dem Wort Philosophie begriffen wird. Der Verfasser geht vom Standpunkt aus, der von Martin Heidegger sehr deutlich im Vortrag "Was ist das — die Philosophie?" (1955) geprägt wurde. Demgemäss ist die Philosophie das Streben nach dem seienden Sein, nach dem Seienden im Sein, was für die Griechen (Herakleitos, Parmenides) anfänglich das Erstaunlichste war. Dieses Erstaunlichste,

Eines (ist) Alles nach Herakleitos, ging darnach durch den sophistischen Zugriff verloren. Erst mit Platon wird das Denken — "vorbereitet" von griechischen Sophisten — zur "Philosophie", d. h. zum Streben nach dem "Verlorenen". Die so begriffene Philosophie ist nachher durch Jahrhunderte — bis zu ihrem Ende im Sinne der Vollendung — unterwegs zum Sein des Seienden gewesen, ohne doch nie zum Verlorenen zu kommen. Jenes "Entgegenkommen" der Philosophie den beschriebenen Forderungen an sie gehört als der Ausdruck des Endes der Philosophie auch in ihre Geschichte. M. Heidegger hat dieses Geschehen seinsgeschichtlich charakterisiert in seinem Vortrag "Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens" (1964). Wenn die Philosophie den erwähnten Forderungen "entgegenkommt", zerfällt sie, endet sie als Philosophie, denn solches steht ausserhalb ihrer wesentlichen Macht. In diesem Sinne wird sie als Philosophie ohnmächtig. Dieses Vorgehen, d. h. die nichtphilosophischen Forderungen an die Philosophie und das entsprechende "Entgegenkommen", gehört zum Wesen der modernen Technik, zum Gestell. Wir Menschen können das nicht bekämpfen, — das zu verstehen versuchen sollten wir doch.

A logic of attitudes

Anto Unt

A well-known paradoxical result of deontic logic arises when an intuitive property of permission (permissibility of disjunction implying permissibility of either disjunct, Eq.1) is combined with the so-called rule of extensionality (equivalence of two statements implying equivalence of their permissibilities, Eq.2). The result will be that if something is permissible, then, together with it, anything is permissible (Eq.4). A possible way to avoid this weird conclusion is to suggest that Eq.1 and Eq.2 are valid in different domains and, as such, cannot be combined. However, the origins of Eq.1 still need to be qualified. An observation is taken that, in their meaning, disjunctive permissibility and obligation are parallel to disjunctive propositional attitudes (belief and desire). The analogy can be seen in the fact that disjunctive obligation, in contrast to alethic modality but similarly to disjunctive attitude, allows to infer something about a disjunct: in regard to either disjunct, it is taken granted that by performing it, the obligation will be fulfilled. In the case of disjunctive belief or desire one can infer that either disjunct is considered possible, or declared acceptable, respectively. This property of disjunctive attitude finds an ex-

planation on an assumption that, in the case of attitudes, we have to do with two different truth values, one concerning the validity of the proposition, and the other applicable to the attitude as a whole. (The latter can be understood as an answer to the question 'is the obligation fulfilled?', 'is the belief true?', 'is the desire satisfied?'.) Postulating that the meaning of propositional attitudes should be interpreted as equivalence of these two truth values, will yield the meaning of disjunctive attitudes as described above. Besides, on an additional condition, the property of a negated attitude can be derived, stating that (e.g.) 'not believing p' is equivalent to 'believing not-p'.

An attempt is made to specify the difference between such kind of logic on the one hand and standard deontic logic (SDL) and alethic modality on the other. It forces the author to conclude that only an operator that, in the case of disjunctive argument, allows to infer something about each disjunct, yields a logic that deserves to be called 'truly intensional'. (Any operator X satisfying $X(a) \rightarrow X(a \vee b)$ fails to meet this requirement.) The idea here is that the failure of this rule indicates independent (and thus, in a sense, non-intensional) existence of certain entities, such as e.g., 'possibilities' in the case of alethic modality or 'permissibilities' in the case of the SDL.

Finally, an explanation of the paradox in Eq.4 is offered. The implication Eq.1 is found to belong to the logic of attitudes where neither Eq.2 nor Eq.3 holds. At the same time, only within this logic, one is entitled to ask, 'May I consider p permissible?'. In case of the SDL where Eq.2 and Eq.3 do hold, but not Eq.1, the relevant question that will avoid confusion could be, 'Is p encountered among permissible situations?'

Wilhelm Anderson, astro-physicist from Tartu

Piret Kuusk, Indrek Martinson

At the beginning of the year 1940 three people were working in the field of astronomy at the faculty of mathematics and natural sciences of the University of Tartu: professor in ordinary Taavet Rootsmäe (cand. math.), astronomer-observer Ernst Öpik (dr. phil. nat., member of the Estonian Academy of Sciences) and Associate Professor Wilhelm Anderson (dr. phil. nat.). The present article deals with the life and activities of the latter.

Wilhelm Anderson was born in 1880 in Minsk, where his father Nikolai Anderson (6 December 1845 Viru-Jaagupi—22 March 1905 Narva-Jõesuu) was a secondary school teacher. In 1894 N. Anderson was elected to the post of professor of Finno-Ugric languages at Kazan University, and

the family moved there. In 1909 Wilhelm Anderson graduated from the department of mathematics at the faculty of mathematics and natural sciences of Kazan University. From 1910–1918 he was a secondary school teacher in Samara, from 1918–1920 a teacher at a technical school in Minsk. In 1920, together with his younger brother Walter, he moved to Tartu. In 1923 he defended his thesis for master's degree in astronomy "Über die Existenzmöglichkeit von kosmischen Staube in der Sonnenkorona" (Z. f. Phys. Bd. 28, 299–324, 1924). In 1927 he received the Tartu University diploma of PhD in natural sciences. The doctoral dissertation "Die physikalische Natur der Sonnenkorona" was published as six articles in the journal Zeitschrift für Physik. On 19 May 1936 the University Council confirmed his rights as a privatdozent. During the second term of 1936 W. Anderson read the course of lectures "About the interior of stars" as a recommended subject, in the first term of 1937 "The interior of stars and the degeneration of substance" and in the second term of 1937 "The problems of equilibrium of the solar chromosphere". In October 1939 W. Anderson, like many other Baltic Germans, left Estonia. His fragile health could not endure the hardships of resettlement. He died on 26 March 1940 in the town of Meseritz (now Miedzyrzecz, Poland).

Wilhelm Anderson's younger brother Walter Anderson (10 October 1885, Minsk – 23 August 1962, Kiel), professor in ordinary of Estonian and comparative folklore at Tartu University, was a folklorist of international renown; his narrower specialities were fairy-tales, folksongs and numismatics. After leaving Estonia he worked as professor of Königsberg University (1940–1945) and part-time lecturer at Kiel University (1945–1953).

Wilhelm Anderson's dissertations for master's and doctor's degrees dealt with the physics of the solar corona. In his papers Anderson, like all his contemporary scientists, supposed that the temperature of the solar corona was a few thousand degrees. In 1942 the Swede Bengt Edlén proved that the lines in the spectrum of the corona are caused by multicharged ions Fe^{13+} and Ni^{16+} . From that he concluded that the temperature of the corona was almost a million degrees, i.e. a thousand times higher than believed earlier. Therefore, Anderson's works on the solar corona do not really contain many results that could be considered correct nowadays. Still, I. S. Shklovskii has found him worth of mentioning in his book *Physics of the Solar Corona*. He cites Anderson's estimations about the very short lifespan of the particles of cosmic dust in the solar corona.

In 1929 Wilhelm Anderson established a correlation between the pressure and density of degenerate electron gas in the stars of the white dwarf type. Approximately at the same time Edmund Stoner, lecturer of physics at Leeds University, reached an analogous result. This equation began to be called the Stoner-Anderson equation of state. S. Chandrasekhar asserts in his book *An Introduction to the Study of Stellar Structure* that Anderson was the first who referred to the importance of relativist effects in astrophysics.

In 1994 Werner Israel wrote a historical survey of ideas which have led to the present-day theories used to describe gravitational collapse. There we can read, "In the tabulation and formulae of Anderson's 1929 paper one can discern the first hints of an upper mass limit for equilibrium white dwarf configurations. But Anderson drew no such conclusions from his work."

Anderson's searches were connected with the works of such theoreticians who tried to find the upper limit for the density of matter. He could have found the maximum possible mass of an equilibrium white dwarf type of star, which could have been obtained from his formula, if density had been taken to be infinite there. But Anderson did not calculate this limit. Instead, he began to present arguments to prove that in the case of big densities his formula was not

Summaries

valid, and several other physical effects, which he did not consider necessary to take into account at moderate densities, began to play an essential role there.

Without seeing the upper mass limit for the white dwarf described in his formulae, Anderson was, for the time being, still convinced in the existence of the upper limit of the density of matter. But in a few years his opinion about that had changed — he did not believe in the existence of the upper limit of density of matter any more. In the

142-page article published in 1936 "Existiert eine obere Grenze für die Dichte der Materie und der Energie?" he showed in several different ways that the concept of the upper limit of density was contradictory to the special theory of relativity.

In his private life Wilhelm Anderson was a shy eccentric who was difficult to talk to, as his contemporaries remember. He stayed a bachelor till the end of his life and lived in the family of his younger brother Walter.

MIS MEELDE ON JÄÄNUD
Episoode ja meeleolusid

Arvo Mägi

VI

4. Ühiskond

Okupatsioonivõimu tegevusest vana ühiskonna hävitamisel ja katsetest uut ehitada on küllalt kirjutatud. Annan siin edasi ainult mõningaid mällu jäänud muljeid.

Alates suvekuudest juhtus peaaegu iga päev midagi. Tuli uusi korraldusi ja määrusi ajalehtedes ja raadio teel. Nendega tuli kursis olla. Kord hommikul enne tööd Ferdinand Linnusega kohtudes küsis ta: "Kas on midagi niisugust juhtunud, mida teadma peab?"

Peale selle liikus palju kuulujutte. Muu hulgas ka lootusrikkaid jutustusi, kuidas meile kuskilt "abi" tuleb. Mida suuremaks muutus ahistus, seda fantastilisemaks läksid kuulujutud. Visa oli jutt varsti algavast Saksa—Vene sõjast. Liikus kuuldusi ka uutest rangetest määrustest, mis iialgi ei tulnud.

Palju oli anekdoote ja pilkelaule. Kõige populaarsemad olid järgmised (lauldi venelaste viisidel): "Olen vaene Venemaa kolhoosnik, / täiu täis ja ilma püksata. / Võtsin naise, et ta annaks piima. / Lehma pidada ei jõua ma.," "Eesti piir käib vastu Hiina müüri, / Venemaa peab vahelt kaduma.," "Stalin silus Kremli vuntsi. / Käes mul on nüüd Eestimaa. / Õpetan tal elukunsti — / kuidas tuleb nalgida."

Kohvikutesse ja kõrtsidesse ilmusid "kuulajad", kes katsumid kinni püüda "rahvavaenulikke" väljendusi või režiimivastaste plaanide pidamist. Nendega harjuti varsti ja hoiti suu kinni.

Kogu linna miljöö muutus. Tänavatel iga päev vastu tulevad inimesed olid seni olnud teatud määral tuntud, kui mitte nime, siis oma kuuluvuse poolest. Nüüd ilmus välja hoopis uusi nägusid, keda kuhugi paigutada ei osanud. Kiiresti tekkis mõningate tavaliste tarbeainete puudus ärides. Jutustati, et öösel ilmuvat suured veoautod äride ja ladude ette ning laotavat tohutul määral peale igasugust kaupa ära viimiseks.

Majanduselu paisati segamini. Firmadesse tekkisid ülevalt määratud, tavaliselt asjatundmatud "komissarid", kel oli kindel poliitiline tagapõhi ja kellele vastuhakkamine või kelle pilkamine võis saada saatuslikuks.

Inimeste kadumine polnud alguses märgatav, ainult jutud käisid, et see ja teine... Aga lähemalt ei julgenud keegi pärima

hakata. Õpiti ettevaatust. Käisin Tallinnas ja küsisin tööko-
hast sõbra Karl Jürgensi järele. Õeldi, et on kodus haige. Ei
usaldanud koju minna. Kui keegi oli ära viidud, siis jäeti ta
korterisse valve, et võimalikke külastajaid kinni võtta. Hiljem
selgus, et Suure-Jüri haigus oli olnud tõeline.

Tarvitati ohtralt alkoholi, eriti kodus korraldatud pidu-
del, ka kaastööliste vahelistel olengutel, kui üksteist usaldati.
Sest vintis peaga muutusid ju inimesed avameelseks ja võisid
poetada sõnu, mis olid ohtlikud.

Kevade poole helistati öösel kella kolme ajal ägedasti meie
ukse taga. Külm kahm käis liikmetest läbi — nüüd tullakse
ära viima! Helistajaks osutus siiski üks vintis sõber, kes teist
sõpra taga otsis. Läksin järgmisel päeval ja sõimasin ta läbi, et
hirmutab inimesi niisugusel ajal. Ta sai asjast aru, kahetses
ja vabandas.

Kolm päeva hiljem — jälle öine helistamine. Veel suurem
hirm, et nüüd on kindlasti SARK (selline nimi oli Asutusel tol
ajal). Aga oli ikka sama sõber. Pärast seekordset sõimu ta
öisel ajal enam ei tulnud.

Tekkis “valeagente”. Tuli mõni kunagi koolist või mujalt
tuntud mees ligi ja küsis raha laenuks või tahtis midagi muud.
Ja nimetas, et tema töötab “seal”. Andis mõista, et kui teine
ta soovi ei täida, siis võidakse too häbematu ära viia. Hiljem,
Saksa okupatsiooni ajal, võis niisugune valeagent rängalt va-
hele jääda.

Tartu vanglat “avardati” — võeti üle H. Treffneri gümnaa-
siumi väike kõrvalhoone Ülikooli tänaval, kus oli asunud alg-
kool ja sellest teisel pool käsitööõpetuse ruumid. Kogu ala
eraldati tugevate plankudega.

Räägiti mobilisatsioonist. Mind kutsuti miilitsasse (see oli
endine välipolitsei, mis juhtis liiklust ja pidas avalikes kohta-
des korda). Seal märgiti mitmesuguseid andmeid lahtistele
paberitükkidele. On võimalik, et kunagi kavatsetud mobili-
satsiooni jaoks. Uued passid, mis välja anti (oli suur “au” saa-
da Nõukogude passi omanikuks), pidid rahva jutu järgi olema
märgitud salatemplitega, mille põhjal pidi passi omanik hil-
jem “ära saadetama”.

Anekdoot miilitsast, kes annab edasi telefonogrammi, mil-
les esineb väljendus “kodanlik rämps”. Vastuvõtja ei saa aru.

“Kas sa, kuradi tola, ei mõista — “k” nagu “kurat”, “o” nagu “obene”, “t” nagu “tampka”...”

Nuhtluseks olid igasugused rongkäigud — 1. mail, kodanliku terrori ohvrite ümbermatmine (Rudolf Laanese jutu järgi tunti hukatud Heidemanni kolp ära sellest, et ta oli “naerdes surma läinud”). Oldi kaasas kogunemisel ja rongkäigu alguses. Esimesel võimalusel põikasid paljud kõrvale ja kadusid kõrvaltänavatesse. Osavõttu kontrolliti, mitteilmujuaid või kõrvaleviilijaid noomiti ja karistati.

Ülikooli ja teaduslike asutuste personalile peeti sunduslikke loenguid leninismist-marksismist ülikooli peahoones või Aia tänava suurtes auditooriumides. Ka seal harrastati nime kirjapanekut ja kadumist. Loengupidajat nõõgiti “piinlikkude küsimustega”.

Kõik töõtajad või töösoovijad pidid vastama pikkadele ja põhjalikele ankeetidele, kus küsiti muuseas eriti kuulumist organisatsioonidesse, välismaail reisimist, sugulasi välismaal jne. Ankeete korrati tihti — taheti võrrelda, kas vastused on samad või on mõned “valed” unustatud.

Ametiasutustes olid eriametnikud personali probleemide jaoks (tavaliselt NKVD teenistuses olevad isikud). Neil oli tegelikult tihti asutuse juhataja positsioon ja sageli määrasid nad asutuse tööd ja tegevust.

Põranda all organiseeriti mingisugust vastupanuliikumist. See toimus üsna naiivselt ja ettevaatuse reegleid ignoreerides. Liikumisse poetati ilmselt agente. Paljud noored läksid selle “liikumise” nahka, teiste hulgas mu klassivend Boris Tiedt, vist ka mu *concoetor* Oskar Vaikmäe. Käisid jutud, et mõni mees katsunud purjuspäi voorimehega üle jääs Soome lahe sõita.

Poliitiliste parteide tähtsamatest tegelastest vangistati kõige kiiremini sotsiaaldemokraate (“tööliklassi äraandjad”, “kodanluse ketikoerad”). Selle partei juhtidest pääses ainult kolm — Karl Ast oli välismaal, Moskva saadik August Rei oskas end Riias Stockholmi lennukile poetada ja Erich Joonas läks kohe põranda alla.

Kiiresti oskas reageerida advokaat ja ärimees Oskar Rütli Tartus. Tuldi ta korterisse ja küsiti, kui kiiresti ta saab oma korteri tühjaks teha — sellest pidi saama sõjaväe haigla. Rütli küsis viis minutit aega, käis kõrvaltoas, võttis lauvalt portfelli,

pani kaabu pähe ja kadus. Elas maal, tegi talutööd ja kasvatas endale habeme.

Paljud neist, kes oma endisesse elukohta alles jäid pärast töölt vallandamist, vangistati või küüditati. Need, kes muutsid elukohta (eriti, kui nad Tallinna kolisid), jäid tihti alles.

Halvasti käis politseinike käsi — mitte üksnes poliitilise politsei ametnikel. Viidi ära ka välipolitseinikke ja kriminaliste. Rahvas kommenteeris, et küllap kriminalistide “kunded” olid saanud kõrgetele kohtadele. Aeti taga Kaitseliidu juhtivaid tegelasi. Ohvitseride kallale asuti suuremal määral alles sõja alguses.

Esines juhtumeid, kus vangistatul polnud mingeid “poliitilisi patte”. Aitas, et keegi vihapidaja kaebas — süü leiti alati.

Aegamööda tekkisid uued vastupanugrupid, sel korral organiseeriti neid juba väga ettevaatlikult, mööda minnes kõigest varasematest organisatsioonidest. Need ilmusid nagu maa alt välja, kui sakslased 1941. a juulis Eestisse jõudsid.

Gustav Suits oli oma loengul vihjanud midagi selleaegsetele oludele, rääkides “Pärmi Jaagu unenäost”. Otsekohe reageeris Max Laossoni toimetatud *Postimees* sellele ja professor pidi toimetusse minema asja selgitama. Max Laosson esines artiklitega juba enne okupatsiooni, ta oli üks kõige fanaatilisemaid kommuniste. Intelligentsi tagakiusamise ajal 1950. aastatel (selle all kannatas ka suur osa nn juunikommuniste) oli tema üks ägedamaid ründajaid.

Rahva meeleolu iseloomustab väike näide. Ootasime külmal hommikul Peetri kiriku lähedal bussi, mis ei tahtnud tulla — kõikjal hakkas ju elu käima “eesrindlikus rütmis”. Üks vanaeit, suurrätik üle pea, nurises: “Ooda teist nagu Itlerit.” Ootajate sabas ilmselt agente polnud, sest nägin sama vanaeite Saksa okupatsiooni ajal.

Oodatigi kõigest hingest “Hitlerit”, s.t Saksa—Vene konflikti või sõda. Mõned leidsid, et sõda ei saa olla koledam kui see ilma väljavaadeteta ootamine, et su lähedasi või sind enast ära viiakse. Keegi ei kuulnud meid — nagu Uibopuu olukorda hiljem tabavalt sõnastas.

5. Eesti Rahva Muuseum

Töötasin ERMis kolme eri režiimi ajal kokku umbes poolteist aastat: detsembrist 1939 kuni jaanuarini 1940 (vahepeal olin ERKAs) ja maist 1940 kuni oktoobrini 1941.

Muuseum asus teatavasti Tartu külje all (kesklinnast ligi 3 km) Raadi mõisas, mis möödunud sajandi keskpaiku ja käesoleva sajandi alguses oli ümber ehitatud neorenessanslik-klassitsistlikus stiilis. Kuulus von Liphartide perekonnale kuni 1919. aastani. Muuseum asus mõisas 1923. a-st. Kaunis, majesteetlik ehitus tiigiga pargis, kõrged ruumid (mitte alati sobivad väljapanekuteks), teiste hulgas rokokoo-sisedekoratsiooniga tuba ja "salajane saal", kuhu viis uks teise saali suure peegli tagant. Lossi ajaloo ja muuseumi loomisest on põhjaliku ülevaate andnud Erik Thomson (*Schloss Ratshof in Estland. Vom Musenhof zum Nationalmuseum*. Lüneburg, 1985, 96 lk).

Muuseumi direktor oli Ferdinand Linnus (endine Leinbock), Vabadussõjast osavõtnud reservohvitser, algselt metsateadlane. Rahvateaduslikku osakonda juhatas Helmi Kurrik ja kultuuriloolist kunstnik ning kirjanik Aleksander Tassa. Tassa läks hiljem Tallinna Kunstimuuseumi, osakonnajuhatajaks sai Helmi Üprus. Tema osakonnas töötasid veel Rudolf Laanes, Kara Wilberg, pr. Lilleorg ja mina, hiljem ka Silva Avalu (hiljem Hagar). Rahvateaduslikus osakonnas oli palju vallalisi naisi (linnas kutsuti muuseumi "vanatüdrukute varjupaigaks"), aga ka proua Ella Koern ja kaks noort teadlasehakatist — Ilmar Talve ja Helmut Hagar. Tihti käis muuseumis prof. Gustav Ränk, kes eksamineeris seal oma tudengeid.

Muudatused tulid kähku pärast juunisündmusi. Linnus oli peaaegu kogu aja Tallinnas komandeeringus. Helmi Üprus nimetati alguses kultuuriloolise osakonna juhatajaks, hiljem muuseumi "komissariks". Senine ERM jagati pooleks, linnas asuvatest osakondadest sai Kirjandusmuuseum (direktor Mart Lepik), Raadi osast Riiklik Etnograafiline Muuseum (REM).

Muuseumi abidirektoriks (samal ajal ka "kaadrite osakonna juhatajaks") määrati Eerik Laid (muinsuskaitse inspektori koht kaotati). Oli probleeme töötajate kohalemääramisega. Osa ajutisi abijõude nõudis alalisi kohti (ja neil võis olla poliitilist tuge selja taga). Mina sain "vanemaks teaduslikuks töötajaks" (palk 550 rubla kuus), kuigi mul oli — nagu Linnus

omavahel olles märkis — “halb sotsiaalne tagapõhi” (korporatsioon, Kaitseliit).

Tuli valida asutusele “komitee”, mis pidi organiseerima “ühiskondlikku tegevust”, valvama poliitiliselt jne. Sinna valiti pärast mitmesuguseid niiditõmbamisi (esialgu kahe muuseumi peale ühiselt) linnast Tampere ja Viidalepp, Raadilt kantseleiametnik Ilma Lattik (kes oli vahepeal saanud muuseumi sekretäriks).

Tööaeg pikendati kiiresti kuult tunnilt kaheksale — ega selle pikema tööajaga midagi rohkem ei tehtud. Koos jalakäimisega linnast Raadile ja tagasi läks kogu päev ära.

Bürokraatia kasvas kiiresti. Mind pandi mingisuguseks muuseumile antavate esemete vastuvõtjaks — pidin andma paberid andjatele ja siis jälle vastavasse osakonda esemed edasi andma — paberite vastu. Paberiuputus ja pidev pitsseerimine. Vahepeal oli veel konserveerija Eerik Põld, kelle käest esemed tihti pidid läbi käima. Moskvast tulnud juhtnõrdes hoiatati kogu aeg varguste eest (varem muuseumis tundmatu nähtus).

Sellest kõigest hoolimata kadusid kevadel 1941 nagu maa alla muuseumis hoitud Eesti kindralstaabi kaardid. Ei selgunud ka pärast okupatsiooni lõppu, milline vastupanugrupp arvas neid vaja minevat. Rudolf Laanes leidis, et nii mõnigi relvade väljapanekus rippuv vintpüss võiks veel olla tarvita-miskõlblik.

Muuseumitegelased käisid isiklikult Moskvast tutvumas sealse korruga. Tuli teha seinalehte ja kiita uut korda, mis igati “innustas inimesi endisest efektiivsemalt töötama”.

Kevade poole korraldati mitmepäevased muuseumitegelaste kursused. Seal oli palju asjalikku informatsiooni ja Tartu muuseumidega tutvumist, aga ka ohrasti propagandat. Kokku oli sinna aetud muuseumirahvast alates Petseri kloostri muuseumist kuni Tartu zooloogia muuseumini. Tutvusin sel puhul Hanno Kompusega — väga vaimukas ja laheda käitumisega kultuuritegelane äärmiselt mitmekülgsete huvide ja teadmistega.

Linnus organiseeris muuseumi juures Tartu ajaloo uurimise ringi, kus muuseumi teenistujad esitasid ettekandeid. Kokkutulekud toimusid erakorrites. Pärast referaati toimus “seltskondlik koosviibimine”. Mina rääkisin Tartu keskaegsest majandusest. Kõige ägedam oleng oli pärast üht referaati

muuseumis, aga ma pidin sealt millegipärast varem ära tulema. Seal oli lõpuks Laanes paljajalu tantsinud pudelikildudel.

Pärast Linnuse Moskvas käimist toimus muuseumis "kvalifikatsiooni tõstmise kursus". Tegelikult oli see üldsõnaliste loosungite nämmutamine.

Kevade poole, kui muuseumi ametnikud pidid minema maale vanavara ja kultuurivarasid korjama, jagas Laid meile ("kõrgemalt poolt" saadetud) juhtnööre, kuidas tuleb käituda. Mitte lasta end provotseerida "praeguse korra vastastel".

Avalikke kommuniste personali hulgas ei teatud olevat, aga salajasi muidugi ei tuntud, ja see sundis ettevaatusele. Ainuke, kel oli pisut "punast lõhna" juures, oli joonistajast poolvenelanna Aleksandra Madisson, kes Saksa okupatsiooni tulles evakueerus Venemaale.

Wrangelli raamatukogu äratoomiseks Viru-Roelast tegin sinna matka. Oli kohutavalt palju lund. Lasin raamatud kastidesse pakkida ja Rakverest rongiga muuseumi saata. Ühe öö olin korteris Silla Auni juures (nüüd klassivenna Hans Naberi abikaasa). Peale selle külastasin fotograaf Carl Sarapit (firma Foto Triefeld) ja otsin hulga eestiteemalisi fotosid. Ka Jaan Tõnissoni fotoportree oli seal veel müügil.

Fotograaf Sellekesega käisime talvel pildistamas Tartu käsitöölise töökodasid, sest oli karta, et need seoses kommunistlike artellide loomisega likvideeritakse. Mõned olid väga pitoraksud. Tisleritöökojas töötas elektrimootor saepuru ja laastude hunniku kõrval — tulekahju oht oli väga suur. Meie hili-sema korteri kõrval Lai tänav 1 oli asutatud väljaetud majaperemehe korterisse õmblejate artell, mida juhatasid kaks juudiplikat. Paljud noored juudid läksid kommunistide poolele — neil vaestel polnud valikut. Teiselt poolt ähvardas ju Hitler.

Kirjutasin muuseumi aastaraamatu jaoks artikli fotokunsti algusest ja arengust Tartus. Käsikiri olevat praegu alles. Hiljem on seda teemat hoopis põhjalikumalt käsitletud. Koostas ka teist artiklit raamatuillustratsiooni arengust 1900. a paiku, eriti ajakirja *Linda* juugendstiilis piltidest, aga see jäi materjali kogumise staadiumi.

Peamine tööaeg kulus aruannete koostamiseks ja likvideeritud organisatsioonide arhiivide ja muu materjali ülevõtmiseks.

Sel ajal toodi muuseumi Eesti laskurite poolt viimasel laskurõlümpeiaadil võidetud Argentiina karikas. See peideti muuseumi nn salatuppa, mis oli küll kergesti avastatav. Hiljem on karikas kuidagi välja ilmunud.

Üliõpilasorganisatsioonide materjalid pidid minema Kulturiloolisse Arhiivi Kirjandusmuuseumis. Aga siis ilmusid kohale ERKA direktor Otu Liiv ja abidirektor Rebane ning nõudsid (ilmselt kõrgemate juhtnööride järgi) materjalid ERKAsse. Seal sattusid need otse NKVD kontrolli alla.

Muuseumi väljapanekuid tuli muuta ja nende tutvustamine muuseumi külastajatele ümber organiseerida. Jutt käis nii, et alumisel korral oli keskaeg — mündid ja relvad. Üleväl tulid uuemad ajad. N. Liidust tulnud "spetsialistid" nurisesid, et näidatakse ainult "peoriidetust", mitte inimesi töö juures. Organiseeriti siis paari vitriini heinalisi, kel oli ainult sark (meestel ka takupüksid) ilma mingite eheteta. Reha pidi pihus olema. Eesti rahvas oli töötav rahvas. (Hjalmar Mäe ütles hiljem, et eesti rahvas on teorahvas.)

Pärast küüditamist ma muuseumis peaaegu ei käinud. Ka mitte sõja alguses, siis olime Liidiga maal. Kuulsin alles tagantjärele, mis seal toimunud.

Rinde lähenemisel oli Eerik Laid organiseerinud kaheliikmelise valvemeeskonna, kes pidi muuseumis olema ööd ja päevad. Kalkuleeriti, et kuigi ei saa midagi teha vägivaldselt sisestungivate venelaste vastu, meelitaksid tühjad ruumid siiski rohkem röövijaid ligi kui paari valvaja olemasolu korral.

Kõik läks hästi, keegi ei tunginud ka viimastel päevadel muuseumi. Teatavasti oli ju Emajõe põhjakallas kaks nädalat kauem venelaste käes kui linna lõunapoolne osa. Süüdati palju maju põhjapoolses linnas, aga Raadit ei puutunud keegi.

Lõppstseen oli Eerik Laiu jutu järgi olnud niisugune. Tema oli öö olnud Raadil ega teadnud hommikul, et venelased on juba jalga lasknud. Paar Omakaitse meest kolistasid muuseumi ukse taga ja pahandasid, miks punane lipp veel üleval on (selle lehvitamine oli ju käsuks olnud). Laid: "Ah eestlased on üle jõe jõudnud. No kurat, tere tulemast!"

Saksa okupatsiooni ajal katsuti jälle säilitada ja fotograafia teel jäädvustada, mis võimalik. Pildistasime Tartu varemeid ja sakslaste rüüstatud juudi sünagoogi sisemust. Organiseerisime väljapaneku: Vene sõdur ja Omakaitse mees vastavates mundrites ja relvadega. Muuseumis oli ju ohtralt mannekee-

Mis meelde on jäänud

ne rahvariiete jaoks. Kunstnikud Ernst Jõesaar ja Karin Luts aitasid meid.

Kui sakslased seda nägid, katsusid nad materjali endale saada — sõjasaak, hea Saksamaale saata, et näidata olusid. Materjal suudeti siiski säilitada.

Sügisel 1941 läksin ära *Postimehe* juurde — sõnad kiskusid rohkem kui asjad.

I s i k s u s i

Ferdinand Linnus oli muuseumi direktorina väheste žestidega, asjalik, humoorikas mees, kellest oli rohkem näha tööd kui teda ennast. Isiklikud kokkupuuted olid ju lühikesed — olude sunnil. Meie ei teadnud ega tea, mis kõik sagedastel Tallinnas peetud “nõupidamistel” juhtus, aga direktor muutus närviliseks, kuigi ta seda varjata püüdis. Pärast meie ettekandekoosolekuid korraldatud olengutel tarvitas kaunis palju alkoholi, muutus lõbusaks ja tegi vaimukat nalja. Endine ohvitser ja Vabadusristi kavaler vangistati juunis 1941, suri vangilaagris 1942. a. Prof. Ilmari Mannise järglasena lõi tema tegelikult ERMi, organiseeris sellele korespondentide võrgu. Väga lugupeetud personali ja rahvusteadlaste hulgas, sooja suhtumisega oma ümbruskonda.

Erik Laidiga on mul palju ja pika aja jooksul tegemist olnud. Koondan mälestused ja iseloomustuse Soomes viibimise ajajärku, sest seal oli ta tegevus keskne mitmes mõttes. Muuseumis, nagu öeldud, oli asedirektori väga “kardetaval” kohal (vastutus personali poliitilise meelsuse eest), Saksa okupatsiooni ajal direktor. Tema poliitiline tegevus algas Saksa ajal.

Helmi Üprus (1911–1978) oli juba 1936. a tõusnud ERMi sekretäri kohale, oli hiljem kultuuriloolise osakonna juhataja ja vahepeal muuseumi “komissar”. Tema teaduslik töö ja mõisahoonete restaureerimise aktsiooni algatamine kuuluvad hilisemasse aega. Väga sarmikas ja äärmiselt mitmekülge haridusega daam, hoidis alati teatud diskreetset distantssi. Teravmeelne vestleja, kes lähenes probleemidele esseistlikult. Kui Soome siirdusime, jäi tema valve alla meie tugev raudkirst, kus oli valik raamatuid, fotoalbumeid ja ja muudki väärtuslikku. Saatis Soome järele mõningaid fotosid ja dokumente, hilisem kirjavahetus temaga piirdus olude sunnil asjaliku jutuga.

Rudolf Laanes (1917–1941) oli äärmiselt andekas, terava mõtte ja sõnaga noor teadlane. Oli 22-aastaselt magister klassikalise muinasteaduse alal. Oskas kõigi kreeka kujude positsioone järele teha. Tal oli teadmisi väga laialdel aladel. Varem oli “radikaal”, aga muutus äkki “konservatiiviks”, ning oli vastavas suunas katsunud mõjutada ka noori EÜS Veljestos. Tema vaimukad märkused aitasid Nõukogude okupatsiooni aegses muuseumis tuju tõsta. Läks Tartu pommitamise ajal 1941. a suvel, paraku ilma kiivrita, päästma klassilise muinasteaduse instituudi kogusid ja sai pommikillu pähe.

Helmi Kurrik (1883–1960) valitses oma osakonda rangelt vanema aja eeskujude järgi. Tema juures töötas sel ajal kaks hilisemat silmapaistvat rahvateadlast. Need olid pärastine Turu ülikooli professor ja ulatuslike teaduslike teoste autor (ning silmapaistev kirjanik) Ilmar Talve (sünd. 1919) ning Stockholmi veini- ja viinamuuseumi looja Helmut Hagar (1914–1992). Kumbki polnud loomulikult sel ajal eluga eriti rahul. Muuseumi naisteenistujad ütlesid: “Talve toriseb ja Hagar viriseb...”

ERM oli nii kogude ulatuselt kui nende esitamiselt vägev monument rahvateaduse ja kultuuriloo (ning kunstiajaloo) alal. Selle hävimine venelaste pommide all ning Raadi mõisa ala muutmine Vene sõjalennuvälja tallermaaks on korvamatu kaotus eesti kultuurile.

6. Eraelu

Pärast juunisündmusi saime umbes kuu aega rahus elada Pargi tänaval Edgar Luha majas. Siis tahtis Luha korterit kätte, sest tema isa kolis Jõgevalt Tartusse. Selle ümber tuli suurem seletamine, sest meie ei tahtnud kohe ära kolida, kui olime vaevalt end sisse seadnud.

Saime korteri Lai tänav 1 Grenzsteini majja Toomemäe serval. See oli kivimaja, halvasti isoleeritud, kolmetoalise korteri aknad olid vastu Toomemäge, korter oli pimedavõitu ja niiske. Omanik oli Jürima, kelle poeg oli mu noorem koolivend.

Elasime seal kuni Soome põgenemiseni sügisel 1943, kokku üle kolme aasta. Küttepuud, mis olid maalt kodust Pargi tänavale veetud, tuli Laiale tänavale vedada ja uuesti üles laduda. Ahjud olid viletsad ja ajasid alguses suitsu sisse.

Liidit taheti okupatsiooni algaegadel haiglas asutatavasse "komiteesse" valida, kuhu pärast sai dr. Leo Oras. Liidil oli sel teemal tüli Regina Birgiga (poliitik Ado Birgi tütar). Komiteest pääsemise eest õpetas Liidi kliiniku personalile "Internatsionaali".

Konvendi rahvas enamlaste okupatsiooni ajal suuremal määral koos ei julgenud käia. Kohtuti gruppide kaupa. Tartus peeti konvendi aastapäeva 28. jaanuaril 1941 meie maja kolmandal korral, kus elasid Agu Lellep ja Gustav Pukk, osavõtjaid oli umbes pool tosinat.

Maal anti sügisel maad nn uusmaasaajatele. Meie talust said maad Karla Savimaa, sepp Peeter Uudel, keegi Kauri Tähemaalt ja meil omal ajal karjas käinud Naadi oma perega. Ta oli naabrimehe Robert Poska sugulane. Poska oli muutunud häbematuks, ajanud oma lehmad meie karjamaale ja uurinud, et kas Mägi ikka veel alles on.

Mitu hobust ja põllutöomasinaid viidi talust läheduses organiseeritud "masintraktorijaama". Karla Savimaa aitas mu vanematel talutoimetusi teha, talvel polnud neid palju.

Külalisi käis meil sel ajal vähe, samuti oli tagasihoidlik sugulastega kohtumine. Käisime teatris ja "punaseid" filme vaatamas, aga see tüütas ära, loobusime sellest.

Liidi käis aeg-ajalt Viljandis. Seal olid majja paigutatud elama Vene ohvitseride perekonnad. Tota (pr. Linda Mäger) püüdis nendega head vahekorda luua, et keegi perekonna peale kaebama ei läheks. Vene naiste kombes olid kummalised ja meie omadest erinevad, peod pidid käima hommikuni välja. Vene lapsed lõbustasid end sellega, et peksid keldrist leitud tühje moosipurke aias katki.

Tota organiseeris korterisse vastavate piltidega ja kirjandusega "punase nurga", aga siis selgus, et põõningult leitud kirjandus oli olnud "trotskistlik" ja see hävitati kiiresti.

Liidi vend Hans Luts elas Tallinnas rohkem pöranda all pärast seda, kui ta üheaegselt õe Helgaga oli vabrikust (suurem jahu- ja saeveski) lahti lastud. Plaanitses tasapisi Soome põgenemist.

Detsembris tuli Hans Luts Tartusse ja jutustas uuest Saksamaale pääsemise võimalusest. Baltisakslaste ümberasumisele tuli järg, selle kaudu võisid välja pääseda ka eestlased, kel oli mingi saksa dokument. Peaasi, et venelase käest ära!

Sõitsin maale ja rääkisin vanematega. Otsisime välja ema kooli- ja leeritunnistused (mõlemad saksakeelsed ja saksa koolist). Täitsime vastavad ankeedid. Veebruaris käisin Saksa Usaldusvalitsuses asju ajamas. Sakslased olid nõus meid vastu võtma.

Pikapeale jõudsid dokumendid vastava komisjoni kätte. Järjekord oli pikk, isa pidi terve nädala linnas ootama. Lõpuks pääsesime Saksa—Vene segakomisjoni ette. Meie asja ajas sakslaste poolt varem Tartus tudengina linna peal tuntud pisike Danton. Venelaste poolt oli komisjonis mingi kapteni õlakutega politruk. Käskis juba meie nimed nõustuvalt paberile panna, aga kui tema kõrval istuv teine venelane talle midagi kõrva sosistas, hakkas norima ega olnud meie ümberasumisega nõus. Ei aidanud Dantoni seletused ega järgmise instantsi ees käimine. Venelane märkis mingisse märkmikku meie nimed.

Tuli mitu nädalat kestev klaarimine. Siis kutsuti uuesti komisjoni ette. Seal oli sakslaste poolt minuga koos velskrite kursusel olnud Burmeistri-nimeline mees. Oli näha, et lootust pole, võtsime oma sooviavaldused tagasi.

Seal nägin esimest korda härra Ernst von Essenit. Ta oli Saksa okupatsiooni ajal Tartu piirkonnakomissari Meeneni adjutant ja agar *Postimeest* tsenseerima. Oskas eesti keelt, sest ta oli tegelikult Tartu ülikoolis käinud georgia üliõpilase ja eestlannast toatüdruku poeg, kelle tüdruku järgmine armuke parun von Essen oli adopteerinud. Väga tumedate juustega ja näonahaga. Mitte tilkagi saksa verd soontes, aga äge sakslane.

Kogu selle jandiga läks üle kuu aja. Liidi õde Helga Toffer oma perega pääses komisjonist läbi (Verner Toffer oli saksa koolis käinud), nad sõitsid märtsi lõpus Saksamaale. Enne oli NKVD minu kälimeest, kes oli Viljandi linavabriku tehniline juhataja, pikka aega öösiti pinninud ja tahtnud, et ta hakkaks vabrikus nende agendiks. Saksamaale pääses ka Liidi vend Hans Luts. Tema tütre Kristina olid Tofferid adopteerinud. Tofferid said osa kraami kaasa võtta, ülejäänud veeti tuttavate ja sõprade poole laiali.

Liidi sünnipäeva puhul 26. mail peeti meie korteris kliinikurahvaga midagi maskeraaditaolist, millest võttis osa ka prof. Franz Grant. Päev hiljem käis ema küpsetatud koogiga

linnas. See oli ta viimne käik... Isa nägin viimast korda mai alguspäevadel ise maal käies.

Kuulasin aeg-ajalt Soome põgenemise võimalusi, Ella Kamseni kaudu ja muidu. Käisin paar korda Tallinnas, kus kohtasin Oskar Vaikmäed, Sigurd Lambertit ja Jürgenseid. Tota oli pärast Tofferite väljarändamist kolinud Tallinna oma mehe juurde.

Juuni alguses toimus järjekordne vangistamiste laine. Ot-siti taga mingit "valitsusevastast organisatsiooni".

Liidit taheti vahepeal saata arstiks Viru-Nigulasse, aga ta seletas, et oleks võinud ju Saksamaale minna, kuid ei läinud. Lõpuks jäeti ta rahule.

Liidi jutustab oma juhtumistest seoses Eesti Vabariigi aastapäevaga 24. veebruaril 1941:

Päeva tähendus tekitas sisemist pinget ja elevust, nagu ka eelmisel aastal. Siis tõstsin vaikselt klaase Vabariigi terviseks, istudes kodus vanal kirstul.

Töötasime Toomemäel Esimese Sisehaiguste Kliiniku laboratooriumis osakonna haigete proovidega. Laboratooriumis oli neli inimest. Töö tehtud, väljusime kursusekaaslasega, kes uksele hüüatas: "Tead, poistel on relvi!"

Kaks kolleegi laboratooriumis kuulsid seda. Tundsin hirmulainet ja vastasin midagi. Ei mäleta, mida.

Märtsi lõpus ühel laupäeval, kui olin haiglas valves, helises telefon. Helistaja oli "Siseasjade rahvakomissariaat". Nende töötajad käisid tihti haiglas, lasid laboratooriumis proove võtta ja EKGd teha. Sellepärast ma helistamise pärast eriti ei imestanud.

Küsi, kas ma saan tulla NKVDsse "jutuajamisele". Piste läbis keha, aga taipasin, et nad küsisid päeva ajal, ei tulnud autoga järele. Vastasin, et ei saa tulla, sest olen valves. Küsi, millal saan tulla. Vastasin, et alles esmaspäeva hommikupoolikul, kui vabanen valvest. Sellega jäädi rahule ja anti aeg: esmaspäeval kell üks.

Esmaspäeval riietusin soojalt, teatasin Arvole ja haigla juhatajale, kuhu lähen, ja sammusin läbi linna.

Maja asus Riia ja Kindral Põdra tänava nurgal — tavaline kolmekorruseline elumaja 1930. aastatest. Uksest seespool seisis vene sõdur. Läksin trepist üles teisele korrusele, kus seisis teine sõdur ukse kõrval. Mind juhutati tuppa, mille keskel oli kirjutuslaud, seinä ääres riivulid paksude kaustadega. Laua taga istus noormees seljaga akna poole. Valgus paistis minu näole.

Noormees käitus viisakalt, palus istuda, rääkis tasase häälega. Küsis, kas ma mäletan jutuajamist laboratooriumi uksele ligi kuu aega tagasi. Vastasin, et umbkaudu mäletan. Küsiti, kas ma mäletan, mida mu sõbratar uksele ütles. Vastasin, et vaevalt mäletan. Siis ta küsis, mida ma sõbratarile vastasin. Vastasin, et ma ei mäleta.

Mulle tundus kogu asi väiklasena ja rumalana ning hing sai täis, kuigi jalad laua all värisesid. Kui noormees läks riuli juurde ja tõi sealte paksu kausta ning hakkas seda lehitsema, mind vahetevahel irooniliselt silmitsedes, küsisin, et kas neil tõesti on kõik andmed minu kohta kaustas. Oma teada polnud ma elus midagi märkimisväärtset korda saatnud. Noormees kinnitas, et nad teavad kõik.

Küsisin, kas nad teavad, et mu vend oli korporatsioon Vironias (vend oli siis juba Saksamaal). Vastati, et ei tea. Küsisin, kas nad teavad, mis mu vend praegu teeb. Ka seda ta ei teadnud. Ütlesin: "Mu vend sõdib Saksa sõjaväes — ja sedagi te ei tea!"

Toa uks avanes, kõrgema sõjaväelase mundris mees tuli sisse, vibutas revolvrilt ja küsis vene keeles (seda ma pisut oskasin), et kas tunnistab üles. Vastasin imestades, et ma ei teadnud, mida üles tunnistada.

Küsisin noormehelt, miks nad niisuguse paksu kaustaga tahavad imponeerida, kui neil inimeste kohta andmeid ei ole. Noormees pomises midagi.

Uks avanes uuesti, vene sõjaväelane pööras revolvriga lauale ja kätartas uuesti vene keeles. Ma vaatlesin teda imestusega ega taibanud, et tõsi võis taga olla.

Küsisin noormehelt, kas on lõbus sel kohal töötada.

Noormees ütles venelasele paar selgitavat sõna, millest ma aru ei saanud, ja laskis mul minna. Ma soovisin nägemiseni nii temale kui vahisõdurile uksele. Jalad olid nõrgad ja värisesid.

Enne lahkumist võeti minult kirjalik lubadus, et ma kellelegi ei räägi, mis ülekuulamisele oli kõne all. Ma ei tohtinud ka kellelegi rääkida, et ma üldse seal olin käinud. Noormees oli pisut murelik, kui ütlesin, et ma loomulikult olin rääkinud sinnatulekust oma mehele ja kliiniku juhatajale, kuhu läksin, kui pidin töölt ära olema.

Aprilli lõpus tuli mu sõbratar tööle väsinuna ja kahvatu näoga. Talle tuldi autoga järele kell pool kolm öösel ja viidi ülekuulamisele. Temalt nõuti andmeid relvade kohta, küsitleti mitu tundi. Ähvardati ja pandi mitu korda seina äärde. Ta oli imestunud, et nad ta üldse lahti lasid.

Sel ajal ei tohtinud keegi niisugustest asjadest avalikult rääkida. Kõikjal võis olla kuulajaid ja "valesti arusaajaid". Sõber ei tohtinud alati sõpra usaldada! Kolmekesi olles võis siis avalikult rääkida,

kui inimesed olid läbi ja läbi tuttavad. Kui seltskonnas oli rohkem isikuid, tuli olla väga ettevaatlik.

Hiljem selgus, et ülekuulaja noormees oli mu sugulaste Silkude Valgast pärit oleva perekonnatuttava daami poeg Sergei Lõoke. Teda oli jõulu paiku tahetud sunniviisil Moskvasse "kursustele" saata. Kui ta tõrkus, siis oli üks mees lubanud ta "oma tiiva alla võtta", viis ta niisiis NKVDsse tööle.

Lõoke langes suvel sakslaste kätte. Kuulduste järgi oli teda kaua vangis peetud ja üle kuulatud, hilisem saatus teadmata.

Mõned arvatavad NKVD agendid (mõningate kohta oli ju vastavaid andmeid või nad ise hoopisid sellega) võttis Saksa *Sicherheitsdienst* 1941. a suvel ilmselt üle oma teenistusse.

7. Küüditamine

13. juunil 1941 sõitsin Tallinna muuseumile mõningaid esemeid vaatama. Otsin endale kevadmantli (raha selleks oli saadud Hans Lutsu mahajäetud õmblusmasina müügist ja pidi minema õieti uue jalgratta ostuks). Käisime Oskar Vaikmäe ja ta abikaasaga "Gloria" restoranis ja läksime kell 2 öösel koju. Peale tulise kiiruga kihutava Vene sõjaväe mootorratturi polnud linnas midagi erilist märgata. Olin ööd pr. Linda Mägeri pool Lasnamäe kandis.

Hommikul jooksis sinna pr. Mägeri sugulane Erika Linde ja rääkis, et sadamajaamas aetavat inimesi koos kompsudega loomavagunitesse.

Varsti tulid teated ühe ja teise kohta, kes olid küüditatud. Nägin hommikupoole ka ise veoautosid küüditatavatega. Olin veel kord koos Oskar Vaikmäega ja Sigurd Lambertiga. Viimasel olid "GPUst saadud andmed" (nii õiged kui need olid), et küüditamine haaravat pikapeale kogu rahva.

Pühapäeva hommikul käisin täiturul, rahvas kauples nagu harilikult. Lõuna ajal hakkasin Tartusse sõitma. Tee peal (Jõgeval ja Tabiveres) oli näha küüditatute ronge ja loomavagunite aknaist lehitavaid käsi ja lilleoksi... Rahva meeleolu rongis oli väga halb, seda oli näha nägudest ja kuulda vaikusest (muidu aeti ju rongisõidul ikka juttu ka vööraste inimestega).

Tartu jaamas tuli mulle Liidi vastu. Keegi noor poiss oli toonud maalt sõna mu vanemate küüditamise kohta. Läksime koju ja tegime igaks juhuks ettevalmistusi, kui meile peaks jä-

rele tuldama. Aga dr. Georg Martinoffi nõuandel otsustasime mitte oma korterisse jääda. ("Võib-olla on see viimane küüditamine, kätte ei maksa ennast anda.") Martinoffil oli õigus, sõda tuli peale. Kodus maal oli kuuldavasti küsitud mu vanemate võimalike laste järele ja saadud minu aadress.

Magasime mõne öö Liidi haiglas, mõne öö Helmi Üpruse pool. Sugulased olid hirmunud, nende hulgast polnud kedagi ära viidud. Jerzy Kaplinski ennustas peatset sõda sakslastega ja küüditatute tagasitoomist. Ta ise viidi pärast sõja algust ära.

Muuseumis neil päevadel tööd peaaegu ei tehtud. Käisime Raadi lossi katusel lähedast lennuvälja vaatlemas, kus sagisid Vene lennukid. (Lennuvälja läheduse tõttu pommitati 1944. a suvel ilus loss põlema, hävis hulk eesti vanavara ja kunsti, mis polnud maale veetud või tugevates keldrites.)

Rudolf Laanes luges töö ajal Švejki. Leppisime kokku, et kohtume "pärast sõda kell kuus". Kohtuma pidime kas "Vanemuise" restorani baaris või "Omski jaamas suure kella all". Käisin kohvikus ja nägin mõningaid tuttavaid nägusid, ka mõned endised politseinikud olid alles. Kuigi ma mitme inimesega isiklikult tuttav polnud, üksteist ainult teadsime, noogutasime tuttavat nägu nähes vaikselt tervitades. ("Sina ka veel alles.")

Kodust helistas nädala keskel naaber Olev Luht Liidile ja kutsus koju "asju korraldama". Loomulikult ei mõtelnud me minna. Parem oli kodust eemal olla.

Kodus oli (hiljem saadud andmete põhjal) juhtunud järgmist. Juba kevadel oli isalt "ostetud" masinalaenutamispunktile meie kõige noorem ja võimsam hobune Mangu. Taheti kedagi uusmaasaajat tallu korterisse panna. Juuni alguses oli isa paar korda hoiatatud (hilisema jutu järgi oli peaaegu igäüks, kellega ma rääkisin, teda hoiatanud). Isa oli vastanud, et tema pole kellelegi kurja teinud, et peaks oma kodust põgenema. Meie Liidiga kutsusime isa ja ema, et mingi Viljandi ligidal asuvasse tallu, mis oli ametlikult Liidi oma. Aga nõuannet ei võetud vastu. Kes tahab selles eas (isa 70, ema 68) oma kodust lahkuda. Ööl vastu 14. juunit kella kolme paiku oli veoauto talu ette sõitnud. Olev Luht oli äratatud, et oleks tunnistajaks ja varanduse valvuriks. Otsus küüditamise kohta oli ette loetud ja küsitud ka laste järele. Viijad olid olnud ümbruskonna rahvale võõrad, kuigi oli kahtlusi, et kaks

meest olid pärit Alatskivilt. Riide- ja toidukraami ning raha olid vanemad saanud kaasa võtta.

Pärast küüditamist oli talu jäänud Liine Palk, ta oli oma asjad kätte saanud. Tegelikud valitsejad talus olid soo serval elanud metsaasunikud Pilve Kusta Tamm, Mari Karussaar, paar uusmaasaajat ja hobusepunkti juhataja Kurvits. Nad vedasid enne oksjonit parema kraami endale kõrvale ja see jäi suuremalt osalt kadunuks.

29. juunil, s.t nädal pärast sõja algust, peeti oksjon, kus oli olnud palju rahvast, eriti venelasi. Aga ka Tähemaalt päris jõukaid talupidajaid, kes söandasid küüditatute kraami osta. Oksjonilised olid imestanud, kui palju oli talus riidekraami paigale pandud. Pärast oksjonit tehti ruumid tühjaks, nii et lõpuks jäid ainult seinad. Oli lubatud ka majad põlema panna, kuid see jäi siiski tegemata.

Kokku küüditati Kavastu vallast neli talupidaja perekonda: Lõhmuse Juhan Mägi, Taaveti-Lauri Puusepp (poeg Hugo pääses põgenema), Addressaare Ernst Tamberg ja Kargaja Kõiv Varnja ligidalt.

Sõja ajal said veel mitmed surma — Juhan Liivi sugulane Kaarel Liiv Koosalt (hea amatöörnäitleja), üks metsaasunik Rummu poegadest, Kitsakraavi Kaarel Kangro (eespool mainitud "gangsterite" salga juht), üks lähedase talupidaja Tralla poegadest.

Ära viidi Kavastu mõisast endine Koosa kooliõpetaja Aleksander Laumets (ta pojad pääsesid Saksamaale).

Palju mehi oli ümberkaudu metsades ja soos paos. Kätte saadi ja tapeti Riigivolikogu liige Mart Rõigas. Kaarel Savimaa, kes elas sel ajal Kivimurru majas, oli õnneks Tartus haiglas ja evakueeriti hiljem Elvasse, pääses sellega ähvardavast äraviimisest, ta oli ju "kulaku" abiline.

Juba jaamas lahutati küüditatud mehed perekondadest ja viidi mitmele poole Põhja-Venemaale ning Siberisse. Neist pääses juhuse kombel ainult kümne mehe ümber. Hiljem sain Tartust dokumendi, mille järgi isa on surnud kas 9. jaanuaril või 9. mail 1942 Sverdloviski oblastis Sevrallagis. See oli soine paik Kesk-Siberis, kus küüditatud pandi metsatööle, mil polnud tegelikult muud mõtet, kui meeste väljasuretamine. Osale, kes olid olnud silmapaistvad poliitikud või muidu seltskondlikult aktiivsed, korraldati "protsessid" ning mõis-

teti surma ja lasti maha (vahel surmani haigetena). NKVD oli Siberiski agar — pidi ju näitama, et tuleb võidelda (vangilaagrites olevate) "riigivaenlaste" vastu — muidu oleks viimati julgeolekumehed rindele saadetud.

Naised ja lapsed viidi mitmele poole Põhja-Venemaale ja Siberisse, osa hukkus ebainimlikes tingimustes juba vagunites (söögi, vee, õhu ning ravi puudus). Nooremad ja elujõulised elasid kuidagi üle ja pääsesid Hruštšovi ajal 1956. aastast alates kodumaale tagasi. Hiljem kirjutati neist kui "isikukultuse ajal ebaseaduslikult represseritute" ja "rehabiliteeriti postuumselt". Pärast inimese surma selgus, et teda oli ekslikult taga kiusatud...

Minu ema elas Tomski oblasti Topuleika külas. Oli endale kuidagi pisikese majahüti saanud ehitada. Temast jutustas 10-aastaselt koos ema ja teiste lastega samasse kohta küüditatud Luunja vallast pärinev Paul Muuli. Surma aeg (olevat surnud kollatõppe) on teadmata, arvatavasti 1948 või 1949.

Emaga samas külas elanud proua M. Tagen, kes kodumaale tagasi pääses, kirjutas mu vastava järelepärimise peale ema kohta järgmist:

Teie ema oli juba aastates, teda füüsilisele tööle ei sunnitud, vist esialgu lasteaeda. Ta ütles esimehele, et ta ei oska vene keelt, seetõttu ei saavat seal töötada, siis jäeti rahule.

Tal oli väga palju protestivaimu, midagi ei kartnud. Ütles, et surra tuleb niikuinii.

Leinas väga oma mahajäänud poega. Käis alati mind töö juures vaatamas.

Kui paljud inimesed nälgisid, siis temal küll seda ei olnud. Ta oli ettenägelik. Kodust oli tal kaasa võetud palju häid asju ja toidukraami, nii tanguainete kui rasvaainete näol ja palju riidekraami, mida sai vahetada kolhoosi inimestega toiduainete vastu.

Elas palkmajas koos kahe eesti perega. Magas laudadest tehtud alusel. Madratsi tegime voodilinast, toppisime õlgi täis, padi ja tekk olid tal kaasas.

Maja juures oli veel igale lapike maad, kuhu kartuleid istutati.

Esimesed aastad olid väga rasked, kui meid alandati, sõimati fašistideks ja venekeelsete roppude sõnadega.

Mõni aasta hiljem, kui majandus hakkas juba tõusuteed minema, siis me ei olnud enam fašistid, vaid meilt tuldi nõu ja abi otsima. Teie emaga arutasime, kui palju ühe või teise asja eest venelastelt küsida.

Ena pidas hiljem Ella Kamseniga kirjavahetust. See pole säilinud, sest Ella Kamsen oli ka vahepeal vangis ja tema kirjavahetus läks kaduma. Ena oli teada saanud meie poja Juhani sünnist, Margusest ta ei teadnud.

Ena elas niisiis Siberis umbes 8 aastat ja oli surses vist 77-aastane. Isa oli küüditamise ajal 70-aastane ja väga tugeva tervisega. Alatskivi kalmistul on matusepaik tekstiga "Juhhan Mägi perekond", aga sinna on maetud ainult vend Lauri. Küüditamine oli, nagu dokumentidest selgub, juba ammu ette valmistatud, sel polnud midagi tegemist läheneva sõjaohuga.

Küüditamine kogu oma metsikuses oli eesti rahvale kõige suurem šokk. See ja venelaste ning hävituspataljonide hirmuteod sõjasuvel olid põhjuseks, miks põgenemine kodumaalt 1944. a sügisel spontaanselt nii suure hoo võttis (seda väitis ka Karl Ristikivi). Põgenesid, kes said. Kui varem oligi osal inimestest olnud mingeid illusioone nõukogude režiimi suhtes, siis küüditamisega need kadusid.

Küüditama sunniti paljusid noori ja naiivseid poisse, kes mitmesugustel põhjustel olid komnooreks hakanud, teadmata, mis see tähendab. Need noored kisti režiimiga kaasa, nad põgenesid hirmunult koos Nõukogude vägedega Venemaale, paljud neist hukkusid. Teised jäid sakslaste kätte, paljud neist hukati.

Küüditamine ei tabanud, nagu hilisemad andmed näitavad, mitte ainult "kapitaliste" ja "kulakuid", vaid suures ulatuses ka poliitiliselt aktiivseid inimesi. Nende hulgas tööliskonna juhte, kes kommunistidega kaasa ei läinud.

*

Võtsin muuseumi direktor Linnuselt tunnistuse, et lähen maa-le "minevikku uurima" ja sõitsime laupäeval 21. juunil Liidiga jalgratastel Kurssi, kus Liidi kursusekaaslane Taimi Kokamägi (hiljem Proos) oli jaoskonnaarstiks (Tartust 30 km). Tahtsime linnast ära olla. Ikka veel viidi üksikuid peresid mine-ma. Jutud käisid, et uued loomavagunid olevat jaama juures valmis.

V. SAKSA OKUPATSIOON

1. Sõjasuvi

Olime niisiis 21. juunist alates Kursis, kus Taimi Kokamägi oli jaoskonnaarst. Pühapäeval 22. juuni hommikupoolikul tuli Kokamägede poole (Taimi vanemad ja kaks nooremat õde olid ka seal) mees, kes raadiost oli kuulnud Hitleri kõnet. Kui me lõuna paiku oja ääres kala püüdsime, tuli sõnum sõja puhkemisest. Samal ajal räägiti ka mobilisatsiooni väljakuulutamisest. Nii otsustasime õhtul metsa kolida. Olime seal sääskede käes õõ ja kohtasime järgmisel päeval Tõnu Kabeli nimelist talumeest, kes kutsus meid oma poole oja äärde võssa, andis süüa ja pani lakka magama. Talu asus metsa serval poolteist kilomeetrit Kursi alevikust.

Olime seal kolm nädalat, päeval olime alguses aida lakas, hiljem võsas, sõime sealiha, mune ja hapupiima ning mak-sime Vene rahaga. Ajaviiteks lugesime ajalehtedes ilmunud kriminaalromaane, mida inimesed rullidena alles hoidsid ja üksteisele laenasid. Hiljem kolisime sealauda lakka, sealaut asus otse metsa ääres. Artur Proos (Taimi peigmees) ja Taimi käisid meid vahel vaatamas. Pesime end ojas.

Kuulujutte liikus tohutult. Soome raadio, mille eestikeelseid saateid külas ja metsas kuulati, jõudis sündmustest kaugele ette. Oodati kogu aeg Tartu ja Põltsamaa langemist sakslaste kätte. Keegi ei kahelnud algusest peale, et sakslased on sõjas võidukad ja likvideerivad N. Liidu.

Tegelikult oli rinne Tartu—Viljandi liinile seisma jäänud, sakslastel oli liialt vähe jõudusid. Kõminat oli kuulda mit-mest kandist, aga meie ei osanud seda lokaliseerida. Liikused jutud, et Tartu ja Põltsamaa on tervenisti hävitatud. Kivi-silla õhkulaskmise kärgatust me tegelikult kuulsime, aga ei osanud seda tõlgitseda.

Liikus jutte kommunistide terrorist ümberkaudsetes külades. Kuuldavasti oli läheduses metsavendi, kuid väheste relvadega. Mõned ajalehedki jõudsid kohale.

Ootamisaeg venis pikaks. Üks kuulujutt oli optimistlik, teine pessimistlik. Igatahes olime kindlalt veendunud — mis meil muud üle jäi —, et sakslased varsti tulevad.

14. juulil tuli jälle “kindel jutt”, et sakslased on Põltsamaal. Paar päeva varem oli Kursis tundmatu isiku poolt tapetud täitevkomitee esimees. Kommunistid olid pärast seda kohale ilmunud ja paar meest, kel asjaga mingit tegu polnud, maha lasknud.

Rüüstajate kartuses pidasime talus öösiti valvet.

14. juuli õhtupoolikul suplesime üsna avalikult ojas, kui mööda sõitis tolmune buss mundrimeestega, keda alguses pidasime juba sakslasteks. Õhtul tuli Kursist teade, et need olid hoopis kommunistlikud miilitsad, kes käsutasid taludest mehi hommikuks hobustega Puurmanni. Kardeti rüüstamist ja muid pahandusi. Otsustasime minna jala Viljandisse, mis pidi kindlasti sakslaste käes olema.

15. juuli hommikupoolikul asusime teele. Tõnu Kabeli õetütar juhtis meid läbi metsa kohale, kust Tartu—Põltsamaa maantee kulges läbi kitsast metsade vahest. Seal oli venelaste “tankitõke”, milleks oli suuri puid risti-rästi üle tee langetatud. Valvasime seda kohta metsa servalt tükk aega, enne kui julgesime üle tee hiilida. Meid ehmatas talumees, kes tee kõrval heina rehitses. Mingit valvet polnud, lippasime üle tee teisele poole.

Marssisime kogu päeva peaaegu puhkamata mööda soo-metsa tõmmatud sihte, kuni jõudsimetsateele, mis viis Pedja jõe äärde. Taimekasv oli väga lopsakas, rohi ulatus rinnuni, oli palju parme. Jõest pääsesime üle kohalike elanike paadiga. Teisel pool jõge olev ala oli kuuldavasti juba sakslaste valduses. Metsades ja soodes polnud mingit rinnet. Marssisime väsinult edasi läbi soo kuni Oiuni, kus olime ööd Liidi perekonnatuttavate Lorupite talus.

Kui me 16. juuli hommikul ärkasime, tulid teated, et metsades olevad venelased kipuvad Jõesuu poolt Oiu suunas. Otsustasime edasi Viljandi poole minna.

Oiul oli hulk nõutuid mehi püssiloksudega, kuid Tänassilma kohal tulid vastu sakslased autodel ja mootorratastel, kes läksid rünnakut tagasi lööma. Esimesed sakslased...

Kõndisime mööda maanteed villis jalgadega ära 28 kilomeetrit ja jõudsime õhtuks Viljandisse, kus Arnold Sepa ema meid Lutsude majas lahkesti vastu võttis.

Elasime ja suvitasime Viljandis kaks nädalat. Tahtsime kogu aeg Tartusse minna, teadmata, et seal ikka veel lahingud käivad. Austriast pärit sõjaväelased, keda kohtasime, olid sümpaatsed noored poisid, täis optimismi, et sõda varsti lõpeb.

28. juuli paiku pääsesime veoautole, mis läks Valgamaalt sinna veetud Viljandimaa teehöövleid otsima. Jõudsime Pukka, kus asus kaasvillistlane Jaan Helmeste. Ta töötas apteegis ja oli muidugi kohaliku Omakaitse liige. Sealt viis Saksa *Oberleutnant* meid oma veoautol kaerakottide koorma otsas Tartusse. Linna ümber oli sellal tugev valve ja kõiki kontrolliti, aga Saksa sõjaväe veoauto puldani alla ei vaadatud keegi.

Astusime kõigepealt sisse Üpruse juurde. Kuulsime, et võitlused Tartu ümber on kestnud kaks nädalat. ERM oli terve, aga direktor Linnus ära viidud.

Hakkasime Tammeväljalt kodu poole marssima, nägime Tartu varemeid. Meie kodumajal oli osa katust põlenud. Korteri ukсед olid lahti, aga kogu kraam alles. Kui hiljem vihma sadama hakkas, jooksid katus ja laed läbi; pikapeale katus parandati.

Hakkasime end aegamööda jälle sisse seadma. Külastasime sugulasi. Kõik olid alles peale Jerzy Kaplinski, kes oli kutsutud "ülekuulamisele" ja jäänudki kadunuks.

Tutvusin olukorraga muuseumis. Liidi jätkas tööd sisehaiguste kliinikus, seal käisime ka lõunat söömas.

30. juuli paiku toimus Raekoja platsil Omakaitse paraad. See oli tol korral igati liigutav. Mängiti Saksa ja Eesti hümnid ning peeti kõnesid kahes keeles. Teiste hulgas marssisid ka kurikuulsad Saksa "ketikoerad" (*Feldpolizei*, sõjaväepolitseinikud) tüüpilises saksa stiilis sirge jala kõrgele tõstmisega. Oli võimalus kohata paljusid tuttavaid ja rõõmustada, et nad alles olid. Üks vanem daam oli langenud Jaan Raudsepale kaela, pidades teda Jaan Tõnissoniks (teatud sarnasus oli olemas).

Sõjameestega oli läbisaaamine hea. Kuigi *Feldkommandantur* oli asunud ülikooli peahoonesse, eestlased pidid käima kõrvaluksest. See kõik pidi olema ajutine. Parteimehi ja SS-lasi polnud veel palju näha. Kuuldusi oli seni peaaegu tundmatust doktor Hjalmar Mäest, kellest pidi saama tähtis mees...

Silkude korterist oli keegi (ilmselt sõjamees) varastanud hõbedast suhkrukoosi. Silgu kaebusele vastas major: *“Ja, was soll man da machen. Bei uns sind auch die Diebe mobilisiert geworden.”**

Maale pääsesin alles augusti keskel, sest varem ei lubatud teedel liikuda. Sõitsime Liidiga jalgratastel.

Kõik hooned olid tühjad, elumaja tagumiste tubade põrandad paksult pabereid ja raamatuid täis. Saunamees Hendrik Koger õiendas seal ringi. Mõned oksjonilt ostjad olid pisut kraami tagasi toonud. Umbes samal ajal jõudis Karla Savimaa linnast haiglast tagasi. Rääkisin temaga, et hakaku talu pidama, millega ta nõustus.

Ümberkaudse rahva hulgas oli palju mu vanemate saatuse kahetsejaid ja jutustajaid, kuidas kõik oli olnud. Leidus palju juhatajaid, kust laialiveetud ja oksjonilt ostetud kraami võis leida. Aga asjade tagasitoojaid oli esialgu vähe.

Käisin sel ajal võrdlemisi tihti maal. Paaris kohas käisin üksi, teisal koos mõne tuttava politseinikuga asju ja loomi otsimas, tagajärjed polnud alguses eriti head.

Esimene sügis ja talv olid Lõhmusel viletsad. Põud oli vilja ära põletanud. Tööjõu puudusel jäi hulka heina tegemata jne. Talv ja järgmine kevad olid toidu poolest napid. Vana hobune suri, sain kaks hobust asemele osta, teine neist suri 1942. a suvel.

Oksjon talus ja selle rüüstamine näis kauaks ajaks ümberkaudsele rahvale kõneainet pakkuvat. “Kole palju kraami” olevat oksjonil olnud. Pikapeale toodi tagasi peaaegu kogu mööbel, enamik põllutööriistu ja suurem osa karjast. Kadunuks jäid enamik riidekraami ja toidutagavarad.

*“Jah, mida teha. Meil on ka vargad mobiliseeritud.” *Toim.*

2. Ühiskond

Tahaksin kirjutada pikemalt oma tööst *Postimehe* juures. See teema hõlmab kogu aeg ka Saksa okupatsiooni põhiküsimusi. Selle tõttu esitan ainult üksikuid mälestuslikke üldjooni okupatsiooni majanduslikest, sotsiaalsetest ja poliitilistest oludest. Neist on ju nagunii palju kirjutatud.

Eestlased võtsid sakslasi vastu päästjatena vene ja eesti kommunistide terrorist. Kogu aeg oli ju oodatud, et tuleb Saksa—Vene sõda. Saksa sõdurid ja ohvitserid suhtusid eestlastesse hästi, tihti aitasid neid. Nende ülemusedki, kes pidid kontrollima eestlaste tegevust, olid suhteliselt mõistvad.

Olukord muutus, kui natsipartei koos oma aparatuuriga Eestis kanda kinnitas. Sakslased võtsid üle Eesti poliitilise politsei. Selle endisi ametnikke oli vähe alles. Sinna läks noori poisse, osalt meie poliitikute soovitusel, et saavutada mingit tasakaalu Saksa võimudega. Selgus, et noored amatöörid ei saanud Saksa ekspertide vastu. Saksa *Sicherheitsdienst* anastas poliitilise sektori, eestlased olid ainult käsutäitjad.

Meid ei olnud sel ajal Tartus, kui peeti sõda linna pärast ja linna põhja poolt tulistati. Ei ole olnud otseseid kontakte sel ajal loodud Omakaitsega, eestlaste oma politseiga ega Näituseväljakule asutatud vangilaagriga. Pole mõtet panna kirja kuulujutte, mis sel ajal ringi liikusid.

Selge on, et üleminekuajal Nõukogude okupatsioonist Saksa okupatsioonile teostati mitmel puhul kättemaksuaktsioone, oldi liiga karm noorte vastu, kes endalegi aimamatult olid kistud kaasa kommunistidega. See oli nn *backlash*, mis sellistes oludes alati esile tuleb. Kuulsin koolivend Roland Lepikust ja tema kuritegudest poliitilise politsei algpäevil. Hulk koolivendi ja mõned vanemad juristid katsusid hiljem niipea kui võimalik lahkuda poliitilisest politseist, kus sakslased määrasid. Paljudel see õnnestuski.

Saksa tsensuuriga tuli tegemist *Postimehega* seoses.

Teise Nõukogude okupatsiooni ajal kujutati Saksa okupatsiooni muidugi niihästi ajalooteostes kui ka ilukirjanduses kohutava terrorina. Tegelikult olid eestlaste inimkaotused kolmeaastase Saksa okupatsiooni ajal umbes kümme korda väiksemad kui aastase Nõukogude okupatsiooni ajal. Lühidalt võiks erinevusi režiimide vahel kokku võtta järgmiselt.

Sakslane nõudis, et sa ta käsku täidaksid. Sa võisid sakslasele ka vastu hakata ja tema võimalikule karjumisele reageerida vastukarjumisega. Võisid omaette nuriseda ja anekdoote rääkida. Ei pruukinud Hitlerit ega sakslasi eriti kiita.

Venelaste puhul käsutäitmisest tihti ei aidanud. Kui sind umbusaldati või keegi su peale kaebas, viidi sind minema. Peale selle pidid isakest Stalinit, parteid ja venelasi väga inukalt kiitma.

Okupatsioonivõimude majanduspoliitikat saime peagi tunda — kõrged normid talupidajatele, toidu panemine “tšekkide” peale. Toidunormid olid nii väikesed, et neist tegelikult ei saanud elada. Tekkis kogu elu haarav mustaturumajandus. Valvati, et maalt linna toitu ei toodaks. Inimesed, kel polnud suhteid maarahvaga, kannatasid tõelise alatoitluse ja koguni nälja all.

Rahal polnud mingit väärtust. Kõik käis vahetuskaubanduse korras. Viin ja piiritus, tubakasaadused ning mõned muud kaubad olid käibel raha asemel. Teenete eest (tihti ka arstidele) maksti “natuuras”. Mõned osavad mehed said hangedamisega jõukaks.

Hjalmar Mäe ja tema Eesti Omavalitsus sai rahva hulgas varsti naerualuseks. Mäe esimene kõne raadios hävitas ühe hoobiga ta respekti rahva ees. Mäe sõimas president Pätsi ja meie vabariiki, mis ju okupatsioonide ajal tundus taevariigina. Hiljem avaldati “Mäe mõtteid” ajakirjanduses, see oli rahvale naljalugemiseks. Mäelt pärineb kuulus lause: “Eesti rahvas on alati olnud teorahvas.” Lahjaks tehtud riigiviina nimetati “Mäe silmapisarateks”. Salaviin — mida kõikjal väga hoogsalt aeti — sai palju nimesid: “Lepiku-Liisu”, “metsakohin” jne.

Juudid kadusid esimeste okupatsioonikuude jooksul. Mäletan juudi kellaspepa, kelle juures käisin kella parandamas. Istus akna ette tõmmatud eesriide taga ja värises. Ühel päeval oli kadunud. Tänaval nägin juudi daami (kollane täht seljal) rahulikult koos saksa ohvitseriga kuhugi minevat. Alles Soomes kuulsime Keila laagrist, kus hukati nii meie kui mujalt Eestisse veetud juute. Kahtlemata oli nende tegude juures ka eestlasi. Kõik toimus sakslaste käsul ja organiseerimisel. Mingit juudivaenulikkust pole Eestis kunagi olnud. Juut, kui ta halba eesti keelt rääkis, oli pisut nagu naerualune. Räägiti anekdoote juutidest, aga mingit viha ei olnud. Polnud ju põhjust.

Suhtumine sakslastesse jahenes pidevalt. Aeglaselt, kuid kindlalt muutus suhtumine ka maal. 1942. a sügisel oli juba kuulda arvamusi, et sakslane on samasugune röövel nagu venelane. Ta ainult ei tule sulle suisa kallale, kui sa vähegi tema käsku täidad. Tekkisid esimesed anekdoodid sakslaste pihta ja kirikulaulu viisil värss:

*Nüüd tehkem tänu kõigest väest —
meid röövel päästis röövli käest.*

1941. aasta sügisel küsis Austria päritolu ohvitser, nähes suurt plakati Hitleri pildiga, mille alla oli kirjutatud: "Hitler — Päästja": "*Was bedeutet das — Hitler Bestie?*"*

Saksa sõjaväelased olid osa *Postimehe* ruumidest võtnud ohvitseride kasiinoks. Uksed olid vahel lahti. Kuulsin, kuidas Saksa major käratas kapralipaeltega *Putzer*'ile (tentsik) pooleldi naljatoonil: "*Wissen Sie nicht, dass nach dem Kriege alle Korporale erschossen werden.*" "*Jawohl, Herr Major, das weiss ich.*"** (Kaprali all mõtles major muidugi Hitlerit.)

1943. a sügisel, kui venelased Leningradi rindest läbi murdsid, oli kuulda, kuidas üks Saksa reamees tänaval teisele ütles: "*Man kann sagen, was man will, aber der Führer ist auch schuld daran.*"***

3. Eraelu

Järgmisel aastal hakkas elu maal paremini kulgema. Liidi ja pr. Mäger olid maal suvitamas. Liidi ootas meie esimest poega Juhanit. Karla Savimaa sai tallu tööliseks vene sõjavangi Griška, kes oli tubli töömees, aga kelle sakslased 1943. a kevadel endale võtsid. Asemele tuli noor vene poiss, ka see viidi 1943. a sügisel ära.

1942. a suvi oli viljarikas, sai lahedamalt elada. Jätkus maalt toidukraami linnagi viimiseks. Liidi sai arstina 2 liitrit piiritust kuus. Selle hind oli mustal turul 350 Saksa marka.

*"Mida see tähendab — Hitler on metsloom?" *Toim.*

**"Kas te ei tea, et pärast sõda kõik kapralid maha lastakse." "Jah, härra major, ma tean seda." *Toim.*

***"Õeldagu mida tahes, aga *Führer* on selles ka süüdi." *Toim.*

Piirituse eest sai kasutada kingseppade, õmblejate jne tööd. Või hind oli 80 marka, liha 40 marka, jahu 12 marka kilo.

Patsiendid töid ka "materjale". Üks maanaine pani paki lauale ja küsis: "Kas saab selle eest tohtri jutule?"

Talu jõudis sakslaste poolt pealepandud normid kuidagi ära anda, nii et pahandust ei tulnud. Jalgratastega käisime iga kahe nädala tagant maalt toitu toomas. Talvel tuldi hobusega linna samal otstarbel. Müüa sai linna ka küttepuid.

1943. a augustis kutsuti mind ühel pühapäeval Koosale talu sakslaste käest tagasi saama. Sakslased pidasid ju kõike oma sõjasaagiks ja andsid talusid "armu pärast" tagasi. Mina ei läinud.

Käisin 1942. a suvel sugulaste pool Rehemetsas ja Saial Liiaste ning Hugo Lüübeki juures. Mart Liias ja Hugo Lüübek olid mu koolivennad, klass allpool. Rattaga käisin Alatskivil vaatamas, et meie perekonna hauaplats korras oleks.

Linnas kujunes seltskondlik läbikäimine tunduvalt vilkaks kui Vene okupatsiooni ajal, kui igaüks tõmbus oma urkasse. Käisime tihti sugulaste pool. Arutati hoolega poliitika ja tuleviku probleeme. Samuti oli elav läbikäimine sisekliinikus arstide vahel, korduvalt oldi külas prof. Franz Granti pool. Lähemad tuttavad olid veel Aino ja Harald Tuul kuni nende Antslasse kolimiseni ning mu ristiisa August Mägi perekonnaga.

Juhan sündis 5. augustil 1942, enne ja pärast seda oli Liidi pr. Mägeriga meil maal, nad tulid linna septembri alguses. Pr. Mäger hoidis Juhanit Tartus kuni 1943. a märtsini. Siis kohutasid meid jaanuaris Tartule visatud pommid (purustati botaanikaaed, hukkus prof. Lippmaa perekond, purunes Tartu Kunstimuuseum, lõhkemata pomm läks Karl Ristikivist mõne meetri kauguselt mööda). Pr. Mäger kolis Juhaniga Viljandisse. Käisime neid iga kahe nädala tagant vaatamas. Bussipileteid saadi suitsude ja piirituse eest.

Hans Luts, kes oli Saksamaal *Waffen-SS*i mobiliseeritud, käis 1943. a kodumaal. Soovitasime tal mitte tagasi minna, vaid Soome või Rootsi sõita, aga tema, kohusetundlik inimene, oli andnud vande Aadule. Hiljem astus Eesti Leegioni.

Tofferid tulid kodumaale ja Viljandisse tagasi 1942. a suvel ning rabelesid hulk aega, enne kui said oma elamise jälle

korda. Verner tuli perekonnast pisut varem ja sai Viljandi Linavabriku direktoriks.

Katsusin pisut ringi liikuda, kuigi liiklusolud olid rasked. Veoautol pääsesin 1942. a kevadel Tallinna. Seal oli palju tuttavaid kadunud, teiste hulgas Oskar Vaikmäe ja August Kesa. Karl Jürgens oli siis juba Soomes, ta noorem vend oli venelaste mobilisatsiooniga kaasa viidud. Käisin Palal Hintide pool, koos Liidiga Kursis Taimi pool ja selles talus, kus me varjul olime.

Augusti lõpus sõitsin rattaga lõuna poole — Vastse-Kuustes elas Siina Vahkal (Kamsen), kes pidas seal loomaarstiametit. Olin Põlvas Eostes Raudseppade pool, seal sõitsin Antslasse Tuulte poole ja üle Elva koju, külastasin ka ristiema Hanni Parveid ja tema ema tädi Helenet Elva ligidal Varimõisa talus.

1943. a suvel tegime Liidiga umbes sama tiiru. Vahepealse puhkuse veetsime Viljandis. Olime ka Tallinnas ja käisime koguni teatris (“Seitse venda”, “Rätsep Õhk”, “Õpetatud naised”).

Konvendirahvaga oli kontakt hõre. 1941. a sügisel oli koosviibimine “Kuld Lõvis”. Juhan Brunhof rääkis “meie õigus-test”. Hiljem oli SDs Brunhofi peale kaevatud (“ilma loata koosoleku pidamine”). Järgmine koosviibimine oli alles 28. jaanuaril 1943 korporatsiooni 25. aastapäeva puhul. Johannes Koort pidas ettevaatliku sõnastusega sissejuhatuse. Mina rääkisin pisut Soome olukorrast.

1943. a sügisel esitas Koort palve vilistlaskogu ellukutsumiseks, kuid seda “kõrgemalt poolt” ei rahuldatud. Natsid olid kõige suhtes umbusklikud, mis otse neile ei allunud. Saksa maal olid ju korporatsioonid likvideeritud. Hiljem oli Koort lubanud, et poob selleaegse *Postimehe* peatoimetaja Wolke oma käega üles.

Tihedamad kontaktid olid Boris Luigega, Ervin Kasega, Agu Lellepiga. Tema oli Viljandis kriminaalpolitseis ja põgenes hiljem Soome, sest oli noori poisse, kes tööteenistuse eest kõrvale hoidsid, enne haarangut hoiatanud. Kontakte oli veel Hermann Hageliga, Heino Lentsiusega. Hiljem ka Endel Karmoga, kes oli olnud vabatahtlikuna rindel. Tallinnas oli suhteid Sigurd Lambertiga, Otto Undiga ja omavalla poisi Märt Järvega (end. Erich Jakobson).

Kliiniku rahvas pidas arutihti olenguid. Kõige hoogsam oli meie pool doktorantide pidu (vastava eksami sooritasid Liidi, Endla ja Hans Hielo ning Lembit Norviit). Peale selle olen-guid kliinikus, Hielote ja Norviitide pool. Oli ka kooskäimisi Liidi klassiõe Anni Sillapere ja tema näitlejannast sõbratari Evi Järvisse pool.

Tegin mõningaid tõlketöid soome keelest, niisama oma lõbuks, avaldamislootust polnud. Saksa tsensoriamet Tallin-nas (või nende teenistuses olev Juhan Libe) tõkestasid raa-matute väljaandmist, kui vähegi võimalik. (Samal ajal and-sid lätlased välja palju ja ilusaid raamatuid.) Tõlkisin vali-miku Sakari Pälsi vestlustest, hiljem Pentti Haanpää novelli "Nykyaikaa" ja Jaakkola *Suomen historian pääpiirteet*. Alus-tasin ka Tatu Vaaskivi romaani *Loistava Armfelt* tõlkimisega, kuid see jäi pooleli. Kirjutasin mõned novellid, saatsin neist kaks Tallinnas ilmuvale *Ammukaarele*, kuid need tulid tagasi.

Usu sellesse, et sakslased sõja venelastega võidavad, kao-tasin siis, kui 1941. a talvel hakati külma tulles sõjaväele ka-sukaid korjama (need läksid tegelikult suuremalt osalt tagala ohvitseridele ja ametnikele). Väiksõda oli nurjunud ja pikaks sõjaks talvel polnud Hitleril oma meestele korralikke riideidki selga anda.

Kaasvilistlastest oli pärast seda, kui koolivend Roland Lepik poliitilisest politseist minema löödi ja maha lasti, lühikest aega sama asutuse ülemaks prokurör Artur Paal, aga ta läks esimesel võimalusel prokuröri kohale tagasi. Hiljem olid poliitilises politseis Karl-Hans Jürison, Hans Himma ja Rudolf Oona, samuti Boris Imelik, kes oli segatud Viljandimaa mees-tele relvade müümise loosse.

Vabatahtlikena Peipsi taga olid Endel Karmo ja Alfred Lil-leorg, kes tulid sealt varsti ära. Lepasalu sai rindel surma. hiljem mobiliseeriti sinna poolvägisi arste.

Tallinna konvendi rahvas, kellega kohtusin, oli sakslaste-vaenuline, eriti Sigurd Lambert ja Voldemar Kiisler.

Eesti Rahva Muuseum Saksa okupatsiooni ajal

Linnavalitsus andis muuseumi avamiseks loa ja pisut raha palkadeks. Korjati ennekõike enamlastest mahajäänud asju.

Saksa sõjaväe *Propaganda-Staffel*'i juht dr. Mühlenhof käis muuseumi vaatamas ja laskis koostada tekstid, mille järgi tuli külastajaid juhendada (eelmise okupatsiooni ajal jännati samuti tekstidega, giidil polnud vabadust öelda, mida ta ise soovis).

Tekstides tehti "germaani kultuuri" esiletõstvaid parandusi ja saksastati linnanimed (Dorpat, Reval, Fellin). Tartu Kunstimuuseumist hakkas sama ametimees (kes oli hilisemate parteitegelastega võrreldes siiski võrdlemisi mõistlik ja viisakas) eemaldama "*die entartete Kunst*"i. Selle alla kippusid kuuluma ka kunstnikud Mägi, Triik ja Vabbe, sest nad polnud "realistid".

Muuseumi ilmus veel ülbe baltisakslane Niels von der Holst, kellega Helmi Üprus mitmel puhul maadles. Hiljem need tülikad baltisakslased kadusid. Hjalmar Mäe annab oma mälestustes mõista, et see olevat olnud tema teene.

ERMi ruumides olid alguses pikemat aega korteris Saksa sõjaväelased (ka kultuuriloolise osakonna ilusas rokokoo- toas). Selle tõttu oli muuseumis ka Saksa okupatsiooni alguses valve. Raadil käis baltisakslasi oma "röövitud vara" tagasi nõudmas ja muidu nuhkimas. Olid ülbe käitumisega noored mehed, eriti kui nad SSi kuulusid.

Käisime maanteel pildistamas paari telefonitulpade külge poodud meest, keda olevat (sakslaste andmetel) tabatud kae- vude mürgitamiselt. Tõsi on, et hävituspataljoni lased teostasid kohati ebainimlikku terrorit, muuseas mu koolivenna, kolonel Karl Partsi poja Emili kallal. 1980. aastail leidsin Tartu lehest Leonhard Illissoni üleskutse endistele hävituspataljoni lastele kokkusaamiseks ja "vanade aegade meenutamiseks". Pildis- tasime ka detaile põlenud linnast.

Muuseum viidi hiljem haridusdirektooriumi alla, kuigi en- dised muuseumi hooldanud Sihtasutuse juhatusliikmed ees- otsas prof. Heinrich Koppeliga vanu aegu tagasi ihkasid. Muu- seumi linna osa jäigi eraldi. Direktoriks jäi edasi Mart Le- pik. Viimaks allutati Kirjandusmuuseum 1943. a rektor Edgar Kanti nõudel ülikooli raamatukogule. Sealt eraldati Rahva-

luule Arhiiv, mille juhatajaks sai prof. Gustav Ränk ja tema abiks Richard Viidalepp. Oskar Loorits oli oma ettevaatamatult posti teel Soome saadetud kirjade pärast pagendatud Haapsalusse juba 1942. a. ("Mis te sentimentaalitsete seal, saatek meile parem relvi!") Ta tuli salaja Tartusse, kasvatas habeme ja pikapeale unustati pagendamine.

Juhan Vasar pakkus mulle Tallinna muuseumides osakonnajuhataja kohti. Ajaloomuuseumi ma ei tahtnud minna, ajalugu oli ka sakslaste ajal poliitikaga pooleks. Kunstimuuseumi direktoriks nimetati Aleksander Tassa (Villem Raami oli venelased kadeda pealekaebuse tõttu ära viinud, ta pääses 12 aastat hiljem kodumaale tagasi). Tassale kandsid baltisakslased vimma 1939. a "sakste vana" kontrollimise pärast, aga ta nimetati siiski ametisse.

4. Postimees

Minu *Postimehe* juurde minek sai alguse sellest, et kunagi 1941. a varasügisel kohtusin tänaval koolivend Theodor Reinholdiga, kes ütles, et *Postimehe* juures olevat vabu kohti: kas ma pole huvitatud.

Reinhold oli minust koolis kaks klassi ees ja ka reaalarus. Astus korp! Sakalasse ja oli tihedas kontaktis prof. Juhan Vasaraga. Sai Saksa okupatsiooni ajal "Üliõpilaskonna juhiks" (valimisi sel ajal ju ei olnud).

Hiljem oli ta vabatahtlikuna rindel ja pärast sõda metsavend. Ta tabati 1954. a ning saadeti vangilaagrisse Mordvas, kus istus ära kogu 25-aastase karistuse, tuli tagasi Eestisse, elas venna juures Puhjas ning suri tänavu (1996. a) suvel.

Muidugi olin ammu ajalehe vastu huvi tundnud, aga mitte ligi pääsenud. Rääkisin Hugo Paalmaniga, kes oli ajutine linnasekretär, kuni mu ristiisa August Mägi sellele kohale tagasi sai. Paalmanil oli suhteid, ta oli andekas niiditõmbaja. Läksin tegevtoimetaja Martin Kuldkepi juurde. Senine peatoimetaja August Oinas läks Tallinna, Kuldkepp sai tema asemele. Asusin 1. novembril sinna tööle, esialgu ametlikult arhivaarina.

Minu peaülesandeks oli esialgu, sest ma valdasin suhteliselt hästi saksa keelt, käia tsensoripooignatega dr. Mühlenhofi juures. Mind viis sinna esimest korda Helmut Mitt, kes oli hiljem Tallinnas *Eesti Sõna* juures ja pärast toimetas *Rinde-*

lehte. Muidu tegin tõlketöid ja korraldasin raamatukogu ning klišeede arhiivi.

Toimetus oli alguses väike, nagu ajaleht isegi. Hiljem tuli uusi inimesi juurde ja vanu (iseseisvusaegseid) tagasi. Kui jõulu paiku ülikoolis loengud algasid, hakkasin prof. Mart Nurgale appi välispoliitikat toimetama. Alguses tema käealusena, hiljem iseseisvalt. Alguses tõlkis toimetaja ise Saksa raadio teateid, mida toimetuse telegrafist öösel (inglise keeles) vastu võttis. Hiljem rakendasin tõlke, kes dikteerisid masinakirjutajatele. Töötasime siis Nurgaga vaheldumisi nädalate kaupa.

Kultuuri osa toimetasime koos Arno Raagiga. Hiljem hakkas seda osakonda toimetama Valter Niilus. Ta oli varem olnud ajalehe keeleline korrektor ja töötanud Emakeele Seltsis. Mina tõusin ikka enam välispoliitika toimetajaks, õppetöö võttis Nurgalt ikka rohkem aega. Tema oli tugevate Saksa sümpaatiatega, vaidles vahel raadiot kuulates (meil toimetuses oli lubatud Inglise raadiot kuulata) Churchillile ägedasti vastu.

1943. a sügisel, pärast Niiluse vangistamist, sain mina kultuuriosakonna toimetajaks. Välispoliitikat hakkas tegema E. Simm.

Tsensori juures jölkumine kestis 3–4 kuud. Dr. Mühlenhofi põhimõtteks oli lasta võimalikult vähe kirjutada peale ametlike teadete, eriti Eesti probleemidest. Miina Härma surma puhul uuris, kas see on ikka nii tähtis isik, et temast pikalt kirjutada. “Karjala marsi” tõmbas maha ja ütles naljatoonil: “Sakslastele on kahjulik, kui eestlased ja soomlased liiga hästi läbi saavad.”

1942. a algusest läks tsenseerimine piirkonnakomissariaadi (*Gebietskommisariat* — rahva keeles “piitsakomissar”) kätte, kus tsensoriks oli eespool tutvustatud Ernst von Essen. Temale saadeti poognad toimetuse käskjalaga kohale ja vajaduse korral aeti asju telefonis. Raag maadles temaga korduvalt ja enamjaolt eduga.

Kõige suurem tüli oli endise vapside tegelase Ohvrilli kirjutatud inglastevastase artikliga Seda ei tahtnud Raag lehte panna.

(Järgneb)

Terveisiä Oulusta

Pohjoissuomalainen sanomalehti Kaleva on uskollinen Viron ja virolaisten ystävä.

Kalevalla on oma nimikkorahasto Viron Kansallisen Kulttuurin Säätiössä.

Sanomalehti

KALEVA

Pohjois-Suomen suurin ja Suomen neljänneksi suurin 7-päiväinen sanomalehti.

KALEVA

Perustaja
Juho Raappana
vuonna 1899.

Levikki 84.337.
Levikkialueena koko
Pohjois-Suomi.

Oulun toimituksen lisäksi
Kalevalla on aluetoimitukset
eripuolilla Pohjois-Suomea
ja Helsingissä.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6, 8–12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4, 6–12; 1994 — 2–12 ja 1995 — 1,2,4–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartu rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Address: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE–2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1997:

USD 46, DEM 69, FIM 208, CAD 63, FRF 234, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1991 — 3-12; 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12; 1995 — 1,2,4-12 and single issues for 1997:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFI-HH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLCUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1997

Single issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

		3	4	5	6		8	9	10	11	12
--	--	---	---	---	---	--	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Jaan Tõnisson wanted to become the editor of Postimees and so he did	<i>Krista Aru</i>	227
Gepocide and apartheid in occupied Estonia	<i>Enn Sarv</i>	245
Young partisans	<i>Juhan Sütiste</i>	287
Reason justifies states	<i>Eero Loone</i>	297
Power and powerlessness of philosophy	<i>Ülo Matjus</i>	326
A logic of attitudes	<i>Anto Unt</i>	344
Astrophysicist Wilhelm Anderson from Tartu		358
.....	<i>Piret Kuusk, Indrek Martinson</i>	
New facts about the Kazym War	<i>Art Leete</i>	376
Review: Feliks Kinkar. <i>Eesti haridusseltside ajaloost</i> . Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.	<i>Jaanus Arukaevu</i>	385
Review: A statesman who walked on the edge of a precipice. Tuomo Polvinen. <i>J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 3. 1939–1944</i> . Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1995.	<i>Kari Tarkiainen</i>	392
Review: The only and leading one among scholars: Galilei, Bacon, Spinoza, Leibniz, Malebranche, Pascal, ... Jakov Ljatker. <i>Descartes</i> . * René Descartes. <i>Arutlus meetodist</i> . Tallinn: Olion, 1995.		396
.....	<i>Helgi Kilp</i>	
Editorial note. Summaries		401
What has stuck in my mind: Episodes and moods. VI ..	<i>Arvo Mägi</i>	413

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163